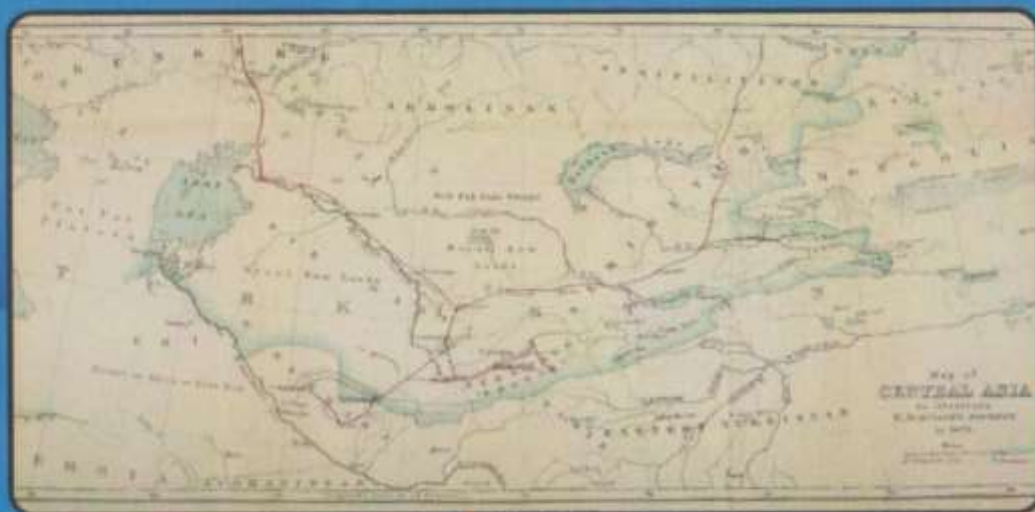

Bexzod Zokirov

**“SAFARNOMA”
TURKUMIDAGI ASARLARDA
O‘ZBEK XONLIKLARIGA OID
ETNOTOPONIMLAR**

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK UNIVERSITETI

**SHARQ MADANIYATI VA MEROSINI TADQIQ ETISH
ILMIY-TADQIQOT MARKAZI**

BEXZOD ZOKIROV

**“SAFARNOMA” TURKUMIDAGI
ASARLARDA O'ZBEK XONLIKLARIGA
OID ETNOTOPONIMLAR**

MONOGRAFIYA

Toshkent -2026

UO'K: 94 (575) : 39

KBK: 63.5 (543) : 26.89 3-74

Zokirov, Bexzod.

“Safarnoma” turkumidagi asarlarda o‘zbek xonliklariga oid etnotoponimlar [Matn]: monografiya/B.Zokirov. – Toshkent: TDSHU, 2026. – 187 b.

Mazkur monografiyada XIX asrda o‘zbek xonliklariga kelgan xorij sayyohlarining “safarnoma” turkumidagi asarlaridagi etnotoponimlar tarixiy manbashunoslik jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, tadqiqotda etnotoponimlarni o‘rganishning nazariy-uslubiy jihatlari, tarixiy toponimlarni guruhlariga bo‘lish tamoyillari va etnotoponimlarga xos tasniflash usullari tarixshunoslik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot o‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi masalalarini tarixiy toponimlar orqali o‘rganish, joy nomlarini nomoddiy madaniy meros sifatida saqlab qolish hamda mamlakatimiz toponimik genofondini yanada boyitishda o‘ziga xos amaliy ahamiyat kasb etadi.

Monografiya tarixchi-manbashunoslar, tarixiy geografiya va tarixiy toponimiya bilan qiziquvchi barcha kitobxonlar uchun mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir

Alisher Doniyorov – tarix fanlari doktori, professor.

Taqrizchilar:

Mirsodiq Is’hoqov – tarix fanlar doktori, professor;

Omonullo Bo‘riyev – tarix fanlari doktori, professor.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Ilmiy Kengashining 2025-yil 31-maydagi 10-sonli bayonnomasiga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN: 978-9910-8137-2-6

© Zokirov B.I., 2026

© “TDSHU”, 2026

SO‘Z BOSHI

Ma'lumki, har qanday hudud nomining paydo bo'lishi o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va etnik jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, joy nomlarining kelib chiqishini tadqiq etish hozirgi kunda tarix fanining muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Joy nomlari, ya'ni toponimlarning vujudga kelishida aholining etnik tarkibi ma'lum hududda istiqomat qilgan turli xalq, qabila, urug'lar muhim rol o'ynagan. Turli hududlarda yashovchi etnik birliklar nomi - etnonimlar nomi bora-bora o'zi yashagan hudud nomiga ko'chib, etnotoponim ko'rinishida xalqning lug'at boyligida saqlanib qoladi. Ularning tadqiq etish orqali ma'lum tarixiy davrdagi aholining etnik tarkibi va uni shakllantirgan etnik komponentlar haqida qimmatli ma'lumot olish mumkin bo'ladi. Shu jihatdan olib qaraganda, o'zbek xonliklaridagi etnotoponimlarni turli manbalar orqali tadqiq qilish dolzarbdir.

Monografiyaning "Tadqiqotga doir nazariy-metodologik yondashuvlar va mavzu tarixshunosligi" deb nomlangan I bobida tadqiqotchi tomonidan safarnomalardagi O'rta Osiyoga oid etnotoponimlarni o'rganilishi tarixshunosligi, ularga oid nazariy-metodologik yondashuvlar tahlil qilingan. Ushbu bobda tadqiqotchi tomonidan O'rta Osiyoga XIX asrda tashrif buyurgan rus va xorij sayyohlariga tegishli asarlarni xronologik-muammoviy jihatdan 4 guruhga: 1) XIX asrning oxirlaridan – XX asrlarning 30 yillarigacha bo'lgan davr tadqiqotlari; 2) XX asrlarning 30 yillaridan – XX asrning 80 yillarigacha bo'lgan davr tadqiqotlari; 3) XX asrning 90 yillaridan – hozirgi kungacha bo'lgan davr tadqiqotlari; 4) xorijiy tadqiqotlarga bo'lib o'rganilgan.

Shuningdek, ushbu bobda etnotoponimlarni tadqiq etishga etnolingvistika, tarixiy manbashunoslik, geografiya, kartografiya fanlari kesimida fanlararo yondashuvlar yordamida o'rganish maqsadga muvofiqligi, shu asosida tadqiqotchi tarixiylik tamoyili, qatorlar tamoyili, ijtimoiy majburiyat tamoyili, geografik nomlarning pozitivlik tamoyili, geografik nomlarning nisbiy negativlik tamoyili va boshqa ko'plab tamoyillar, shuningdek, fonetik tizim usuli, formant usuli, etimologik usul, geografik usul, paleogeografik usul va boshqa ko'plab usullardan foydalangan holda izlanishlarni olib borganini ma'lum qiladi.

Monografiyaning “O’rta Osiyoga oid etnotoponimlarni o’rganishda rus va xorij sayyohlarining asarlari manba sifatida”, deb nomlangan II bobi O’rta Osiyoga alohida topshiriq bilan yuborilgan shaxslar va elchilik missiyalariga tegishli safarnomalar, Rus harbiy ma’murlarining safarnoma ko’rinishidagi hisobotlari va axborotlari, Rus geografiya jamiyati va uning hududiy bo’limlari maxsus ekspedisiyalari va statistik to’plamlaridagi etnotoponimlarni tadqiq etishga bag’ishlangan.

Shuningdek, ushbu bobda XIX asrdagi O’rta Osiyo xonliklarining Rossiya bilan munosabatlari, birinchidan, iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqqan bo’lsa, ikkinchidan, o’zaro tashqi siyosatdagi munosabatlar ham bu jarayonlarga o’z ta’sirini o’tkazgani, sayyohlar va ularning asarlari hudud to’g’risida ma’lumot olishning ishonchli manbaiga aylangani, elchilarning shaxsi, ijtimoiy kelib chiqishi, egallab turgan lavozimlariga qarab, ularning o’zgarish tendensiyasini kuzatish orqali Rossiya imperiyasining XVIII asrdan XIX asrga o’tishi bilan siyosiy, iqtisodiy va harbiy maqsadlarining o’zgarib borgan, Rossiya imperiyasining siyosiy maqsadlarining birinchi o’ringa ko’tarilgani, jahonda sodir bo’layotgan voqealar, xususan, Angliyaning Hindiston, Eron, Afg’oniston kabi hududlarga ko’plab missiyalarini jo’natilishi, Osiyo va Afrikaga bo’lgan da’vosining kuchayishi bilan ham bog’liqligi kabi masalalar kesimida manbalardagi toponimik ma’lumotlar miqdoriy va sifat jihatdan ham o’zgarib borganligi tahlil qilingan.

Bundan tashqari, tadqiqotchi tomonidan harbiy zobitlar: P.I.Pashino, L.V.Kostenko, A.D.Grebenkin, A.P.Xoroshxin, A.A.Kushakevich, L.A.Kunlarning; “Rus geografiya jamiyati” olimlari: V.V.Radlov, N.A.Seversov, A.P.Fedchenko, A.Middendorf ilmiy izlanishlarini, shuningdek, M.A.Terentev, L.N.Sobolev, I.Virskiy, N.F.Sityankovskiy va boshqalar ishlari germenevtik tahlilga tortilgan.

Monografiyaning “Safarnomalardagi tarixiy toponimlarning tasnifi va etnonimik tarkibi” deb nomlangan III bobi etnotopimlarning tuzilishi, tarkibi hamda ma’nosiga ko’ra tasnifi, O’rta Osiyo etnotoponimlari shakllanishida urug’-qabila hamda ular tarkibidagi genonimlar va patronimlarning tahliliga bag’ishlangan.

Bob paragraflarida o’zbek, tojik, qozoq, qirg’iz, turkman, qoraqalpoq va boshqa etnonimlar bilan bog’liq joy nomlari

hududlarda ko'p uchrashi, bunga birinchidan, etnotoponim shakllantiruvchi -tepa, -qo'rg'on, -ovul, -qo'm, -rabot, -soy, -ariq, kabi topoformantlarning, shuningdek, qo'ng'irot, nayman, qipchoq, tabin, tama, olchin, mang'it kabi urug'larning ham o'zbeklar, ham qoraqalpoq va qozoqlarda uchrashini sabab qilib ko'rsatish mumkinligi, Buxoro amirligidan farqli ravishda, Qo'qon xonligida qirg'iz etnonimi asosida paydo bo'lgan joy nomlari toponimik pozitivlik qonuniyati asosida shakllangani, mintaqada tojik aholisi asosan Buxoro va Qo'qon xonligida istiqomat qilgani, hindlardan farqli ravishda yahudiylar Buxoro, Samarqand, Toshkent va Qo'qon shaharlarida yashaganligi manbalarda qayd etilgani, afg'onlar ham xuddi hindlar kabi xonliklarning asosiy markaziy shaharlarida savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullangani atroflicha yoritilgan.

Xulosa qilib aytganda, mazkur monografiya tugallangan tadqiqot bo'lib, uning xulosa va natijalari tarixshunoslik, manbashunoslik va tarixiy toponimika fanlariga sezilarli darajada hissa qo'shadi. Monografiyada tadqiqotchi tomonidan tarix fanidan qo'llaniladigan umumtadqiqot va maxsus tarixiy tadqiqot usullaridan samarali foydalanganligi, shuningdek, xolislik, davriylik, tarixiylik tamoyillariga izchil amal qilinganligi tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati oshiradi. Tadqiqotda, XIX asr mintaqa etnotoponimlariga doir rus va xorij sayyohlariga tegishli 50 dan ortiq safarnoma, 100 dan ortiq ilmiy adabiyot hamda monografiya, risola, dissertatsiya va konferensiya materiallari, 10 dan ortiq xaritalar aniqlanib, tarixiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan yoritib berilgan. O'rta Osiyoga kelgan rus va xorij sayyohlariga tegishli "safarnomalar"ning paydo bo'lishi, yaratilish maqsadi, natijalari, shuningdek, XIX asrda mintaqa toponimik qatlamidagi joy nomlarining aksariyat qismi urug'-qabila hamda ular tarkibidagi genonimlar bilan bog'liq ekanligi tadqiqotda o'z aksini topgan. Shuningdek, ko'rsatilgan davrga oid manbalardagi etnotoponimlar o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o'rganish hamda hududning toponimik fonini boyitishga xizmat qiladi.

***Alisher Doniyorov,
tarix fanlari doktori, professor***

KIRISH

Zamonaviy dunyo ilm-fan oldiga yangi-yangi talablar qo'yayotgan globallashtirish davrida bashariyatning tarixan shakllangan milliy va nomoddiy merosini o'rganish, uni saqlab qolish hamda avlodlarga yetkazib berish tarix fani sohasidagi tadqiqotlarga qo'yilayotgan muhim vazifalardan biridir. Bu borada dunyo ilm-fanida tarixiy manbashunoslik, etnologiya, lingvistik, onomastika, toponimiya kabi fan sohalari tarix faniga qo'shimcha ravishda xalqning milliy qadriyatlari va nomoddiy merosini saqlab qolishda o'ziga xos amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlari, jumladan, AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Belgiya, Rossiya, Turkiyadagi yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari¹, shuningdek, BMT va YUNESKO kabi yirik xalqaro tashkilotlari boshchiligidagi dunyo xalqlarining nomoddiy merosi, xususan, tarixiy joy nomlarini o'rganish, ularni fanlararo tadqiqot obyekti sifatida tilshunoslik xususiyatlari, tarixiy etimologiyasi hamda ularning mazmunini aniqlashga qaratilgan etnologik, toponimik, filologik tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu boradagi tadqiqotlarni rivojlantirish, manbalar bilan ishlash orqali hududga oid ma'lumotlarni aniqlashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi O'zbekistonda ham joy nomlariga nisbatan nomoddiy meros va milliy qadriyatlarning bir qismi sifatida qarash hozirgi kungacha muhim bo'lib, dunyo ilm-faniga hamnafas ravishda ularni tadqiqotlarga kengroq jalb etish masalasi ilmiy jamoatchilikning doimiy diqqat markazida turibdi. Urug'-qabila yoki xalq nomi, ya'ni etnonimlar vaqt o'tishi bilan hudud nomiga ko'chib, etnotoponim ko'rinishida xalqning lug'at boyligida saqlanib qoladi. Natijada, ularni tadqiq etish orqali ma'lum tarixiy davrdagi aholining etnik tarkibi va uni shakllantirgan etnik komponentlar haqida qimmatli ma'lumotlar olish mumkin bo'ladi.

¹ <https://www.ucl.ac.uk/ssees/ucl-school-slavonic-and-east-european-studies-ssees> (School Slavonic and East European Studies; 1915), <https://www.history.ac.uk/about-us> (Institute of historical research; 1921), <http://www.scrss.org.uk/aboutus.htm> (Society for cultural relations with the USSR; 1924), <http://www.idref.fr/029745373/id> (Institute of Soviet and East European studies; 1963), <https://www.centralasianresearch.org/London> (Central Asia Research network; 1984), https://indiana.academia.edu/Departments/Uralic_and_Altaic_Studies (Department Uralic and Altaic studies; 1993), <https://ifeac.hypotheses.org/institut> (Institut français d'études sur l'Asie centrale, 1993); <https://iocs.hse.ru/csmecca> (Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyoni tadqiq etish markazi, 1930); <https://kora.metu.edu.tr/en> (Qora dengiz va Markaziy Osiyo tadqiqotlar markazi, 1992); <https://www.gfz-potsdam.de/en/> (GFZ German research center for Geosciences, 1992) kabi ilmiy markazlarda Markaziy Osiyo tarixi, etnografiyasi hamda tarixiy toponimiyasiga oid ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining 2011-yil 12-oktyabrdagi O'RQ-303-sonli "Geografik obyektlar nomlari to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-sonli "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 16-oktyabrdagi 295-sonli "Geografik obyektlarning nomlari sohasidagi ishlarni tartibga solish chora-tadbirlari haqida"gi Qarori hamda ushbu sohaga oid tegishli boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda², belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur tadqiqot muayyan darajada xizmat qiladi.

O'rta Osiyoga XIX asrda kelgan rus va xorij sayyohlariga tegishli asarlarni o'rganish ushbu asr oxiridan boshlanganligini hisobga olib, qo'yilgan masalaga oid tadqiqotlarni xronologik-muammoviy jihatdan quyidagicha guruhlariga bo'lib, tahlil qilindi.

Birinchi guruh tadqiqotlarini XIX asrning oxirlaridan to XX asrning 20-yillarigacha amalga oshirilgan ishlar tashkil etib, ularda "Safarnomalar"ning O'rta Osiyo xonliklari siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid tomonlarini yoritish ustuvor hisoblangan. Ushbu davrda ijod qilgan N.I.Veselovskiy, I.N.Zaxarin, D.N.Logofet va S.V.Jukovskiylarning tadqiqotlari³da O'rta Osiyo xonliklari hamda Rossiya imperiyasi munosabatlarining siyosiy-iqtisodiy jihatlariga katta o'rin berilgan bo'lib, nisbatan kamroq darajada toponimik ma'lumotlar keltirilgan. Yuqoridagi mualliflardan farqli ravishda M.A.Lyalina, I.V.Mushketov, A.I.Dobromislov va V.V.Bartoldlarning tadqiqotlari⁴da etnotoponimlarni manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan.

Ikkinchi guruh tadqiqotlari XX asrlarning 30-yillaridan to XX asrning 80-yillarigacha bo'lgan davr izlanishlarini o'z ichiga qamrab

² <https://lex.uz/docs/5841063>.

³ Веселовский Н.И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – Санкт-Петербург, 1877. – 364 с.; Захаринъ И.Н. Перовский и его зимний походъ въ Хиву. Часть первая. – Санкт-Петербургъ, 1901. – 115 с.; Логофет Д.Н. На границахъ Средней Азии. Книга 1. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 245 с.; Жуковский С.В. Сношения России съ Бухарой и Хивой за последнее трехсолетие. – Петроградъ, 1915. – 225 с.

⁴Лялина М.А. Путешествия по Туркестану Северцова и А.Федченки. – Санкт-Петербургъ, 1894. – 267 с.; Мушкетов И.В. Туркестанъ. Геологическое и орографическое описание. – Санкт-Петербургъ, 1906. – 348 с.; Добромислов А. И. Ташкент: в прошлом и настоящем. – Ташкент, 1912. – 520 с.; Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – 262 с.

olib, unda ko'rsatilgan manbalar asosida O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya bilan munosabatlari M.M.Solovev, N.A.Xalfin, O.A.Maslova, P.P.Ivanov, G.A.Hidoyatov va D.Y.Arapovlar⁵ning tadqiqotlarida, S.U.Umrzoqov, Z.I.Agafanova, A.A.Azatyan, S.P.Polyakov hamda A.G.Malyavkinlar⁶ning mintaqa tarixiy geografiyasi va etnografiyasiga oid tadqiqotlarida, o'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixiga oid Sh.Inog'omov, S.Tolstov, T.Fayziyev, B.Ahmedov, K.Shoniyozov, X.Doniyorov, M.Ermatov, H.Ziyayev, T.Jdanko, B.Karmisheva, S.Gubayevalarning tadqiqotlarida⁷ mintaqa etnotoponimlari ma'lum darajada yoritilgan. Ushbu davr birinchi davrga nisbatan samarali bo'lib, toponimikaga oid bilimlar geografiyasi, metodologiyasi, tadqiqot va tahlil usullari kengaydi, tadqiqotchilar hamda izlanishlar salmog'i sezilarli darajada ortdi.

Uchinchi guruhga oid tadqiqotlar XX asrning 90-yillaridan hozirgi kungacha bo'lgan davrni qamrab olib, unda etnonimlar va etnotoponimlar o'zbek xalqning etnogenezi hamda etnik tarixini yoritishda qo'shimcha manba sifatida ko'rilib, bir qator izlanishlarda ularga alohida o'rin ajratildi. Jumladan, K.Shoniyozov, A.Ilhomov, U.Abdullayev, O.Bo'riyev, A.Malikov, Z.Arifxanova, hamda

⁵ Соловьев М.М. Экспедиция в Бухару в 184–1842 гг. (при участии натуралиста А. Лемана). – Москва-Ленинград, 1936. – 216 с.; Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть I (1856–1869). – Ташкент: Фан, 1955. – 86 с.; Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – Москва, 1958. – 250 с.; Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). – Москва: Наука, 1965. – 472 с.; Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в (60–70-х гг.). – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.; Арапов Д.Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 128 с.

⁶ Умурзаков С.У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. – Фрунзе, 1959. – 154 с.; Агафанова З.И., Халфин Н.А., А.П. Федченко. Сборник документов (Русские ученые-исследователи Средней Азии). – Ташкент, 1956. – 229 с.; Азатьян А.А. и др. История открытия и исследования советской Азии. – Москва: Мысль, 1969. – 540 с.; Этнографические очерки узбекского сельского населения / отв. ред. Г. И. Васильева, Б. Х. Кармишева. – Москва: Наука, 1969. – 295 с.; Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – 172 с.; Малавкин А. Г. Историческая география Центральной Азии / Материалы и исследования. – Новосибирск: Наука, 1981. – 340 с.

⁷ Инагамов Ш. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской области и границах Узбекской ССР. Автор. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1959. – 19 с.; Толстов С. П. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. – Москва, 1962. – 794 с.; Файзиёв Т. Узбеки-курама (в прошлом и настоящем). Дисс... на соис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1963; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Ташкент, 1964; Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – Москва: Наука, 1965. – 180 с.; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 341 с.; Дониёров Х. Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968; Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. – Ташкент, 1968; Зияев Х. З. Узбеки в Сибири (XVII – начале XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1968. – 73 с.; Жданко Т. А. О типе этнических общностей с прежитками родоплеменной структуры в средней Азии и Казахстане (XIX – начале XX вв.). – Москва, 1973; Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.; Губаева С. С. Этнической состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – 150 с.

I.Jabborovlarning tadqiqotlari⁸da turli manbalardagi etnik nomlar qatorida XIX asrda O'rta Osiyoga kelgan rus va xorij sayyohlarining asarlari ham manbashunoslik hamda tarixshunoslik jihatdan o'rganilgan. Shuningdek, T.Ernazarov, A.Atajanova, A.Turobov, A.Ergashev va Sh.Eshanqulov tadqiqotlari⁹ aynan etnotoponimlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, ushbu izlanishlar uchun O'rta Osiyoga kelgan sayyohlarining asarlari manba bo'lib xizmat qiladi.

To'rtinchi guruhga xorij tadqiqotlari kiritilgan bo'lib, ulardagi ma'lumotlar avvaliga "Katta o'yin siyosati"ning bir qismi sifatida o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik "sovetshunoslik" negizida tadqiq etildi. Xorijlik olimlar J.T.Vulrich, O.Olufsen, M.A.Chaplichka, B.Budagov, S.Levi, S.N.Abashin, A.f.Kyugelgen, F.X.Skayn, E.D.Ross, Ch.Adle, S.Beker, P.L.Roudik, A.S.Morrison, P.Golden, F.Starr va P.Sartorilarning tadqiqotlari¹⁰da aynan "safarnomalar"dagi O'rta Osiyoga oid joy

⁸ Шониёзов К.Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш тарихи. – Тошкент, 2001. –466 б.; Ильхамов А. и др. Этнический атлас Узбекистана / Институт «Открытое Общество» Фонд содействия. – Узбекистан, 2002. – 455 с.; Бўриев О. Жанубий Ўзбекистон аҳолисининг этник тарихидан / Тарих, мустақиллик ва миллий ғоя. – Тошкент, 2001. –Б. 201–203; Маликов А. М. Хитаи долины следного Зерафшана в XVIII – начале XX вв. / Археология и история Центральной Азии. – Самарқанд, 2004; О'ша муаллиф: Узбеки группы кунграт долины Зерафшана XIX – начале XX вв. – Самарқанд, 2007; Арифханова З. Этнический состав населения Узбекистана в 20 годы XX век и национальная идентичности узбеков / Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент-Наманган, 2007. –С. 21–26; Жабборов И. Ўзбеклар. – Тошкент: Шарк, 2008. – 256 б.

⁹ Эрнazarov Т. Шахрисабз худуди этнотопонимлари / Республика Ёш тилшуносларининг конференцияси материаллари. – Тошкент, 1994. – Б. 82–83.; Атажонов А. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг лугавий асослари. Филол. фан. ном.дисс. –Тошкент, 1996. – 189 б.; Тurobov А. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. Филол. фан. ном.дисс. –Тошкент, 1999. – 148 б.; Топонимларнинг пайдо бўлишида этнонимларнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1999. – №2. – Б. 51–53.; Эргашев А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2012. –138 б.; Эшанкулов Ш. XX аср Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби (топонимик материаллар асосида). Тарих. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD диссертацияси. – Тошкент, 2020. – 150 с.

¹⁰ Woolrych J. T. Perowne. Russian Hosts and English Guests in Central Asia. – London: The Scientific Press, Limited, 1898. – 250 p.; Olufsen O. Through the Unknown Pamirs. – London: Willam Heineman, 1904. – 278 p.; Ellsworth Huntington. The pulse of Central Asia. – Boston&New York, 1907. – 450 p.; Czaplicka M. A. The Turks of Central Asia in history and at the present day. – Oxford: Clarendon Press, 1918. – 240 p.; Брегель Ю. Э. Расселение туркмен и Хивинском ханстве в в/Страны и народы Востока. Вып. 1. География, этнография, история. – Москва, 1959. – С. 242–256.; О'ша муаллиф: К изучения земельных отношений в Хивинском ханстве (источники и их использование) / Письменные памятники Востока. – Москва: Наука, 1972. – С. 28–103; Budagov B. Turkic topomym of Eurasia. – Baku: Elm publishing, 1997. – 174 p.; Scott C. Levi. The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade 1550–1900. – Leiden-London-Koln: Brill, 2002. – 333 p.; Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden-Boston: Brill, 2003. – 123 p.; Абашинов С. Н., Бушков В. И. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – Москва: Наука, 2004. – 224 с.; Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: Дайк Пресс, 2004. – 516 с.; Frensis Henry Skrine&Edward Denison Ross. The heart of Central Asia: a history of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. – London&New York: Routledge Curzon Taylor&Francis Group, 2005. – 322 p.; Chahryar Adle and others. History and Civilizations of Central Asia. Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century. Volume VI. – Paris: UNESCO, 2005. – 993 p.; Seymour Becker. Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London&New York: Routledge Curzon Taylor&Francis Group, 2005. – 370 p.; Peter L. Roudik. The history of the Central Asian Republics. – London: Greenwood Press, 2007. – 237 p.; Morrison A. S. Russian Rule in Samarkand 1868–1910. – New York: Oxford University press, 2008. – 395 p.; Peter Golden. Central Asia in World History. – Oxford: University Press, 2011. – 193 p.; Frederick Starr

nomlarining yoritilishiga doir ayrim jihatlar tadqiq etilgan. Albatta, ushbu tadqiqotlarning aksariyati yevrotsentrizm ta'sirida yozilgan bo'lsa-da, lekin hududga oid toponimlarni tahlil qilishda yana bir tashqi fikr va mulohaza sifatida ahamiyatlidir.

Ushbu davr bo'yicha mintaqa etnotoponimlarining tarixshunoslik va manbashunoslik jihatdan tahlil qilishda aynan "safarnoma" turkumidagi manbalarning yaxlit turkum sifatida tanlab olinishining asosini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin. Birinchidan, mintaqaga tashrif buyurgan sayyohlarda O'rta Osiyodagi bir-biridan mustaqil 3 ta xonlikning etnik tarkibi, hududi, siyosiy-tarixiy taqdiri yagona ekanligi bilan bog'liq qarash mavjud edi. Ular "safarnoma"larida xonliklar aholisining asosiy qismini ko'plab urug'-qabilalardan iborat bo'lgan "o'zbek xalqi" tashkil etadi, degan umumiy xulosaga kelgan. Bu esa, XIX asr o'zbek xonliklarining toponimik manzarasini yaxlitlikda tasavvur qilish qilish, migratsion va etnointegratsion jarayonlarning mintaq bo'ylab bir-biriga chambarchas bog'liqlikda sodir bo'lganligini kengroq tushunib olishda "safarnoma"larning ixcham manbalar turkumi sifatidagi ahamiyatini oshiradi.

XIX asr mintaq etnotoponimlari aks etgan mahalliy manbalar esa, nihoyatda ko'pligi, aksariyat manbalar to'liqligicha ilmiy muomalaga kiritilmaganligi, ushbu manbalardagi toponimik ma'lumotlar esa ko'proq lokal xususiyatga ega bo'lib, asosan, ma'lum tarixiy va siyosiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lganlari aks etib, qolgan joy nomlariga to'xtalishga ehtiyoj bo'lmaganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, o'zbek xonliklari davri tarixiga doir arxiv xujjatlari, xususan, soliq daftarlarida ko'plab toponimik ma'lumotlar qayd etilgan bo'lsada, ularning kataloglashtirish borasidagi ishlar yakuniga yetmaganligi, soliq daftarlari yagona tartibda yuritilmaganligi¹¹ (ba'zan masjid qavmlari, ba'zan qishloq oqsoqoli nomi, ba'zida esa urug' nomlari asosida soliqlar yig'ilgan) kabi jihatlar toponimik ma'lumotlarni

S. Ferghana Valley the heart of Central Asia. – New York&London, 2011. – 465 p.; Paolo Sartori. Explorations in the Social History of modern Central Asia (19th – Early 20th century). – Leiden&Boston: Brill, 2013. – 348 p.; Scott C.Levi. The Rise and fall of Khoqand 1709–1876. – Pittsburgh: Univercity of Pittsburgh Press, 2017. – 289 p.

¹¹ Йўлдошев М. Хива хонлигида феодализм эгаллиги ва давлат тuzилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959. – 366 б.; Гуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – 326 б.; Жувонмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965. – 182 б.

to'plash va ular ustida tadqiqot olib borish jarayonini biroz murakkablashtiradi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati xalq nomoddiy merosining bir qismi bo'lgan etnotoponimlarni saqlash, qayta tiklash, toponimlarning yig'ma materiallarini tayyorlash, respublika toponimiyasi genofondini boyitish orqali tarixiy toponimik tadqiqotlarni nazariy va amaliy jihatdan yangi bosqichga ko'tarishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati monografiyada umumlashtirilgan ma'lumotlardan hududlar to'g'risidagi etnografik va toponimik ma'lumotlar bazasini shakllantirish hamda rivojlantirish, xalqimiz ma'naviy qadriyatlariga yot, turli mafkuralashgan joy nomlarini o'zbek xalqining etnik tarixini o'zida mujassamlashtirgan toponimlar bilan almashtirish, shuningdek, O'zbekiston hududida mavjud o'ziga xos nomlar va ularning xususiyatlari aks etgan "Tarixiy toponimiya", "O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi", "Etnologiya" va "Manbashunoslik" kabi fanlardan darslik, o'quv qo'llanma, risola, monografiyalar va yo'l xaritalari yaratishda foydalanish imkoniyatini berishi bilan izohlanadi.

I BOB. TADQIQOTGA DOIR NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR VA MAVZU TARIXSHUNOSLIGI

1.1. “Safarnoma”lardagi O’rta Osiyo etnotoponimlarining o’rganilishiga doir tadqiqotlar

XIX asrda O’rta Osiyoga kelgan rus va xorij sayyohlarining asarlarini o’rganish tadqiqotchilarning doimiy ravishda diqqat markazida bo’lgan. “Safarnomalar” O’rta Osiyo xonliklarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy tarixini o’rganish bilan bir qatorda, hudud tarixiy geografiyasi, etnografiyasi, lingvistikasi, tarixiy toponimiyasini o’rganishda ham amaliy ahamiyat kasb etadi.

O’z o’rnida shuni qayd etish kerakki, “safarnomalar”ni alohida ilmiy muammo doirasida o’rganishga oid tadqiqotlar sanoqli bo’lib, tanlangan davr va hudud bo’yicha etnotoponimlar masalasida maqsadli izlanishlar deyarli amalga oshirilmagan. Mavjud tadqiqotlarda XIX asr “safarnomalar”da uchraydigan etnotoponimlar va etnonimlar asosan, xonliklar davri aholisining etnik tarkibini ko’rsatuvchi manba sifatida foydalanilgan.

O’rta Osiyoga XIX asrda kelgan rus va xorij sayyohlariga tegishli asarlarni o’rganish mazkur davrning oxiridan boshlanganligi hisobga olinib, qo’yilgan masalaga oid tadqiqotlarning xronologik-muammoviy jihatdan quyidagicha tasnif qilindi:

1. XIX asrning oxirlaridan XX asrning 20-yillarigacha bo’lgan davr tadqiqotlari.
2. XX asrning 30-yillaridan XX asrning 80-yillarigacha bo’lgan davr tadqiqotlari.
3. XX asrning 90-yillaridan hozirgi kungacha bo’lgan davr tadqiqotlari.
4. Xorijiy tadqiqotlar.

Birinchi guruh tadqiqotlarini XIX asrning oxirlaridan to XX asrning 30-yillarigacha amalga oshirilgan ishlar tashkil etib, ularda “safarnomalar”ning O’rta Osiyo xonliklari siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid jihatlarini yoritish ustuvor hisoblangan. Shuningdek, ushbu davrda O’rta Osiyo tarixiy toponimiyasi, xususan, etnotoponimiyasini o’rganishga oid dastlabki bilimlar shakllana boshlaydi. Masalan, ushbu davrda ijod qilgan N.I.Veselovskiy,

I.N.Zaxarin, D.N.Logofet va S.V.Jukovskiylarning tadqiqotlari¹²da O'rta Osiyo xonliklari hamda Rossiya imperiyasi munosabatlarining siyosiy-iqtisodiy jihatlariga katta o'rin berilgan. Lekin, ushbu tadqiqotlarda etnotoponimlar va ularga doir ma'lumotlar nisbatan kamroq yoritilgan.

Yuqoridagi mualliflardan farqli ravishda M.A.Lyalina, I.V.Mushketov, A.I.Dobromislov va V.V.Bartoldlarning tadqiqotlari¹³da etnotoponimlarni manbashunoslik nuqtai nazaridan o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan. Masalan, V.V. Bartold O'rta Osiyo tarixiy toponimiyasiga oid maxsus asar yozmagan bo'lsa-da, o'z tadqiqotlarida *vaqf, qarshi, rabod, robot, to'rtko'l, chorsu, shohriston, hisor, o'rchin* kabi ko'plab geografik, tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy atamalarni ta'riflaydiki, ushbu jihat toponimlarning etimologik jihatdan izohlashda nihoyatda ahamiyatli hisoblanadi. Bundan tashqari, mazkur muallif Xiva xonligidagi *Mang'it, Qipchoq, Qo'ng'iroq* kabi shahar nomlari o'zbek urug'larining nomlaridan olinganligi va ular etnotoponim ekanligini qayd etgan¹⁴.

Tadqiqotchilardan N.I.Grodekov, A.A.Semyonov, A.Y.Snesarov, N.F.Sitnyakovskiy, D.N.Logofet, M.S.Andreyev va S.S.Neustruyevlarning asarlaridagi¹⁵ materiallarda ko'plab etnonimlar va ularning joylashgan hududi to'g'risida ma'lumot berilgan. Masalan, N.F.Sitnyakovskiy mintaqadagi urug'chilik an'anasini yaxshi saqlab qolgan qo'ng'iroqlar,

¹² Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – Санкт-Петербург, 1877. – 364 с.; Захарин И. Н. Перовский и его зимний походъ въ Хиву. Часть первая. – Санкт-Петербург, 1901. – 115 с.; Логофет Д. Н. На границахъ Средней Азии. Книга 1. – Санкт-Петербург, 1909. – 245 с.; O'sha muallif: На границахъ Средней Азии. Книга 2. – Санкт-Петербург, 1909. – 208 с.; O'sha muallif: На границахъ Средней Азии. Книга 3. – Санкт-Петербург, 1909. – 208 с.; O'sha muallif: Страна Безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – Санкт-Петербург, 1909. – 289 с.; O'sha muallif: Сношения России съ Бухарой и Хивой за последнее трехсолетие. – Петроград, 1915. – 225 с.

¹³ Лялина М. А. Путешествия по Туркестану Северцова и А.Федченки. – Санкт-Петербург, 1894. – 267 с.; Мушкетов И. В. Туркестанъ. Геологическое и орографическое описание. – Санкт-Петербург, 1906. – 348 с.; Добромислов А. И. Ташкент: в прошлом и настоящем. – Ташкент, 1912. – 520 с.; O'sha muallif: Города Сыръ-Дарьинской области. – Ташкент, 1912. – 202 с.; Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – 262 с.; O'sha muallif: Киргизы (исторический очерк). – Фрунзе, 1927. – 57 с.; O'sha muallif: Работы по исторической географии. – Москва: Восточная литература, 2002. – 706 с.; O'sha muallif: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва: Восточная литература, 2002. – 754 с.; O'sha muallif: Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. – Москва: Наука, 1966. – 497 с.; O'sha muallif: Работы по источниковедению. – Москва: Наука, 1973. – 725 с.; O'sha muallif: Работы по истории востоковедения. – Москва: Наука, 1977. – 969 с.

¹⁴ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: Изд. АН СССР, 1927. – 114 с.

¹⁵ Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Томъ первый. Юридический бытъ. – Ташкентъ, 1889. – 299 с.; Семеновъ А.А. Этнографические очерки Зерафшанскихъ горъ Каратегина и Дарваза. – Москва, 1903. – 112 с.; Снесаров А. Е. Восточная Бухара. (Военная-географический очерк) / СМА. – Санкт-Петербург, 1906; Ситняковский Н. Ф. К генеалогической таблице узбеков рода Кунград / ИТОРГО. Т. 7. – Ташкент, 1907; Андреев М. С., Половцов А. А. Материалы по этнографии иранскихъ племянъ Средней Азии. – Санкт-Петербург, 1911. – 55 с.; Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – Санкт-Петербург, 1911; Неуструев С. С. Путешествие в южную Бухару и исследование Шерабадской долины. – Петроград, 1915. – С. 43.

ularning tarkibiga kiruvchi genonimlarni tizimli tadqiq etib, ularga tavsif bergan¹⁶. D.N.Logofet esa Janubiy O'zbekistonda yashagan o'zbek urug'larining siyosiy-ijtimoiy nufuziga qarab ketma-ketlikdagi ro'yxatini keltirgan. Shuningdek, uning tadqiqotida Janubiy O'zbekistonda keng tarqalgan *qo'ng'iro't, qatag'on, yuz, do'rmon, turk* kabi urug'larning Buxoro amirligi bo'yicha tuzilgan ro'yxati berilgan¹⁷. Ushbu tadqiqotlarda mahalliy etnografik materiallar bilan bir qatorda mintaqaga kelgan sayyohlarining "safarnomalar"idan ham bevosita foydalanilgan.

Birinchi guruh tadqiqotlari asosan, hudud to'g'risidagi tavsifiy ma'lumotlar bilan cheklanib, toponimlarning qiyosiy tahlili va etimologiyasiga nisbatan kamroq e'tibor qaratilgan. Chunki, ushbu davr tadqiqotchilarining aksariyati soha mutaxassisi emas, balki ma'lum bir vazifa bilan hududga kelgan harbiy zobitlar va davlat arboblari edi.

Ikkinchi guruh tadqiqotlari XX asrning 30-yillaridan to XX asrning 80-yillarigacha bo'lgan davr izlanishlarini o'z ichiga qamrab olib, ularda O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya, boshqa xorij mamlakatlari bilan aloqalari, tarixiy geografiyasi, shaharlarining xo'jalik, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy hayoti, etnografiyasi, toponimikasi, shuningdek, etnonim va etnotoponimlari batafsil tadqiq etilganligi bilan xarakterlanadi.

Misol uchun, O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya bilan munosabatlari M.M.Solovyev, N.A.Xalfin, O.A.Maslova, P.P.Ivanov, G.A.Hidoyatov va D.Y.Arapovlar¹⁸ning tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lib, ulardagi asosiy e'tibor hududga olib boruvchi yo'llar, safar davomida uchragan shahar hamda qishloq nomlari, u yerda istiqomat qilgan aholi tarkibi masalalariga qaratilgan.

¹⁶ Ситняковский Н.Ф. Къ генеалогический таблицъ узбекскаго рода Кунградъ//Известия Туркестанскаго отдела ИРГО. Том – Ташкентъ, 1907. – С. 23-30.

¹⁷ Логофет Д. Н. Бухарское ханство... – С. 91, 96–99, 104–105.

¹⁸ Соловьев М. М. Экспедиция в Бухару в 184–1842 гг. (при участии натуралиста А. Лемана). – Москва-Ленинград, 1936. – 216 с.; Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть I (1856–1869). – Ташкент: Фан, 1955. – 86 с.; O'sha muallif: Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть II (1856–1869). – Ташкент: Фан, 1956. – 102 с.; O'sha muallif: Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть III (1869–1880). – Ташкент: Фан, 1962. – 183 с.; O'sha muallif: Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть IV (1881–1896). – Ташкент: Фан, 1971. – 138 с.; Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX вв.). – Москва, 1958. – 250 с.; Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). – Москва: Наука, 1965. – 472 с.; Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века). – Москва: Наука, 1974. – 406 с.; Хидоятов Г. А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в (60–70-х гг.). – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.; Арапов Д. Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 128 с.

Boshqa bir guruh tadqiqotchilar, jumladan, S.U.Umrzoqov, Z.I.Agafanova, A.A.Azatyanyan, S.P.Polyakov hamda A.G.Malyavkinlar¹⁹ning mintaqa tarixiy geografiyasi va etnografiyasiga oid tadqiqotlarida safarnomlardagi etnik nomga aloqador toponimlar hamda ularning joylashuviga oid ma'lumotlar aks etgan.

XX asrning 40 yillarida O'zbekiston SSRda yangi o'quv muassasalarining ochilishi, tarix, geografiya, etnografiya, arxeologiya kabi fanlarga e'tiborning kuchayishi, SSSR Fanlar Akademiyasi filialining tashkil etilishi toponimik tadqiqotlarni miqdor va sifat jihatdan ortishiga olib keldi. Bularga qo'shimcha ravishda, Ikkinchi jahon urushi davrida ko'plab sharqshunos olimlarning O'zbekiston hududiga ko'chirilishi, ularning ilmiy tadqiqot muassasalaridagi faoliyati, ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etilishi natijasida O'zbekistonda ham bir qator taniqli etnograf, tarixchi, arxeolog, antropolog, geograf olimlar yetishib chiqib boshladi.

XX asrning ikkinchi yarmidan mahalliy mutaxassislar tomonidan hududga doir bir qator tadqiqotlar amalga oshirildiki, ularning mintaqa toponimik va etnik holatini tahlil qilishdagi ahamiyati katta bo'ldi. Chunonchi, O.A.Suxareva, Y.G'.G'ulomov, A.R.Muhammadjonov, A.Juvonmardiyev, Y.F.Buryakov, O.Bo'riyev, A.O'rinboyev, M.Yunusxo'jayeva, U.Mirismoilova, Y.Qosimov kabi olimlarning tadqiqotlari²⁰ orqali mintaqaga doir toponimik bilimlar ko'lami kengaydi. Natijada, Buxoro, Xiva, Toshkent hamda Farg'ona kabi yirik aholi maskanlari,

¹⁹ Агафанова З.И., Халфин Н.А. Сборник документов (Русские ученые-исследователи Средней Азии). – Ташкент, 1956. – 229 с.; Умурзаков С. У. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. – Фрунзе, 1959. – 154 с.; Азатьян А. А. и др. История открытия и исследования советской Азии. – Москва: Мысль, 1969. – 540 с.; Этнографические очерки узбекского сельского населения / Отв. ред. Г. И. Васильева, Б. Х. Кармишева. – Москва: Наука, 1969. – 295 с.; Поляков С. П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – 172 с.; Малавкин А. Г. Историческая география Центральной Азии / Материалы и исследования. – Новосибирск: Наука, 1981. – 340 с.

²⁰ Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства (Историко-этнографические очерки). – Ташкент, 1958. – 150 с.; Сухарева О. А. Бухара XIX – начало XX в. (Позднефеодальный город и его население). – Москва: Наука, 1966. – 330 с.; Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – Москва: Наука, 1976. – 370 с.; Гуломов Я. Г. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – 326 б.; Жуvonмардиев А. XVI–XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Тошкент: Фан, 1965. – 182 б.; Жуvonмардиев А. Нодир саҳифалар. – Тошкент: Фан, 1977. – 82 б.; Муҳаммаджонов А., Неъматов Р. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Тошкент, 1967. – 224 б.; Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1972. – 376 б.; Бурияков Ю. Ф. К исторические топографии древнего и средневекового Самарканда. – Ташкент: Фан, 1981. – 146 с.; Бўриев О., Ўринбоев А. Тошкент Муҳаммад Солих тавсифида (XIX аср). – Тошкент: Фан, 1983. – 57 б.; Юнусхўжаева М., Мирисмоилова У. Тошкент тарихига оид ҳужжатлар. – Тошкент: Фан, 1983. – 22 б.; Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг ҳўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент: Фан, 1987. – 102 б.; Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. (1917 йилгача). – Тошкент: Шарқ, 1990. – 98 б.

ulardagi shahar va qishloqlar nomlari, xususan, urbonim, oykonim, gidronimlarning nomi sifatida keladigan etnonim, patronim hamda genonimlar atroflicha tahlil qilindi. Mazkur jihat XX asrning ikkinchi yarmida hududning etnik holatini tasavvur qilish va xaritalashtirish ishlarini yangi bosqichga ko'tardi.

Bundan tashqari, ikkinchi davr o'zbek xalqining shakllanishida ishtirok etgan turli urug' va qabilalarning hududiy joylashuvi, til xususiyatlari, antropologiyasi, etnografiyasi hamda manbashunosligini chuqur o'rganish bosqichi bo'ldi. Mintaqa xalqlari, xususan, o'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixini o'rganilishiga o'z tadqiqotlari bilan xissa qo'shgan mualliflar qatoriga Sh.Inog'omov, S.Tolstov, T.Fayziyev, B.Ahmedov, K.Shoniyozov, X.Doniyorov, M.Ermatov, H.Ziyayev T.Jdanko, B.X.Karmisheva, S.S.Gubayeva va boshqalar²¹ni kiritish mumkin. Ular orasida akademik K.Sh.Shoniyozovning tadqiqotlari diqqatga sazovor bo'lib, ushbu olim o'zbek xalqining shakllanishida muhim rol o'ynagan *qipchoq* va *qarluq* komponentlarini ilmiy jihatdan chuqur o'rganib, ularning kelib chiqish hamda mintaqa hududi bo'ylab tarqalish jarayoniga oid ko'plab ma'lumotlarni ilmiy muomalaga kiritadi²².

Mazkur davr tadqiqotlari bevosita dala materiallari asosida yozilgani bois ham qimmatlidir. Masalan, Janubiy O'zbekiston va Tojikiston aholisini chuqur o'rganish bo'yicha 1945-1980-yillarda dala ekspeditsiyalarini olib borgan B.X.Karmisheva qariyb 40 yil davomida hududning etnik tarkibini tadqiq etib²³, *qo'ng'iroq, yuz, qatag'on, turk* kabi etnografik guruhlar, shuningdek, *tojik, turkman, arab* hamda

²¹ Инагамов Ш. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской области и границах Узбекской ССР. – Ташкент, 1955.; Толстов С. П. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. – Москва, 1962. – 794 с.; О'sha muallif: Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – Москва, 1963. – 176 с.; Файзиев Т. Узбеки-курама (в прошлом и настоящем). Дисс... на соис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1963; Ахмедов Б. Ўзбекларнинг келиб чиқиши. – Тошкент, 1964.; Шаниязов К. Узбеки-карлуки. – Ташкент, 1964; Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. – Москва: Наука, 1965. –180 с.; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 341 с.; Дониёров Х. Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968; Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. – Ташкент, 1968; Зияев Х. З. Узбеки в Сибири (XVII – начале XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1968. –73 с.; Жданко Т. А. О типе этнических общностей с прежитками родоплеменной структуры в средней Азии и Казахстане (XIX – начале XX вв.). – Москва, 1973; Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.; Губаева С. С. Этнической состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983. – 150 с.

²² Doniyorov A. X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi. – Toshkent: NIF MISH, 2020. – B. 135–137.

²³ Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.;

boshqa etnoslarga oid etnonim va etnotoponimlarni ham tahlil qilgani ahamiyatlidir.

Turli safarnoma, esdaliklar, statistika ma'lumotlari hamda hududda amalga oshirilgan etnografik ekspeditsiya materiallarini qiyosiy o'rganish natijasida S.Gubayeva va U.To'ychiyevlar samarali izlanishlar olib bordi. Xususan, S.Gubayeva Farg'ona vodiysining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi etnik tarkibini tadqiq etgan bo'lsa, U.To'ychiyev Zarafshon vodiysi aholisining etnik tarkibini toponimik materiallar asosida ochib bergan²⁴.

Masalan, S.S.Gubayeva o'zining tadqiqotida Farg'ona vodiysi aholisining XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi etnik tarkibiga oid adabiyotlar va manbalarni 3 ta davrga bo'lib o'rgangan²⁵. Tadqiqotning manbaviy asosi sifatida esa sayyohlardan F.Yefremov, F.Nazarov, Mir Izzatulloh, X.Potantin, V.V.Velyamin Zernov, A.Vamberi, A.Middendorf, shuningdek, Rossiya imperiyasi davrida mintaqaga kelgan A.A.Kushakevich, A.I.Maksheyev va N.F.Sitnyakovskiylarning ishlaridan bevosita foydalanadi. Muallif ushbu adabiyotlardagi toponimik materiallarga tayangan holda Farg'ona vodiysidagi *o'zbek, tojik, qirg'iz, uyg'ur, qoraqalpoq* kabi aholi vakillarining shakllanish jarayonini tadqiq qilgan. S.Gubayeva va U.To'ychiyevlarning ilmiy izlanishlari mintaqada etnik tarkibni toponimik materiallar asosida o'rganishdagi yangi davrni boshlab berdi.

Ushbu davrda umumiydan xususiy mavzular, ya'ni, mintaqaga xos katta mavzulardan kichik bir urug' yoki qabila tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlar soni ko'payib bordi. Masalan, 92 o'zbek urug'lari tarkibidagi *arg'in, barlos, kerayit, mang'it, qavchin, qang'li, qipchoq, qurama, qo'ng'iroq* kabi etnonimlarni o'rganish bo'yicha bir qancha muhim tadqiqotlar²⁶ amalga oshirildi.

²⁴ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. – Ташкент: Фан, 1983; Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зерафшанской долины). РКД, – Ташкент, 1990.

²⁵ Губаева С. С. Этнический состав населения... – С. 38.

²⁶ Решетов В. В. К вопросу о термине “Курама” и кураминцах // Бюллетень АН УзССР. 5. – Ташкент, 1945; Ишаев А. “Мангит” сўзининг этимологияси ҳақида / Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – Б. 63–65; Кармишева Б. Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков / Сб. науч. тр. международного конгресса востоковедов. Т. III. – Москва, 1960. – С. 183–189; Абдурахмонов Д. А. “Қавчин” сўзининг тарихи ҳақида / Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 5-китоб. – Тошкент, 1963. – Б. 571–573; Дониёров Х. Қипчоқ ўзбекларининг тарихи ва “қипчоқ” этноними ҳақида / Материалы научной конференции СамГУ. – Самарканд, 1966. – С. 63–69; Ҳасанов Б. Барлос уруғи ва “Барлос” этноними ҳақида / Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1978. – Б. 243–250; Караев С. Этнонимика. – Ташкент: Ўзбекистон, 1978. – С. 24; О'ша муаллиф: Об этнотопонимах “барлас” и “суджина” / Ономастика

Mazkur davrda o'zbek urug'laridan tashqari, mintaqaning boshqa katta urug'lariga oid izlanishlar ham kuzatildi. Jumladan, *qozoq*²⁷ etnonimlari B.Kuftin, G.Konkashbayev, S.Amonjолоv, A.Abdurahmonov, Y.Koychuboyev, V.Vostrov, M.Mukanov va T.Jonuzoqov tadqiqotlarida; *qirg'izlar*²⁸ bilan bog'liq etnonimlar P.Ivanov, S.Abramzon, N.Baskakov hamda V.Ploskix asarlarida; *qoraqalpoqlar*²⁹ bilan bog'liq etnonimlar A.Samoylovich, T.Jdanko, L.Tolstova, D.Aytmuratov va M.Tleumuratovlarning ilmiy izlanishlarida; *tojiklar*³⁰ bilan bog'liq etnonimlar A.Semenov, N.Kislyakov, A.Pisarchik hamda B.Karmisheva asarlarida; *turkmanlar*³¹ bilan bog'liq etnonimlar A.Borovkov, G.Karpov va S.Ataniyazov tadqiqotlarida; *ozarbayjonlar* etnonimlari hamda etnotoponimlari K.Kerimov va M.Mamedovlarning izlanishlari³²da keng o'rganildi. Bu holat butun O'rta Osiyo bo'yicha etnografiya, geografiya, antropologiya, tarix kabi fan sohalarining rivojlanganligi, ittifoq

Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи, 1987. – С. 56–57; Мамедов М. А. Об этнониме “канлы” / Ономастика Узбекистана. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – С. 14–15; Охунов Н. Этноним “кыпчак” – в топонимии Ферганской долины / Азарбайжан ономастикаси праблемалари. III. – Баку, 1990. – С. 190–191.

²⁷ Куфтин Б. А. Киргиз-казаки культура и быт. – Москва, 1926. – 48 с.; Конкашбаев Г. К. Казахские народные географические термины / Известия АН Каз ССР. – Алма-Ата, 1951. – С. 3–9.; Амонжолов С. Вопросы история и делектологии казахского языка. – Алма-Ата: Казучпедгиз, 1959. – 452 с.; Востров В. В. Муканов М. С. Родоплеменной и состав расселение казахов (конца XIX – начале XX вв.). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 256 с.; Абдурахманов А. Историческая близость тюркских народностей Сибири и казахов на основе этнонимии и топонимии / Происхождение аборигенов Сибири. – Томск, 1969. – С. 11–14; Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1974. – 274 с.; Джанузакоев Т. Этюды о казахских этнонимах / Ономастика Средней Азии. Вып. 2. – Фрунзе, 1980. – С. 16–24.

²⁸ Иванов П. П. Восстание китаи-кипчаков в Бухарском ханстве (1821–1825 гг.). – Москва-Ленинград, 1937. – 131 с.; Абрамзон С. М. Очерк культуры Киргизского народа. – Фрунзе, 1946. – 122 с.; Петров К. И. Очерки происхождения киргизского народа. – Фрунзе: АН Кирг.ССР, 1963. – 146 с.; Баскаков Н. А. К вопросу происхождения этнонима кыргыз // СЭ. – 1964. – №2. – С. 92–93; Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград: Наука, 1971. – 323 с.; Плоских В. М. Киргизы и Коканское ханства. – Фрунзе: Илим, 1977. – 391 с.

²⁹ Самойлович А. Н. Материалы по истории Каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1935. – 301 с.; Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии Каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1950. – 179 с.; Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Истико-этнографический очерк). – Нукус, 1959. – 183 с.; Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус: Каракалпакстан, 1986. – 236 с.; Тлеумуратов М. Истоки культурных связей каракалпаков с соседними народами. – Нукус: Каракалпакстан, 1986. – 96 с.

³⁰ Семенов А. А. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. – Сталинабад, 1954. – 154 с.; Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 1 / Под. ред. Н. А. Кисляков и А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1966. – 383 с.; Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3 / Под. ред. Н. А. Кисляков и А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 238 с.; Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.

³¹ Боровков А. Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Том II (Иранские, Бухарские и Хивинские источники XVI — XIX вв.). / Под. ред. акад. В. В. Струве. – Москва-Ленинград, 1938. – 700 с.; Карпов Г. И. Этнический состав туркмен. Дисс... кан. филол. наук. – Ашхабад, 1942. – 148 с.; Бартольд В. В. Очерки истории туркменского народа / Сочинение Т. II, I. – Москва: Восточная литература, 1967. – 120 с.; Атаиязов С. А. Туркменистаннын топонимик созлуги. – Ашхабад: Ёлым, 1970. – 306 с.; О'sha muallif: Туркменистаннын географик атларынын душундиришли созлуги. – Ашхабад: Ёлым, 1980. – 363 с.; О'sha muallif: Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад: Ёлым, 1988. – 180 с.

³² Мамедов М. Халқ номлари – жой номларида. – Тошкент: Фан, 1981. – 48 б.; Керимов С. К. Этноним «минг» в топонимии Азербейджана / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 45–46.

mafkurasiga asosan, har bir xalqning o'z tarixi bo'lishi kerakligi nuqtayi nazaridan tatbiq etildi. Natijada, hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan ko'plab etnografik manbalar to'plandi, bu esa soha rivoji uchun mustahkam poydevor yaratilishiga asos bo'ldi.

XX asrning 60-yillari geografiya va toponimika sohalarining asoslari, nazariyasi hamda metodologiyasini shakllanishi davri bo'ldi. Bu borada ittifoq miqyosida tadqiqotlar olib borgan³³ E.Murzayev, I.Sergeyev, V.Juchkevich, A.Nikonov, E.Pospelov va A.Superanskaya; mahalliy tadqiqotchilardan³⁴ H.Hasanov, Z.Do'simov, Z.Qodirova, X.Latipov, S.Qorayev hamda N.Oxunovlarning ko'p yillik ilmiy izlanish natijalari joy nomlarini tadqiq etishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

XX asrning 70-80-yillarida etnonim va etnotoponimlarini chuqur o'rganishni tashkil qilishning nazariy asoslarini rivojlantirishga qaratilgan bir nechta kollektiv monografiyalar ham chop etildi. Ular orasida "Этнонимы", "Ономастика Средней Азии", "Этнография имён", "Этническая ономастика" kabi nashrlar³⁵ e'tiborli bo'lib, ular mintaqa etnotoponimlarni tadqiq etishning nazariy-uslubiy asosi bo'lib xizmat qildi.

Bu borada o'sha davrda o'tkazilgan bir qator ilmiy konferensiyalarning ham ahamiyatini alohida ta'kidlash joiz. Jumladan, 1987-yilda Guliston, 1989-yilda Qarshi shaharlarida "O'zbekiston

³³ Мурзаевы Э. В. Словарь местных географических терминов. – Москва, 1959. – 303 с.; О'sha muallif: Средняя Азия (физ-геогр. характеристика). – Москва: Изд. АН СССР, 1962. – 648 с.; О'sha muallif: Топонимия и география // Вестник МГУ. – М., 1963. – №3. – С. 14.; О'sha muallif: Очерки топонимики. – Москва: Мысль, 1974. – 383 с.; Сергеев И. В. Тайна географических названий. – Москва: Детская литература, 1963. – 236 с.; Принципы топонимики / Под ред. В. А. Никонова и О. Н. Трубаева. – Москва: Наука, 1964. – 151 с.; Никонов А. Введение в топонимию. – Москва: Наука, 1965. – 180 с.; Жучкевич В. А. Общая топонимика. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.; Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.; О'sha muallif. Что такое топонимика? – Москва: Наука, 1985. – 177 с.; Пospelov Э. М. Топонимика на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – 210 с.; Мурзаев Э. Тюркская этнотопонимия / Этническая топонимика. – Москва: Наука, 1987. – С. 36–61.

³⁴ Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 81 б.; Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. Фил. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1968. – 301 б.; Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Фил. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1970. – 183 б.; Кадырова Ш. Микротопонимы Ташкента. – Дисс... канд. фил. наук. – Ташкент, 1970. – 138 с.; Латипов Ж. Топонимии города Маргилана и его окрестностей: Автор. дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1975. – 36 с.; Охунов Н. Топонимия Кокандской группы районов. Дисс...канд. фил. наук. – Ташкент, 1978. – 249 с.; О'sha muallif: Тил ва жой номлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1988. – 23 б.; Найимов С. Н. Ойконимы Бухарской области. Дисс. кан. фил. наук. – Тошкент, 1984. – 239 с.

³⁵ Этнонимы. – Москва: Наука, 1970. – 270 с.; Этнография имён. – Москва: Наука, 1971. – 263 с.; Ономастика Средней Азии / Под. ред. В. А. Никонов и А. М. Решетов. – Москва: Наука, 1978. – 228 с.; Ономастика Средней Азии 2 / Под ред. В. А. Никонов и С. У. Умрзаков. – Фрунзе: Илим, 1980; Этническая ономастика. – Москва: АН СССР, 1984. – 192 с.

onomastikasi” mavzusida bo‘lib o‘tgan ilmiy-nazariy anjumanlar³⁶ bu boradagi mahalliy mutaxassislarning tajribasini oshirish uchun yaxshi asos bo‘lib xizmat qilgan.

Mintaqaga oid etnotoponimlarni o‘rganishga doir S.S.Gubayeva, B.X.Karmisheva, T.To‘ychiyev, S.Naimov, T.Nafasov, Q.Marqayev, S.Qorayev va K.Shoniyo-zovlar kabi mahalliy tadqiqotchilar asarlari³⁷ XIX asrda O‘rta Osiyoga kelgan rus va xorij sayyohlarining asarlaridan amaliy foydalangan holda, olingan etnografik izlanish natijalari bilan qiyosiy o‘rganildi va muhim xulosalar chiqarishga yordam berdi.

Ushbu davr birinchi davrga nisbatan samarali bo‘lib, toponimikaga oid bilimlar geografiyasi, metodologiyasi, tadqiqot va tahlil usullari kengaydi, tadqiqotchilar hamda izlanishlar salmog‘i sezilarli darajada ortdi. Manbalarda keltirilgan ma‘lumotlar mahalliy izlanuvchilar tomonidan har tomonlama qiyosiy tahlilga tortilib, ekspeditsiya natijalari bilan solishtirildi va yangi natijalar olindi. Hudud aholisi, uning etnik tarkibi, joylashuvi, nomi va uning talqini aniqlashtirildi hamda fan rivoji uchun asos yaratildi.

Uchinchi guruhga oid tadqiqotlar XX asrning 90-yillaridan hozirgi kungacha bo‘lgan davrni qamrab olib, mintaqa xalqlariga oid bilimlarni mustahkamlash, yangi izlanishlar olib borish va mavjud ma‘lumotlarni aniqlashtirish davri bo‘ldi.

Avvalo, izlanishlarning katta qismi o‘zbek xalqi etnografiyasini boyitishga qaratildi. Etnonimlar va etnotoponimlar o‘zbek xalqning etnogenezi hamda etnik tarixini yoritishda qo‘shimcha manba sifatida ko‘rilib, bir qator izlanishlarda ularga alohida o‘rin ajratildi. Jumladan, K.Shoniyo-zov, I.Jabborov, Z.Arifxanova, U.Abdullayev, O.Bo‘riyev,

³⁶ Ономастика Узбекистана / Материалы науч.-теорет. конф., посвящ. 70-летию Великой Окт. соц. Революции. – Гулистан, 1987; Редкол: М. А. Мамедов и др.; Ономастика Узбекистана / Тезисы II республиканской научно-практической конференции. – Карши, 1989 г.) / Отв. ред. Т. Нафасов. – Ташкент, 1989. – 207 с.

³⁷ Губаева С. С. Патронимия и топонимия Ферганской долины / Ономастика Средней Азии / Под. ред. В. А. Никонов и А. М. Решетов. – Москва: Наука, 1978. – С. 28–38; Кармишева Б. Х. Слово аймак в этнонимии и топонимии Узбекистана / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 24–34; Тўйчиев Т. Этнотопонимы и этническая география Джамбайского района / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 46–54.; Наймов С. Бухоро области этноонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. – №3. – Б. 24–27; Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985. – 84 б.; Нафасов Т., Марқасев Қ. Узбекские этноантропоним / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1987. – С. 36–39.; Караев С. Узбекская этнонимика / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 192–195; Шаниязов К. Ш. Этнонимы – как источник для изучения этнической истории узбекского народа (на материалах Кашкадарьинской области) / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 195–196.

A.Ilhomov hamda A.Malikovlarning tadqiqotlari³⁸da turli manbalardagi etnik nomlar qatorida XIX asrda O'rta Osiyoga kelgan rus va xorij sayyohlarining asarlari ham manbashunoslik hamda tarixshunoslik jihatdan o'rganilgan.

Mustaqillik sharofati bilan mahalliy tadqiqotlar, ya'ni shahar va qishloqlar tarixini yozish bo'yicha ham ishlar jadallashdi. Bu esa, tabiiy ravishda XIX–XX asr manbalari, “safarnomalar” va ularda tilga olingan toponimlarni o'rganishga turtki berdi. Ushbu tadqiqotlar³⁹da shahar, tuman, qishloq va ulardagi aholi yashash maskanlarining nomlari, ularning kelib chiqishi, tarixiy asoslari turli tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, etnografik va og'zaki tarix materiallari hamda “safarnomalar”ni o'zaro qiyosiy o'rganish asosida yozildi.

Mustaqillik yillarida bir guruh olimlar tomonidan O'zbekistondagi geografik joy nomlarining umumiy xususiyatlari, ularning ma'nosi, paydo bo'lishi qonuniyatlariga bag'ishlangan asarlar yozilgan bo'lsa⁴⁰, boshqa guruh tadqiqotlarida alohida olingan hudud, viloyat, shahar va tumanlarning tarixiy toponimlarini⁴¹ tadqiq etishga e'tibor qaratildi.

³⁸ Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш тарихи. – Тошкент, 2001. – 466 б.; Ильхамов А. и др. Этнический атлас Узбекистана / Институт «Открытое Общество» Фонд содействия. – Узбекистан, 2002. – 455 с.; Бўриев О. Жанубий Ўзбекистон аҳолисининг этник тарихидан / Тарих, мустақиллик ва миллий ғоя. – Тошкент, 2001. – Б. 201–203; О'sha muallif: Ўзбекистон жанубий вилоятлари аҳолисининг этник таркибининг ўзига хослиги (XIX аср охири – XX аср бошлари) / Анъанавий халқ маданиятини сақлаш муаммолари. Халқаро илмий конференция материаллари. – Бойсун, 2003. – Б. 73–74; О'sha muallif: Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008; Маликов А. М. Хитаи долины следного Зерафшана в XVIII – начале XX вв. / Археология и история Центральной Азии. – Самарқанд, 2004; О'sha muallif: Узбеки группы кунграт долины Зерафшана XIX – начале XX вв. – Самарқанд, 2007; О'sha muallif: Этнонимы Среднеазиатского междуречья в европейских географических картах XIV – первой половины XIX века//Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик. – Ташкент, 2010. – С. 96–101; Арифханова З. Этнический состав население Узбекистана в 20 годы XX век и национальная идентичность узбеков / Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент-Наманган, 2007. – С. 21–26; О'sha muallif: Узбеки. – Москва: Наука, 2011. – 709 с.; Жабборов И. Ўзбеклар. – Тошкент: Шарк, 2008.

³⁹ Бегмуродов И. Каттакўрғоннинг қисқача тарихи. – Самарқанд: Зарафшон, 1993. – 76 б.; Нажмиддин Файзиддин ўғли, Муҳаммад Ҳаким, Жўрахон Муҳаммад Ҳофиз ўғли. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – 180 б.; Равшанов П. Қарши тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 648 с.; Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Бойсун: Akademnashr, 2011. – 430 б.; Матбобоев Б. Ҳ., Машрабов З. З. Андижон тарихи (Қадимги даврдан XX аср бошларигача). – Тошкент: Sharq, 2014. – 251 б.

⁴⁰ Бегимов О. Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами. Фил. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 167 б.; Эрназаров Т. Топонимларнинг илмий тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий услубий асослари. 1-китоб. – Тошкент: Университет, 2001. – 126 б.; О'sha muallif: Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. – Тошкент: ЎЗМУ, 2002. – 60 б.; Камолиддин Ш. С. Древние тюркские топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006. – 220 с.; Караев С. Топонимии Узбекистана с топонимическим словарём. – Ташкент: Turon Zamin Ziyo, 2015. – 500 с.

⁴¹ Қораев С. Тошкент топонимлари. – Тошкент: Фан, 1991. – 66 б.; Эназаров Т. Ж. Шахрисабз худуди жой номларининг тарихий-қеъсий таҳлили. фил. фан. ном. дисс. автор. – Тошкент, 1993. – 24 б.; Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф худудлари микротопонимлари. фил. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 186 б.; Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 84 б.; Бегматов Э. Жой номлари маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 64 б.; Аслонов А. С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили. Фил. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2005. – 179 б.; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 240 б.; Ўринбоев Б. Жиззах

Ma'lumki, etnotoponimlar etnonim va joy nomining o'zaro munosabati natijasida paydo bo'ladi. Shuning uchun etnotoponimlarni tadqiq etishda uning asosi bo'lgan urug', qabila, uning shahobchalari nomlari, joylashgan hudud va arealini o'rganish alohida ahamiyatga egadir. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar⁴²da etnonimlarning ma'nosi, kelib chiqishi, tasnifi hamda tahliliga oid asosiy jihatlari qamrab olingan.

Mustaqillik davrida tadqiqotchilarning izlanishlar obyekti sifatida etnotoponimlar tanlab olingan yangi tadqiqotlar olib borilgani e'tiborli holat bo'ldi. Xususan, T.Ernazarov, A.Atajanova, A.Turobov, A.Ergashev va Sh.Eshanqulovlarning tadqiqotlari⁴³ aynan etnotoponimlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, ushbu izlanishlar uchun ham turli manbalar qatorida O'rta Osiyoga kelgan sayyohlarining asarlari manba bo'lib xizmat qildi.

Uchinchi davr bo'yicha qisqacha xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, mustaqillik davri toponimika bo'yicha izlanishlarni amalga oshirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratib, unda asosiy e'tibor o'zbek xalqi va uning tarkibidagi urug'larga qaratildi. XIX-XX asrlarga tegishli ma'lumotlar mafkuraviy jihatdan qayta tahlil etilib, ularni mahalliy

топонимлари таъбири. – Самарқанд: СамДУ, 2007. – 204 б.; Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Тошкент Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 149 б.; Бўриева Х. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси. – Тошкент: Ноширлик ёғдуси, 2009. – 222 б.; Ғайбуллаев С. Қорақўл топонимлари. – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2016. – 96 б.; Ашурова К. Боғдод ва боғдодликлар. – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2016. – 272 б.; Бердиев Х. Тарихий топонимлар таҳлили (Нурота воҳаси топонимик материаллари асосида). – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2020. – 186 б.

⁴² Турдибеков М. Уруғ-қабилла номларининг жой номларига айланиши ҳақида / Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. IV том. – Тошкент, 1994. – Б. 150–152; Отажанова А. “Керайит” этноними ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – №3. – Б. 59–62; О'ша муаллиф: “Арғин” ва “Олчин” этнотопонимларининг этимологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – №4. – Б. 58–61; Ибодов Ё. Қўнғирот топоними / Жой номлари – нодир мерос. – Навоий, 1998. – Б. 35–37; Фахриддинов А. Этнонимлар тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1998. – №8. – Б. 79–84; Охунов Н. Этноойконимларининг ясалиши // Тил ва адабиёт таълими. – 2000. – №4. – Б. 38–43.; Элмуродов Н. Зарафшон воҳаси ўзбек халқи этник гуруҳлари. – Самарқанд, 2008. – Б. 104; Бегалиев Н. Б. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 42 б.; Марқаев К. Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида). филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 202 б.; Қаюмов А. Р. XIX – XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат (Сурхон-Шеробод водийси материаллари асосида). Тарих. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 170 б.; Усмонов М. Ш. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари. (XIX асрнинг охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий этнологик таҳлил). Тарих. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). – Тошкент, 2018. – 183 б.

⁴³ Эрнazarov Т. Шахрисабз ҳудуди этнотопонимлари / Республика Ёш тилшуносларининг конференцияси материаллари. – Тошкент, 1994. – Б. 82–83.; Атажанова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1996. – 189 б.; Тurobov А. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1999. – 148 б.; Топонимларнинг пайдо бўлишида этнонимларнинг роли // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1999. – №2. – Б. 51–53.; Эргашев А. А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2012. – 138 б.

Эшанкулов Ш. Э. XX аср Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби (топонимик материаллар асосида). Тарих. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD диссертацияси. – Тошкент, 2020. – 150 с.

manbalar bilan qiyosiy tarzda yangi natijalari e'lon qilindi, toponimlar tadqiqotiga qaratilgan dissertatsion ishlar himoya qilindi.

To'rtinchi guruhga xorij tadqiqotlari kiritilgan bo'lib, ulardagi ma'lumotlar avvaliga "Katta o'yin siyosati"ning bir qismi sifatida o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik "sovetshunoslik" negizida tadqiq etildi. Xususan, O'rta Osiyo tarixi bo'yicha ma'lumotlar ko'plab tadqiqot markazlari va institutlari⁴⁴ olimlari tomonidan o'rganilgan bo'lib⁴⁵, ularning asarlari XIX asrga oid etnonimlar va etnotoponimlarni o'rganishda o'ziga xos ilmiy qimmatga ega.

Xorijlik olimlar – J.T.Vulrich, O.Olufsen, M.A.Chaplichka, B.Budagov, S.Levi, S.N.Abashin, A.f.Kyugelgen, F.X.Skayn, E.D.Ross, Ch.Adle, S.Beker, P.L.Roudik, A.S.Morrison, P.Golden, F.Starr va P.Sartorilarning tadqiqotlari⁴⁶da aynan "safarnomalar"dagi O'rta Osiyoga oid joy nomlarining yoritilishiga doir ayrim jihatlar tadqiq

⁴⁴ <https://www.ucl.ac.uk/ssees/ucl-school-slavonic-and-east-european-studies-ssees> (School Slavonic and East European Studies; 1915), <https://www.history.ac.uk/about-us> (Institute of historical research; 1921), <http://www.scrss.org.uk/aboutus.htm> (Society for cultural relations with the USSR; 1924), <http://www.idref.fr/029745373/id> (Institute of Soviet and East European studies; 1963), <https://www.centralasianresearch.org/> (London Central Asia Research network; 1984), https://indiana.academia.edu/Departments/Uralic_and_Altaic_Studies (Department Uralic and Altaic studies;), <https://ifeac.hypotheses.org/institut> (Institut français d'études sur l'Asie centrale, 1993); <https://iocs.hse.ru/csmecca> (Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyoni tadqiq etish merkazi, 1930); <https://kora.metu.edu.tr/en> (Qora dengiz va Markaziy Osiyo tadqiqotlar markazi, 1992); <https://www.gfz-potsdam.de/en/> (GFZ German research center for Geosciences, 1992) kabi ilmiy markazlarda Markaziy Osiyo tarixi, etnografiyasi hamda tarixiy toponimiyasiga oid ko'plab tadqiqotlar amalga oshirilmoqda

⁴⁵ Каримов Э. Э. Суфийские трактаты в Центральной Азии XII–XIV вв. Автор. дисс...док. ист. наук. – Ташкент, 1998. – С. 9.

⁴⁶ Woolrych J. T. Perowne. Russian Hosts and English Guests in Central Asia. – London: The Scientific Press, Limited, 1898. – 250 p.; Olufsen O. Through the Unknown Pamirs. – London: Willam Heineman, 1904. – 278 p.; Ellsworth Huntington. The pulse of Central Asia. – Boston&New York, 1907. – 450 p.; Czaplicka M. A. The Turks of Central Asia in history and at the present day. – Oxford: Clarendon Press, 1918. – 240 p.; Брегель Ю. Э. Расселение туркмен и Хивинском ханстве в в//Страны и народы Востока. Вып. 1. География, этнография, история. – Москва, 1959. – С. 242–256.; O'sha muallif: К изучения земельных отношений в Хивинском ханстве (источники и их использование) / Письменные памятники Востока. – Москва: Наука, 1972. – С. 28–103; Budagov B. Turkic toponyms of Eurasia. – Baku: Elm publishing, 1997. – 174 p.; Scott C. Levi. The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade 1550–1900. – Leiden-London-Koln: Brill, 2002. – 333 p.; Bregel Y. An historical atlas of Central Asia. – Leiden-Boston: Brill, 2003. – 123 p.; Абашин С. Н., Бушков В. И. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – Москва: Наука, 2004. – 224 с.; Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: Дайк Пресс, 2004. – 516 с.; Frensis Henry Skrine&Edward Denison Ross. The heart of Central Asia: a history of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. – London&New York: Routledge Curzon Taylor&Francis Group, 2005. – 322 p.; Chahryar Adle and others. History and Civilizations of Central Asia. Towards the contemporary period: from the mid-nenteenth to the end of the twentieth century. Volume VI. – Paris: UNESCO, 2005. – 993 p.; Seymour Becker. Russia's Protectorates in Central Asia Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London&New York: Routledge Curzon Taylor&Francis Group, 2005. – 370 p.; Peter L. Roudik. The history of the Central Asian Republics. – London: Greenwood Press, 2007. – 237 p.; Morrison A. S. Russian Rule in Samarkand 1868–1910. – New York: Oxford Univercity press, 2008. – 395 p.; Peter Golden. Central Asia in World History. – Oxford: Unvercity Press, 2011. – 193 p.; Frederick Starr S. Ferghana Valley the heart of Central Asia. – New York&London, 2011. – 465 p.; Paolo Sartori. Explorations in the Social History of modern Central Asia (19th – Early 20th century). – Leiden&Boston: Brill, 2013. – 348 p.; Scott C. Levi. The Rise and fall of Khoqand 1709–1876. – Pittsburgh: Univercity of Pittsburgh Press, 2017. – 289 p.

etilgan. Albatta, ushbu tadqiqotlarning aksariyati yevrosentrizm ta'sirida yozilgan bo'lsa-da, lekin hududga oid toponimlarni tahlil qilishda yana bir tashqi fikr va mulohaza sifatida ahamiyatlidir.

Monografiyaga jalb etilgan xorijiy ilmiy tadqiqot muassasalari hamda olimlari asarlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, garchi ushbu ishlarda ko'rsatilgan manbalardagi mintaqa etnotoponimlari alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan bo'lsada, ular turkiy xalqlarning shakllanishida muhim rol o'ynagan urug'-qabilalarning nomlari, ya'ni etnonimlarni tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etib, shu orqali toponimik tadqiqotlar tarixshunosligining bir qismi sifatida e'tirof etiladi.

1.2. Etnotoponimlarni tadqiq etishga doir nazariy-metodologik yondashuvlar

Ma'lumki, etnotoponimlarni tadqiq etish orqali ma'lum tarixiy davrdagi etnik nom asos bo'lgan hudud aholisining tarkibi shakllanishida ishtirok etgan etnik komponentlar, ularning tarqalish geografiyasi, ijtimoiy-tarixiy topografiyasi, til xususiyatlari kabi ko'plab masalalarda qo'shimcha ma'lumot olish mumkin. Shu sababli, toponimlar tadqiqoti bilan tarixchilardan tashqari etnograf, arxeolog, geograf va tilshunoslar ham shug'ullanadi. Ammo, shuni ham qayd etish kerakki, nom ostida yashirilgan ma'noni topish uchun birgina fan doirasidagi bilimlar yetarli bo'lmaydi. Chunki, toponimlar, ayniqsa, etnotoponimlarni tadqiq etish fanlararo tadqiqotlarni talab qiladi.

Hozirgi kungacha etnotoponimlarni tadqiq etishga doir yakdil yondashuvlar tizimi ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, bu boradagi asosiy tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan amalga oshirilganligi ayni haqiqat. Chunki, etnotoponimlarni aynan tarixiy manba nuqtayi nazaridan tadqiq etishga doir yondashuvlar hanuzgacha yetarlicha o'rganilmagan.

Etnotoponimlarni tarixiy jihatdan chuqur o'rganish uchun fanlararo usullarni qo'llash muammoga turli nigoh bilan qarash imkonini beradi. Shundan kelib chiqib, etnotoponimlarni tadqiq etishga doir yondashuvlarni *etnolingvistika, tarixiy manbashunoslik, geografiya, kartografiya* fanlari kesimida va ularga doir nazariy-metodologik yondashuvlar yordamida o'rganish maqsadga muvofiq. Albatta, ushbu yondashuvlarni qo'llashda aynan bir fanga urg'u bermay, toponimlar

tahlilida har tomonlama ma'nolarni ko'rib o'tish muhimdir. Quyida etnotoponimlarni tahlilida ko'p qo'llaniladigan va keng tarqalgan tamoyil hamda usullar keltirilgan bo'lib, ularni qay birini qo'llashni tadqiqotchining o'zi mustaqil qaror qiladi:

1. Tarixiylik tamoyili⁴⁷ – bu ma'lum bir hududdagi barcha toponimik etimologiyalar, uning tarixiy o'tmishi va hozirgi holatini hisobga olgan holda tuzilishi kerakligidan iborat. Natijada, toponimik ma'lumotlarni quyidagi jihatlariga e'tibor bergan holda muvofiqlashtirish talab qilinadi:

1. Tadqiqot hududining etnolingvistik tarixi.
2. O'rganilayotgan hududning ijtimoiy-iqtisodiy tarixi (xo'jalik hayoti).
3. Hudud uchun xos bo'lgan toponimik uzluksizlik tamoyilini hisobga olish.

Ushbu uchta jihatni to'g'ri anglagan holda hudud bo'yicha keltirilgan toponimlarni tarixiy jihatdan o'rinli tahlil qilish, uning qadimgi, o'rta va tanlangan davr bo'yicha parallellar o'tkazishga imkon bo'ladi.

2. Qatorlar tamoyili – toponimni tahlil qilishda u tegishli bo'lgan hududning toponimik foni, u bilan bir xil turdagi obyektlarning nomlari, shuningdek, davriy, iqtisodiy yoki boshqa munosabatlar orqali tabdil qilinayotgan nom bilan bog'langan toponimlarga jiddiy e'tiborni talab qiladi. Bu bilan har bir toponim yoki etnonim atrofdagi boshqa nomlar bilan bog'liqligi, hech bir nom o'z-o'zidan paydo bo'lmasligi, har birining shakllanishiga ma'lum o'xshash sabablar birdek ta'sir ko'rsatgani hisobga olinadi. Ushbu tamoyilning nazariy asoslari V.A. Nikonov tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, uning fikricha, joy nomlarining kelib chiqishini tadqiq etishda, uning yagona emas, balki boshqa nomlar qatorida paydo bo'lganligini tushunish muhimdir⁴⁸.

Ushbu tamoyilga ko'ra, bir etnotoponimning paydo bo'lishiga boshqa bir etnotoponim asos bo'lib, ayni paytda ular bir-biriga yaqin joylarda joylashadi. Masalan, A.P.Xoroshxining "Safarnoma"sida Buxoro

⁴⁷ Ushbu tamoyilni o'z toponimik izlanishlarida avvalo V.A.Nikonov qo'llab, uning ahamiyatini ochib berishga harakat qilgan. Qarang: Никонов В. А. Введение в топонимику. – М.: ЛКИ, 2011. – 184 с.; Keyinchalik boshqa tadqiqotchilar ham uning metodologik qarashlaridan toponimik izlanishlarda foydalangan. Qarang: Беленов Н.В. Принципы и методы топонимических исследований // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4. – С. 224-228. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.46>

⁴⁸ Никонов В. А. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965. – С. 33–38.

amirligi So'g'd bekligi To'palas dahasida *Oytamg'ali bala*, *Oytamg'ali poyan* nomli qishloq nomlari keltirilgan bo'lib⁴⁹, ushbu aholi maskanlari tarkibidagi toponimik indikator ayni paytda ularning geografik joylashuviga ham ishora qilib, *Yuqori Oytamg'ali* va *Quyi Oytamg'ali* kabi ma'nolarni bildiradi.

Yoki shunga o'xshash Kattaqo'rg'on bekligidagi *Navqa* arig'i bo'yidagi *Kattaming* va *Kichikming* kabi qishloqlar⁵⁰ qatorlar tamoyili asosida paydo bo'lgan. Qatorlar tamoyili asosida paydo bo'lgan etnotoponimlarda etnik tarkibning katta qismini shu etnotoponimga asos bo'lgan urug' yoki qabila tashkil qiladi. Shu jumladan, Kattaqo'rg'on bekligida ham o'zbeklarning ming qabilasiga mansub aholi ko'pchilikni tashkil qilib, ular XVI asrdan boshlab Zarafshon vohasi va Amudaryoning Balxga tutash hududlarida ko'chib yurgan⁵¹.

Shuningdek, ushbu tamoyil asosida paydo bo'lgan joy nomlari, o'z qatoridagi boshqa bir toponimga ishora berishi, ammo mazkur nom manbalarda qayd etilmasa-da, katta ehtimol bilan mavjud bo'lganligi, faqatgina nomi o'zgartirilgan bo'lishi mumkinligini anglatadi. Masalan, ma'lum bir manbada *Kichikarab* nomli etnotoponim keltirilgan bo'lsa, lekin unda *Kattarab* nomi qayd etilmay qolsada, amalda ushbu qishloq mavjudligiga *Kichikarab* nomining o'zi ishora qiladi.

3. Geografik nomlarning pozitivlik tamoyili – nomlarning shakllanishida keng tarqalgan usullardan bo'lib, toponimlar o'zi atab qo'yilgan hududdagi real ijtimoiy-iqtisodiy, tarixiy jarayonning ifodasi bo'lib, hududagi dominant aholi vakillari nomi joy nomiga asos bo'ladi va ushbu nom uzoq yillar davomida saqlanib qoladi. Masalan, Xiva xonligidagi *Qo'ng'iro't*, *Mang'it*, *Xo'jayli*, *Chimboy*, *Qipchoq*, *Xitoy*, *Qiyot*, *Chig'atoy*, *Alieli*, *Nukus*, *Qiyot-Qo'ng'iro't*, *Qang'li* kabi shaharlarning nomlari mos ravishda etnonimlar asosida paydo bo'lib, ushbu etnotoponimlar hududdagi joylashgan asosiy katta urug' va qabila nomi bilan bog'liqdir. E'tiborli jihati, ushbu nomlarning deyarli barcha safarnoma hujjatlarida bir xil shaklda uchrashi, vaqtlar o'tishi bilan ham o'z ahamiyatini saqlab qolishi, mazkur nomlarning qay darajada hayotiy

⁴⁹ Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанского края. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 155.

⁵⁰ O'sha joyda.

⁵¹ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки / Туркестанский сборник. Том. 57.... – С. 247.

ekanligi va hududning aniq etnik qiyofasini aks ettirganligi bilan bog'liq real tarixiy jarayon mahsuli sifatida qabul qilinadi.

4. Geografik nomlarning nisbiy negativlik tamoyili⁵². Mazkur tamoyilning nazariy asoslari V.A.Nikonov⁵³ tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra, toponimik pozitivlikka qarama-qarshi tarzda, ma'lum hududga xos umumiy nomdan alohidalanish, kuchli toponimga nisbatan o'zining kichik farqlarini ifodalagan holda o'zining o'ziga xosligini ajratib ko'rsatish asosida shakllanadi. Bunday nomlar odatda, etnonimlar o'rtasida farq etuvchi belgi vazifasini bajaradigan joylarda paydo bo'ladi⁵⁴.

Ushbu tamoyilning tadqiqotchi o'rganayotgan davr va hududga ko'ra mohiyati shundaki, toponimik nominatsiyada, ba'zi holatlarda (asosan etnotoponimlarda – B.Z.) differensial belgi sifatida nisbatan kam tarqalgan tushunchaning nomga o'tishi tushuniladi. Ya'ni, o'zbeklar yashaydigan hudud nomi "*O'zbekiston*" deb atalishi "nisbiy pozitivlik" tamoyili bo'lsa, bu yerdagi *Turkmanovul*, *Qirg'izqishloq*, *Qozoqdaryo* kabi etnotoponimlar nisbiy negativlik tamoyili asosida paydo bo'lgan. Tamoyil nomidagi "negativlik" atamasini o'zining asl ma'nosida emas, balki ko'chma ma'noda, toponimikada qabul qilingan atama sifatida qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Bu boradagi boshqa mulohazalarni S.Qorayev, X.Xasanov, Z.Do'simov kabi mahalliy toponimist tadqiqotchilarning ishlarida ham uchratish mumkin.

5. Semantik muvofiqlik tamoyili⁵⁵ – geografik obyektning nomi uning haqiqiy xususiyatlariga mos kelishini taqozo etishi qonuniyati bo'lib, ushbu nom kelib chiqqan etnolingvistik muhitni aniqlash va uning semantik mazmunini tahlil qilishda muhim o'rin tutadi.

Bu boradagi asosiy tadqiqotlar tilshunoslar tomonidan amalga oshiriladi. Ular etnotoponimlar tarkibidagi shevaga xos so'zlar,

⁵² Ushbu tamoyilning toponimik tadqiqotlarda foydalanishi bo'yicha yana qarang: Беленов Н.В. Принципы и методы топонимических исследований // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4. – С. 224-228. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.46>

⁵³ Никонов В. А. Введение в топонимику... – С. 38–42.

⁵⁴ Никонов В. А. Топонимика – в историко-географической этнографии. – Москва: Наука, 1964. – С. 3.

⁵⁵ Ushbu tamoyilni toponimik izlanishlarida qo'llash borasida A.L.Shilov amaliy tadqiqotlar olib borgan. Qarang: Шилов А. Л. Топонимические модели и этимологизация субстратных топонимов Русского Севера // Вопросы языкознания, 2003. № 4. – С. 29-42.; Keyinchalik boshqa toponimik izlanishlarda ham keng foydalana boshlangan. Qarang: Беленов Н.В. Принципы и методы топонимических исследований // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4. – С. 224-228. <https://doi.org/10.30853/filnauki.2019.4.46>

toponimik formantlar va indikatorlar, xalqning lugʻat boyligida etnik nomlarining salmogʻi, ularning etimologiyasi, umuman olganda, etnotoponimlarning til boyligi hamda til hodisasini tadqiq etadi. Rus tadqiqotchilari – S.Abramzon, A.Kononov, S.Amanjолоv, N.Baskakov, S.Ataniyozov⁵⁶; mahalliy olimlar – A.Ishayev, T.Nafasov, X.Doniyorov, Z.Doʻsimov, J.Latipov, T.Oxunov, S.Nayimov, X.Xolmoʻminov, O.Begimov hamda T.Ernazarovlar⁵⁷ oʻz izlanishlarida etnotoponimlarni, asosan, etnolingvistik jihatdan tahlil qilgan.

Etnik nomlar asosida paydo boʻlgan joy nomlari, odatda, turli obyektlar tarkibida uchraydi. Etnotoponimlar aynan qaysi obyektни nomlab kelishini uni nomini aniqlashtiruvchi soʻzlar bilan ham ajratib olish mumkin. Masalan, *qishloq*, *ovul*, *mahalla*, *guzar* kabi soʻzlar etnonimlarga qoʻshilib, aholi maskanlarining nomlarida kelishi mumkin (*Tojikqishloq*, *Qozoqovul*, *Qirgʻiz mahalla*, *Arabguzar*). Ushbu nomlar tarkibidagi *qishloq*, *ovul*, *mahalla*, *guzar* soʻzlari etnooykonim, yaʼni aholi maskanlarining nomlariga qoʻyilgan. Shuningdek, toponimlarda baʼzi bir shevaga xos soʻzlar ham uchraydiki, ushbu jihat toponimlarni tadqiq etishda etnolingvistik yondashuvlar muhim amaliy ahamiyatga egadir. Xususan, XIX asr Xiva xonligida uchraydigan *Mangʻitarna*, *Uygʻuryop*, *Oʻzbekyop* kabi etnotoponimlar⁵⁸ va ular tarkibidagi *arna*, *yop* kabi soʻzlar mahalliy shevaga xos soʻzlar hisoblangan. Bu borada Y.Gʻulomovning Xorazm vohasidagi katta kanallar, kanalning boshi va uning keng havzasi “*arna*” deb atalganligi, oʻrta va kichiklari *yop*, baʼzida

⁵⁶ Абрамзон С. М. Формы родо-племенной организации у кочевников Средней Азии / Родовое общество. – Москва, 1951. – С. 132–134; Кононов А. Н. О семантике слов «Кара и ак» в тюркской географической номенклатуры / Известия Отделения общественных наук АН Тадж. ССР. – Сталинабад, 1954. – №5. – С. 83–85. Амонжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка. – Алма-Ата: Казахстан, 1959. – 452 с.; Баскаков Н. К этимологии “огуз”, “огуз-каган” // Советская туркология. – 1982. – №1. – С. 90–99; Оʻsha muallif: Модели тюркских этнонимов их типологическая классификация / Ономастика Востока. – Москва: Наука, 1980. – С. 199–207; Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. – Ашгабат: Ёлым, 1994. – 180 б.

⁵⁷ Ишаев А. “Манғит” сўзининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – №2. – Б. 63–65; Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1968. – 301 б.; Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968. – 98 б.; Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1970. – 170 б.; Латипов Ж. Топонимии города Маргилана и его окрестностей: Автореф. дисс... канд. фил. наук. – Тошкент, 1975. – 36 с.; Охунв Т. Топонимия Кокандской гребпы районов: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978. – 24 с.; Найимов С. Н. Ойконимы Бухарской области. Дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 239 с.; Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микротопонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 187 б.; Бегимов О. Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 124 б.; Эназаров Т. Ж. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийсий таҳлили: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1993. – 15 б.

⁵⁸ Зокиров Б. И. Хориж сафарномаларида Хива хонлигига оид этнотопонимлар (XIX аср манбалари мисолида) // Шарқ машъали – Тошкент, 2021. – №2. – Б. 99–107.

yirik taqsimlovchi kanallar ham ushbu nom bilan atalganligi hisobga olinib, *Tozabog'yop*, *Saribiyyop*, *Kaltaminoryop*, *Bo'zyop* kabi nomlar⁵⁹ning gidronim sifatida suv inshootini nomlab kelishi, *arna* nisbatan kattaroq kanal, *yop* esa undan ajralib chiquvchi kichikroq ariqni anglatishi aniqlandi.

A.Atajonovanning qayd etishicha, *Mang'itarnaning* umumiy uzunligi 70 km. bo'lib, u mang'it urug'i yashagan hududdan oqib o'tganligi uchun urug' nomi kanal nomiga ko'chgan. *Uyg'uryop* esa Muhammad Rahimxon davrida uyg'urlarning kuchi bilan qazilgan ariq bo'lib, uni qazigan xalq nomi etnogidronim sifatida saqlanib qolgan⁶⁰. Bundan ko'rinadiki, *arna* atamasi mavjud etnogidronim nisbatan kattaroq suv obyektini ifodalab, uni atrofida yashagan urug' yoki xalqning atrofdagi qolgan urug'lardan miqdor jihatdan ko'pligi, mayda taqsimlovchiga emas, balki asosiy suv manbasiga egalik qilishi esa siyosiy jihatdan atrofdagi boshqa urug'lardan nufuzliroq ekanligiga ishora qiladi.

6. Toponimik vorisiylik tamoyili – yangi ko'chib kelgan aholi va o'rganilayotgan hududning sobiq aholisi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri lingvistik aloqa o'rnatilib, toponimik nomenklatura biridan ikkinchisiga o'tishi uchun yetarli darajada kuchli bo'ladi. Ushbu tamoyilni qo'llanishi va toponomik nomlarni tahlil qilinishi borasida N.V. Belenov tadqiqotlari diqqatga loyiqdir⁶¹.

Masalan, G.I.Danilevskiyning asarida Shohobod kanalining o'ng tomonida joylashgan *Tangriberdi* qalmoq⁶², A.I.Maksheyev Xo'jand uyezdi, O'ratepa tumanida *Xoldor-qipchoq* nomli qishloq borligini qayd etgan⁶³. Bu kabi nomlar mintaqada yetarlicha uchraydi. Bunday nomlar tarkibida *qalmoq* va *qipchoq* kabi urug' nomlari kelishiga qaramay, u yerda yashayotgan, keyinchalik ko'chib kelgan aholi aynan ushbu urug' vakillari emas. Ular o'zlariga faqatgina etnonimik nomni voris sifatida meros qilib olgan.

⁵⁹ Гуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи... – Б. 256.

⁶⁰ Атажонов А. Ж. Хоразм этнопонимлари... – Б. 60.

⁶¹ Qarang: Беленов Н. В. Топонимия Волжской Булгарии в этноисторическом контексте. – Самара: Порт-принт, 2016. – 286 с.

⁶² Данилевский И. Описание Хивинского ханства. – Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 83.

⁶³ Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанскомъ крае / Туркестанский сборник. Том. 112. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 128.

7. Parallellik tamoyili – toponimning etimologiyasi qanchalik ko'p bo'lsa, shunga o'xshash semantik ma'noga ega bo'lgan so'z parallelliklari shunchalik ko'p bo'lishidan iborat. Ushbu "parallel" nomlar nafaqat obyektning o'zigagina emas, balki uning qismlari, yaqin atrofda joylashgan va unga bog'liq bo'lgan obyektlar (masalan, daryo va uning irmoqlari) va boshqalarga ham tegishli bo'lishi mumkin. Toponimik tadqiqotlarda ushbu tamoyildan foydalanish XX asr ikkinchi yarmidan ma'lum bo'lib, o'z davrida V.N. Toporov, O.N.Trubachev⁶⁴, G.V.Glinskixlar⁶⁵ uning qo'llanish usullari, o'ziga xos tomonlari va ahamiyatini ochib bergan.

Bunga misol sifatida Xorazm vohasida uchraydigan *arna* atamasini keltirish mumkin. Mazkur so'z anglatgan "o'rta kattalikdagi suv manbasi" ma'nosi turli hududlarda parallel ravishda boshqa atamalar bilan, masalan, Zomin, Jizzax, G'allarol va Forish tumanlarida "*soy, anhor*", Samarqand hamda Sirdaryoda "*kanal*", Shimoliy Qirg'izistonda "*daryo*", Qozog'istonda esa "*daryo kanali*"⁶⁶, Buxoro amirligida "*juy*", Qo'qon xonligida esa mahalliy aholi iste'molidagi "*soy*" so'zlari xalq yoki urug'ning suv obyekti atrofida yashashini hamda unga bog'liqligini ko'rsatadi.

8. Keng qamrovli tadqiqot tamoyili. Toponimik tadqiqotning ushbu tamoyili shundan iboratki, toponimning kelib chiqishini tahlil qilishda tadqiqotchi ixtiyorida mavjud bo'lgan barcha tamoyillar va usullar tizimini qo'llashi zarur, chunki yakka tartibda qo'llaniladigan eng ilg'or usullar ham noto'g'ri xulosalar chiqarishga olib kelishi mumkin.

Yuqorida tilga olingan tamoyillar asosida tadqiqotlar olib borish nomlarni tahlil qilishda muhim bo'lib, izlanuvchiga ilmiy o'z yo'nalishidan og'maslik va xolisona tarixiy haqiqatni izchil yoritib berishga yordam beradi.

Tadqiqotada tamoyillardan tashqari etnotoponimlarni tahlil qilishda bir nechta asosiy tadqiqot usullariga ham tayanildi. Ulardan:

⁶⁴ Топоров В. Н., Трубачёв О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 379 с.

⁶⁵ Глинских Г. В. О принципах и методах исследования субстратной топонимии // Методы топонимических исследований. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1983. – С. 3-22.

⁶⁶ Караев С. Географические термины в зоне контактирования узбекского, киргизского и таджикского населения / Вопросы географии. 1970; Сборник 81. Местные географические термины. – Москва: Мысль, 1971. – С. 187–193; Дўсимов З. Хоразм топонимлари... – Б. 69.

1. Statistik usul – toponimik tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, bu ma'lum bir hududdagi toponimik qatlamning miqdori va tarkibi aniqlashda muhim o'rin tutadi. Ushbu usuldan yaqin yillarda toponimlarni tarixiy jihatdan tahlil qilgan X.Bo'riyeva, X.Berdiyev, Sh.Eshanqulovlarning tadqiqotlarida⁶⁷ samarali foydalanilgan. Statistik usul "miqdoriy-kontent tahlil" – deb ham nomlanib, aynan tadqiqotda hudud toponimik qatlamida etnotoponimlarning salmog'i, ularning ham o'z ichida etnonimik tarkibi va miqdorini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, N.F.Sitnyakovskiyning 1896-1899 yillardagi tadqiqotlari natijasida 2800 ta joy nomini o'zida qamrab olgan "Заметки о Бухарской части долины Зерафшана" nomli asari etnotoponimlarni tahlil qilishda muhimdir⁶⁸. Ushbu tadqiqotda keltirilgan 2800 ta joy nomidan 625 tasi etnotoponim ekanligi aniqlandi hamda ular ichida eng ko'p tarqalgan etnotoponimlardan "arab" etnonimi bilan bog'liq joy nomi 78 marotaba uchrab, ularning ham ichida eng ko'pi *Arabxona* shaklida 47 ta qishloq nomida mavjudligi aniqlandi (2.2.3. ilova). Ushbu statistik natijalar Buxoro amirligining Zarafshon vohasida etnotoponimlar salmog'ining ko'pligi, hududda o'troqlikka o'tish jarayoni XIX asr boshidan nihoyatda jadallashgani va urug'-qabilalar zich holda yashashgani, mintaqa etnik tarkibida arablarni salmog'i kattaligiga ishora qiladi.

2. Diaxron usul – toponimlarni tarixiy manbashunoslik jihatdan tadqiq etishda keng qo'llaniladigan usul bo'lib, mavjud etnotoponimning joriy holatiga qadar shakllanish, tarqalish geografiyasini aniqlash orqali unga asos bo'lgan etnik birlik nomining paydo bo'lgan tarixiy davriga qadar tekshirishni nazarda tutadi. Xususan, tadqiq etilayotgan manbalarda keng tarqalgan etnotoponimlardan biri Chig'atoy toponimi hisoblanadi⁶⁹. Ushbu nomning paydo bo'lishi XIII asrda mavjud Chig'atoy ulusi bilan bog'liq

⁶⁷ Бўриева Х.А. Тошкент шахрининг тарихий топонимияси (XIX asr oхири – XX asr бошлари). Монография. – Т.: Noshirlik yog'dusi, 2009. – 212 б.; О'sha muallif. Toshkent shahrining 1917-2007 yillardagi toponimiyasi va uning tarixiy aspektlari. Avtor: tarix fan. doktori (DSc dissertatsiyasi). – Toshkent, 2022. – 72 b; Бердиев Х. Тарихий топонимлар таҳлили (Нурота воҳаси топонимик материаллари асосида). – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2020. – Б. 186.; Эшанкулов Ш. XX asr Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби (топонимик материаллар асосида). Тарих. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD диссертацияси). – Тошкент, 2020. – 150 с.

⁶⁸ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана... – С. 121–314.

⁶⁹ Радлов В. В. Средняя Зеравшанская долина / Под ред. Веселовский Н. И., Лерх П. И. Записки ИРГО, по отделению этнографии. Том. 6. – Санкт-Петербургъ, 1880. – С. 60.; Хорошхин А. П. Сборникъ... – С. 142–255.; Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1864. – P. 343.; Lansdell Henry. Russian Central... – P. 687.

bo'lib, keyinchalik ushbu davlatning o'rnida Amir Temur saltanati paydo bo'lsa-da, Movarounnahrda Yettisuvdan ko'chib kelib o'troqlashgan mo'g'ul urug'lari o'zlarining etnik nomini chig'atoy sifatida saqlab qoladi. Keyingi davrda chig'atoylar urug' sifatida mahalliy xalq tarkibiga singib, 92 o'zbek urug'i tarkibidan o'rin oladi⁷⁰. Shu kabi tahlillardan foydalanishda diaxron usul muhim o'ringa egadir.

3. Sinxron usul – toponimik tadqiqotlarda diaxron uslubga qarama-qarshi holda, ma'lum tarixiy davrdagi toponimik qatlamning tarkibidagi joy nomlarining hozirgi kundagi toponimlarga mosligi, davr ta'sirida qanday o'zgarishlarga uchraganligi tadqiq etishda muhimdir. Muallif tomonidan tadqiqotning ilovalar qismini shakllantirishda ushbu usuldan bevosita foydalanilgan. Xususan, tadqiq etilayotgan manbalardagi *Alieli, Ashamayli, Beshbola, Beshkal, Bolg'ali, Boltali, Burqut, Do'rmon, Mitan, Mang'it, Naymancha, No'g'oyqo'rg'on, Qonjig'ali, Qoramoyun, Qoraxitoy, Sirg'ali, Chimboy, Chinoz, Cho'michli, G'oziyog'liq, Xo'jayli* kabi toponimlarning hozirgi kunda ilmiy iste'molda mavjudligi va hududiy mosligi sinxron usul yordamida tadqiq etildi. (3.2.3. ilova)

4. Geografik usul – asosan, toponimlarning geografik nuqtai nazardan tadqiq etishda qo'llaniladi. Zero, toponimlarning asosiy vazifasi, eng avvalo, ularning – bir xil tipdagi geografik joylar, obyektlar, hududlarni alohida yakka holda ajratib atash va shu orqali ularni bir biridan farqlashga xizmat qilishdir⁷¹.

Xususan, toponomist olim E. Murzayev “har qanday toponimik tadqiqotlar aynan geografik terminlarning o'rganishdan boshlanishi kerak”, deya, ularning amaliy ahamiyatiga yuqori baho beradi⁷².

Joy nomlarining tadqiq etishning geografik xususiyatlari bir qator tadqiqotchilarning asarlarida atroflicha o'rganilgan. Ushbu yo'nalishdagi dastlabki bilimlar XIX asrdan boshlanib, Rus geografiya jamiyati va uning Turkiston bo'limi a'zolari sanalgan N.A.Seversov, L.N.Sobolev, A.F.Middendorf, V.P.Semyonov-Tyanshanskiy, M.A.Lyalina, I.V.Mushketov, tadqiqotlari⁷³ni alohida ta'kidlash mumkin.

⁷⁰ Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанскаго края. – Санкт-Петербургъ, 1876. – 533 с.; Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874. – 561 с.; Хаников Н. В. Описание Бухарскаго ханства..... – С. 63.

⁷¹ Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент, 1998. – Б. 5.

⁷² Hakimov Q. R., Mikamilov M. T. Toponimika. Darslik. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. – B. 17.

⁷³ Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. – Санкт-Петербургъ, 1873. – 464 с.; Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874. – 561 с.; Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – Санкт-

Undan keyingi davrda esa E.Murzayev, I.V.Sergeyev, A.P.Popov, A.P.Afanasev, L.L.Trube, S.Melnikov hamda M.Pospelov⁷⁴, mahalliy tadqiqotchilardan esa H.Hasanov, S.Qorayev, M.Mirakmalov, V.N.Fedorko va Q.Hakimovning ishlari⁷⁵da joy nomlarining tadqiq etishda geografik yondashuv ustuvorlik qilib, ularning tadqiqotlari etnotoponimlarning tahlil qilishda etnolingvistik hamda tarixiy usullar bilan bir qatorda, geografik usullar ham muhim ahamiyatga ega ekanligi nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan.

5. *Paleogeografik usul* – o‘ganilayotgan geografik obyektning faqatgina hozirgi xususiyatlarini emas, balki uning o‘tmishdagi xususiyatlarini ham o‘rganishdan iborat. Chunki, nomlar o‘zida davr ta’sirini ham saqlab qolish xususiyatiga egadir.

6. *Qiyosiy-solishtirma usul* – uning mohiyati shundan iboratki, ma’lum bir nomni o‘rganishda xuddi shu nomdagi, ammo boshqa tarixiy-geografik hududda joylashgan nomlarni qiyosiy o‘rganish, ularni o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashga yordam beradi.

7. *Kartografik usullar* – yuqoridagi usullarga qo‘shimcha ravishda, xaritalardan foydalangan holda joyning topografiyasi, chegarasi, tarqalish areali va migratsiyasini aniqlash imkonini beradi. Joy nomlarining tadqiq etishga doir kartografik usullarning nazariy asoslari M.Pospelov tomonidan tadqiq etilgan⁷⁶.

Ayni paytda etnotoponimlarning kartografik usul yordamida tadqiq etishning 2 ta alohida yo‘nalishi mavjud:

Петербургъ, 1882. – 489 с.; Лялина М. А. Путешествия по Туркестану Северцова и А. Федченко. – Санкт-Петербургъ, 1894. – 267 с.; Мушкетов И. В. Туркестанъ. Геологическое и орографическое описание. – Санкт-Петербургъ, 1906. – 348 с.

⁷⁴ Мурзаев Э. В. Словарь местных географических терминов. – Москва, 1959. – 303 с.; Сергеев И. В. Тайна географических названий. – Москва: Детская литература, 1963. – 236 с.; Попов А. П. Географические названия. – Москва-Ленинград: Наука, 1965. – 184 с.; Мурзаев Э. М. География в названиях. – Москва: Наука, 1979. – 166 с.; Афанасьев А. П. Исторические, географические и топонимические аспекты изучения древних водно-волоковых путей / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 56–63; Трубе Л. Л. Топонимика и историческая экономическая география / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 38–50; Мельников С. Е. О чем говорят географические названия. – Ленинград: Лениздат, 1984. – 199 с.; Пospelов Е. М. Туристу о географических названиях. – Москва: Профиздат, 1988. – 84 с.

⁷⁵ Хасанов Х. Х. Географик номлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.; Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978; О‘sha muallif: Топонимия Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1991. – 130 с.; Миракмалов М. Халқ табиий географик терминлари. – Тошкент, 2009. – 175 б.; Федорко В. Н. Топонимический ареал и топонимический ландшафт – как объекты исследования геотопонимики // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 33-жилд. – Тошкент, 2009. – С. 65–68; Ҳақимов Қ. Жиззах вилояти географик номлари. – Жиззах: Сангзор, 2013. – 204 б.

⁷⁶ Пospelов Е. М. Топонимика и картография. – Москва: Мысль, 1971. – 256 с.; Пospelов Е. М. Картографическая топонимика и историческая картографии / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 143–150.

Birinchisi, biror-bir hududga doir turli davrlarda yaratilgan xaritalarni jamlagan holda, o'zaro qiyosiy tahlil qilish orqali;

ikkinchisi, bevosita etnografik dala tadqiqot usullari yoki manbalardagi materiallarni to'plagan holda, tadqiqotchi tomonidan mustaqil etnik atlas hamda etnotoponimik xarita shakllantirib, tadqiq etishdir.

8. Tarixiy usul – toponimik tadqiqotlarda muhim usullardan biri bo'lib, undan foydalanish jarayonida quyidagi ikki jihatga e'tibor qaratildi: Birinchidan, toponimik tadqiqotning o'rganish manbasidan kelib chiqqan holda manbalardagi aholi etnik tarkibiga oid ma'lumotlarning etnotoponimlarning aniqlashtirishdagi o'rni e'tiborga olinadi. Xususan, *beshbola* etnonimi qipchoq, qo'ng'irot va turkman juzlari tarkibadigi Marqa urug'ining shahobchasi bo'lib, akademik K.Shoniyo'zovning fikricha, u Zarafshon vodiysidagi *sariqqipchoq* bo'limining olti ota urug'i tarmog'iga mansub⁷⁷. A.P.Xaroshxinning Buxoro amirligi So'g'd bekligida o'tkazilgan tadqiqotlarida *Beshbola* nomli etnotoponim qayd etiladi⁷⁸. Shuningdek, shu muallif So'g'd bekligining etnik tarkibida *qo'ng'irot* qabilasi sanab o'tgan bo'lib, *beshbola* urug'i ushbu hudud uchun qo'ng'irotlar tarkibidagi genonim asosida yasalgan etnotoponim ekanligiga ishora qiladi.

Ikkinchidan, tahlil jarayonida toponimik sharoit, ya'ni davr ham nazarda tutiladi. Bunga ko'ra, etnotoponimning ma'lum bir hudud toponimik qatlamida mavjudligi "Shu davr uchun xosmi?" – degan, mantiq asosida tekshirish tarixiy usulning ikkinchi vazifasi hisoblanadi. Xususan, Qo'qon xonligida XIX asrda Qoraqalpoq etnotoponimi va uning ichki urug'lari bilan bog'liq joy nomlari butun Farg'ona vodiysi bo'ylab keng tarqaladi. Ushbu jarayonga, XVIII asrda Sirdaryoning o'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi ko'chmanchi qozoqlarning hujumi natijasida Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tishi sabab bo'ladi⁷⁹. Shu kabi holatlarda tarixiy usul yordamida toponimlarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Etnotoponimlarning paydo bo'lishiga doir tarixiy usullar va yondashuvlar ko'plab tadqiqotchilarning asarlari, xususan, ijtimoiy-

⁷⁷ Шаниязов К. К. К этноческой истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – С. 124; Нафасов Т. Ўзбек топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988. – Б. 31; Охунов Н. Жой номлари таъбири..... – Б. 9.

⁷⁸ Хорошхин А. П. Сборник статей... – С. 152–156.

⁷⁹ Zokirov B.I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi..... – Б. 215–218.

iqtisodiy va xo'jalik masalalariga doir asarlar, etnogenez hamda etnik tarix masalalari⁸⁰ va joy nomlariga doir maxsus tadqiqotlar⁸¹da namoyon bo'ladi.

Shuningdek, xorijda etnotoponimlarning tadqiq etishga doir usullar B.G.Charles, H.Oven, R.Koates, H.Akdemir, G.G.Pasheva, A.M.Manafova tadqiqotlarida⁸² keltirilgan bo'lib, ushbu ishlarda ham etnotoponimlarni tilshunoslik, geografik, tarixiy usullar orqali tadqiq etishga to'xtalib o'tilgan.

Yuqorida keltirilgan tamoyillar va usullar toponimik tadqiqotni amalga oshirishda muhim bo'lib, bir vaqtning o'zida ularning bir nechtasini birgalikda foydalanishni taqozo etadi. Chunki, toponimlarni xolisona tahlil va tabdil qilish uchun birgina tamoyil yoki usulning o'zi yetarli bo'lmay, uni har tomonlama o'rganish, natijalarni ishonchli bo'lishini ta'minlab beradi.

⁸⁰ Гродековъ Н. И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьнской области. Томъ первый. Юридический бытъ. – Ташкентъ, 1889. – 299 с.; Семеновъ А. А. Этнографические очерки Зерафшанскихъ горъ Каратегина и Дарваза. – Москва, 1903. – 112 с.; Самойлович А. Н. Материалы по истории каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1935. – 301 б.; Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1950. – 179 с.; Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. – Сталинабад, 1954. – 154 с.; Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографической очерк). – Нукус, 1959. – 183 с.; Брегель Ю. Э. Хорезмские Туркмены в XIX веке. Вторая часть. – Москва, 1961. – 111 с.; O'sha muallif: Документы Архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. – Москва: Наука, 1967. – 522 с.; Шаниязов К. Ш. Узбекикарлуки: Историкоэтнографический очерк. – Ташкент: Наука, 1964. – 194 с.; O'sha muallif: Ўзбек халкининг шаклланиш жараёни. –Тошкент: Шарк, 2001. – 466 б.;

⁸¹ Туйчиев У. Отражение этнонимов в топонимии Булунгурского района / Ономастика Средней Азии. 2. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 34–64; O'sha muallif: Этнотопонимы и этническая география Джамбайского района / Ономастика Средней Азии. 2. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 46–54; O'sha muallif: Топонимы Зарафшанской долины, возникшие в связи с расселением найманов / Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С. 24–25; O'sha muallif: Этнонимы генеалогии этнографической группы «каракалпак» в топонимии Зарафшанской долины / Материалы конф. проф-преп. состава ТОГПИ. – Ангрен, 1980. – С. 78–80; O'sha muallif: Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изохли лугати. – Бухоро, 1997. – 63 б.; Камолиддин Ш. С. Древнетюркская топонимия в Средней Азии. – Ташкент: Шарк, 2006. – 192 с.; Маликов А. М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX вв.). – Ташкент: Muharrir, 2018. – 216 с.; Файбуллаев С. Қорақўл воҳаси топонимлари. –Тошкент: Turon zamin ziyo, 2015. – 96 б.

⁸² Charles B. G. The Place-Names of Pembrokeshire. – Aberystwyth: National Library of Wales, 1992. – 867 p.; Owen H. W. Archif Melville Richards: A place-name resource database for Wales // Nomina. – 2006. – №29. – P. 81–96; Hakan A. Tocharian Ethnotoponyms and Ethnogydronyms in Xinjiang // Dil arastirmalari. – Guz, 2013. – Ss 72–93; Coates R. Popular Books on English Place-Names – a Serious Issue in Onomastics / Вопросы ономастики. – 2017. Т. 14. – № 2. – С. 143–158; Пашаева Г. Г. Нахчиванские этнотопонимы в русских источниках XIX – начала XX веков // RUDN. Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics. – 2018. – Vol. 9. – №3. – С. 747–760; Manafova A. M. Ethno-toponymy of America // Traektoriâ Nauki = Path of Science. – 2021. – Vol. 7. – №9. – P. 2019–2023.

1.3. Etnotoponimlarni tasniflash masalasiga doir qarashlar tahlili

Har bir yordamchi tarix sohasining o'z tasniflash usullari bo'lgani kabi toponimiyaning ham o'ziga xos tasniflash usullari mavjud bo'lib, ularni qo'llash tadqiqotni tizimli va mantiqan izchil amalga oshishini ta'minlaydi. Xususan, toponomist olim, A.V.Superanskaya - "Geografik nomlarni tasnifsiz tahlil qilish va sharhlash qiyin. Toponimist o'z tadqiqotida ma'lum bir tasnifdan foydalanibgina ilmiy xulosalar chiqarishi mumkin. Tasnif esa turlicha bo'lishi tabiiy", - deya o'rinli fikrlar bildirgan⁸³.

Tadqiqot hududi va davriga oid toponimlarni ma'lum tasnif asosida o'rganish an'anasi XIX asrning so'nggi choragidan boshlangan. Shunday bo'lsa-da, sohada aynan joy nomlarining tasnifi muammosi ko'tarilgan dastlabki tadqiqotlar XX asrning 20-30-yillarida paydo bo'la boshlagan. Mazkur davrdagi ilk tasnif na'munalari V.P.Semyonov-Tyanshanskiy va A.M.Selishevlarga tegishli bo'lib, ushbu tadqiqotlarda tarixiy toponimlar 7 xil kategoriya bo'yicha tasniflash usuli ishlab chiqildi hamda ushbu tasniflash usuli keyingi davrdagi tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qildi⁸⁴.

Masalan, V.P.Semyonov-Tyanshanskiy toponimlarni quyidagicha tasniflagan edi:

- 1) *kishi ismlari va laqabi bilan bog'liq joy nomlari;*
- 2) *cherkov bayramlari bilan bog'liq joy nomlari;*
- 3) *tarixiy voqealar bilan bog'liq joy nomlari;*
- 4) *muqaddas so'zlar bilan bog'liq joy nomlari;*
- 5) *qadimgi qabilalar nomlari bilan bog'liq joy nomlari;*
- 6) *biror hududga shon-sharaf uchun atab qo'yilgan nomlar;*
- 7) *joyning geografik xususiyati bilan bog'liq joy nomlari.*

A.M.Selishev ham toponimlarni 7 guruhga bo'lgan edi:

- 1) *kishilar ismi va laqabi;*
- 2) *kishilarning kasb-hunariga oid;*
- 3) *ijtimoiy nufuzga oid;*
- 4) *ma'muriy bo'linishga aloqador;*

⁸³ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1970. – С. 15–16.

⁸⁴ Семенов-Тянь-Шанский В. П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест? // Землеведение. – 1924. Т.26. Вып. ½. – С. 133–158; Селищев А. М. Из старой о новой топонимики / Труды Московского Института истории, философии и литературы. – М., 1939. Т 5. – С. 124–174.

- 5) *aholining etnik xususiyatiga oid;*
- 6) *tabiiy landshaft xususiyatiga aloqador;*
- 7) *mavhum tushunchalar bilan bog'liq joy nomlari*⁸⁵.

Ushbu davrga oid toponimik tasniflarining umumiy xususiyatiga diqqat bilan nazar solinsa, ulardagi asosiy e'tibor joy nomining qanday ma'no anglatishiga qaratilganligini ko'rish mumkin. E'tiborli jihat shundaki, har ikki tadqiqotchi tomonidan ilgari surilgan usulda etnotoponimlar tasnifning mustaqil shakli sifatida keltirilgan.

XX asrning 60-70-yillarida tasniflash usullarida rivojlanish kuzatilib, uning yangi turlari ishlab chiqila boshlandi. Bu borada V.Tashitskiy, V.A.Juchkevich, A.A.Superenskaya va E.M.Murzayevlarning tadqiqotlari⁸⁶ diqqatga sazovordir. Ushbu tadqiqotlarda geografik joy nomlarini tasniflashda mantiqiy izchillikka e'tibor kuchaygan.

Misol uchun, V.A.Juchkevichning fikriga ko'ra: "joy nomlarini tasnif qilishda 3 ta muammoli savolga: nima yoki qanday obyekt?, qaysi tilda yoki morfologik xususiyati qanday?, nima uchun shunday nomlangan yoki joy nomining ma'nosi qanday? – javob berilishiga asosan guruhlariga ajratish o'rinlidir⁸⁷. Uning ushbu nazariyasi toponimlarni tasniflashda o'ziga xos burilish nuqtasi bo'lib, joy nomlarining geografik, tilshunoslik va tarixiy jihatlarini birdek hisobga olish va tasnifda bir yoqlamalikka yo'l qo'yish xatoligini ko'rsatib berdi.

Ushbu davrda ijod qilgan A.A.Superenskaya ham o'z tadqiqotlarida joy nomlarning tasnifiga doir nazariy qarashlarni ilgari suradi. Uning tadqiqotlarida aks etishicha, muallif tomonidan toponimlarni quyidagicha tasniflash taklif etildi⁸⁸.

- 1) *toponimlarning obyektga nisbatan tasnifi;*
- 2) *sun'iy va tabiiy usulda paydo bo'lgan toponimlar;*
- 3) *mikro va makro toponimlar;*
- 4) *toponimlarning strukturaviy tasnifi;*
- 5) *toponimlarning xronologik tasnifi;*

⁸⁵ Селищев А. М. Из старой о новой топонимики... – С. 124–174.

⁸⁶ Тащицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук / Вопросы языкознания. – Москва, 1961. – №2. – С. 3–11; Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск, 1968. – 90 с.; Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1970. – 365 с.; Мурзаев Э. М. География в названиях. – Москва: Наука, 1982. – 180 с.

⁸⁷ Жучкевич В. А. Общая топонимика. – Минск, 1968. – 90 с.

⁸⁸ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1970. – С. 149–150.

6) *toponimlarning etimologik va semantik jihatdan tasnifi*;

7) *toponimlarning hajmiga ko'ra tasnifi*;

8) *toponimlarning til xususiyatiga tasnifi*;

9) *toponimlarning uslubiy va estetik jihatdan tasnifi*;

A.Superenskaya o'zidan avvalgi mutaxassislarning ishlarini chuqur tahlil qilgan holda tasnif turlarini kengaytirdi. Natijada, tasnif mantiqan to'g'ri, keng qamrovli va fanlararo integratsiyaga mos ko'rinishga keldi.

XX asrning 80-yillarida faoliyat olib borgan E.M.Murzayev joy nomlari tasnifini yanada kengaytirib, har bir katta guruhni ham qismlarga ajratdi. Masalan, geografik nomlarni tasniflashning 5 ta guruhi⁸⁹, ya'ni:

1) *oronimlar* – yer yuzasi relief shakllari bilan bog'liq: tog', tepalik, qiyalik, adir, vodiy kabi joy nomlari;

2) *gidronimlar* – okean, dengiz, daryo, ko'l, soy, kanal va boshqa suv inshootlari;

3) *tabiiy o'simliklar mavjud joy nomlari* – o'rmon, dasht, bog'lar, o'tzor, yaylovlar;

4) *aholi yashash maskanlari nomlari* –shaharlar, shaharcha, qishloqlar, ovul;

5) *ko'cha nomlari, maydonlar, ko'priklar nomlari* shaklida tasniflashni taklif qildi.

Shuningdek, E.Murzayev so'zning ma'nosiga ko'ra tasniflashni ham kichik guruhlariga ajratib⁹⁰, ularni:

1) *joyning relief xususiyatiga bog'liq joy nomlari*;

2) *suv havzalarining xususiyati bilan bog'liq joy nomlari*;

3) *fitotoponimlar* – o'simlik nomi bilan bog'liq joy nomlari;

4) *zootoponimlar* – hayvon nomlari bilan bog'liq joy nomlari;

5) *antrotoponimlar* – kishi ismlari bilan bog'liq joy nomlari;

6) *ishlab chiqarish xo'jaligi bilan bog'liq joy nomlari*;

7) *savdo-sotiq, transport bilan bog'liq joy nomlari*;

8) *ijtimoiy tabaqalar yoki jamiyatning ijtimoiy qiyofasi bilan bog'liq joy nomlari*;

9) *etnotoponimlar* – etnos bilan bog'liq joy nomlari;

⁸⁹ Мурзаев Э. М. География в названиях. – Москва: Наука, 1982. – С. 92.

⁹⁰ Мурзаев Э. М. География в названиях... – С. 93.

10) *ilohiy yoki ideologik soʻzlar bilan bogʻliq joy nomlari* kabi guruhlashni taklif qilgan. Bundan maʼlum boʻladiki, E.Murzayev etnotoponimlarni soʻzning maʼnosiga koʻra tasnifiga kiruvchi joy nomlari sifatida sanab oʻtadi.

XX asrning 60–70-yillarida butun ittifoqda kuzatilgan nomlar va ularning tasnifiga doir qarashlar mahalliy tadqiqotchilarning yondashuvlariga ham taʼsir koʻrsatib, ularning izlanishlarida ham bir nechta tasnifga doir fikrlarni uchratish mumkin. Masalan, T.Nafasov, Z.Doʻsimov, Sh.Qodirova, J.Latipov va N.Oxunovlarning tadqiqotlarida joy nomlarini tasniflashning mintaqaga xos xususiyatlari ochib berilgan⁹¹.

Chunonchi, T.Nafasovning “Қашқадарё область топонимлари” nomli tadqiqotida toponimlarni paydo boʻlish jarayoniga qarab 2 ta katta guruh: tabiiy-geografik obyektlarning nomlari va siyosiy-maʼmuriy obyektlarning nomlariga boʻlingan⁹². Mazkur muallif ayrim toponimistlarning fikriga tayanib⁹³, tabiiy-geografik obyektlarning nomlari siyosiy-maʼmuriy obyektlarning nomlariga nisbatan qadimiyroq ekanligini taʼkidlaydi.

T.Nafasov tadqiqotining ahamiyatli jihati shundaki, u ilk bora mahalliy olimlardan etnik nom asosida paydo boʻlgan joy nomlarini oʻrganilgan hudud toponimlarning leksik-semantik tasnifida alohida mustaqil kategoriyasi sifatida qayd etadi⁹⁴. Olim tomonidan tadqiq etilgan toponimlar tarkibida 400 dan ortiq etnik nom, yaʼni, etnonim bilan bogʻliq joy nomlarining mavjudligi tadqiqotchiga ushbu tipdagi joy nomlarini alohida tasnifiy birlik sifati qabul qilishiga imkon beradi.

Oʻzbek xalqi toponimikasi yoʻnalishida “etnotoponim”larni alohida tasnifning bir qismi sifatida tasniflash ilk bora Z.Doʻsimovning ishlarida koʻzga tashlanadi. Xususan, olimning 1970-yilda “Shimoliy Xorazm toponimlari” mavzusida himoya qilgan nomzodlik dissertatsiyasida toponimlar kelib chiqishiga koʻra, *etnotoponimlar*,

⁹¹ Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. Фил.ол фан. ном. дисс. – Тошкент, 1968. – 301 б.; Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1970. – 170 б.; Латипов Ж. Топонимии города Маргилана и его окрестностей: Автореф, дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1975. – С. 36; Охунов Т. Топонимия Кокандской греппы районов: Автореф, дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1978. – С. 24.

⁹² Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1968. – 301 б.

⁹³ Никонов В. А. Введение в топонимику... – С. 42.; Попов А. И. Географические названия... – С. 152; Суперанская А. В. Как вас зовут?... – С. 45; Оʻsha muallif: Типь и структура географических названий... – С. 62.

⁹⁴ Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари.... – Б. 197.

antrotoponimlar, oronimlar, gidronimlar, neotoponimlarga bo'lingan⁹⁵. Ushbu tasnif o'z davri uchun ilg'or bo'lishiga qaramay, unda biroz chalkashlik mavjud. Chunki, tadqiqotchi guruhlashda toponimga asos bo'lgan obyekt turi va asos bo'lgan so'zga ko'ra ham ularni ikki katta guruhga bo'lishi maqsadga muvofiq bo'lardi. Agar shunday bo'lganda, toponimik obyektning turiga (gidronimlar, oronimlar) – birinchi, toponimik obyektning nomlanishiga asos bo'lgan so'zga ko'ra (etnotoponimlar, antrotoponimlar, neotoponimlar) – ikkinchi katta guruhlar hosil bo'lib, ularning tasnifi mantiqan izchillikka ega bo'lardi. Shu sababli, toponimik tadqiqotlarda materiallarni to'g'ri tasnif qilish muhim ahamiyatga egadir.

Toshkent mikrotoponimlari bo'yicha tadqiqot o'tkazgan Sh.Qodirova joy nomlarini 4 ta katta guruhga bo'lib, tasnif qiladi⁹⁶. Unga ko'ra, *mikrotoponimlar*: 1) atqli otlardan paydo bo'lgan mikrotoponimlar; 2) obyektning geografik xususiyati va landshaft bilan bog'liq mikrotoponimlar; 3) ijtimoiy-tarixiy jarayonlar bilan bog'liq mikrotoponimlar; 4) etnik nomlar asosida shakllangan mikrotoponimlar kabi guruhlariga taqsimlangan. Guruh nomlaridan ko'rinib turibdiki, tadqiqotchi etnik nomlar asosida shakllangan Toshkent mikrotoponimlarini garchi ushbu guruhni "etnotoponimlar" deb nomlamagan bo'lsa-da, alohida guruhga ajratgan holda tahlil qiladi.

XX asrning 70-yillarida Farg'ona vodiysida ilmiy izlanishlar olib borgan J.Latipov va N.Oxunovlarning tadqiqotlarida ham tasnif masalasiga qo'l urilgan. Xususan, J.Latipov Marg'ilon shahri va uning atroflarini tadqiq etib, toponimik nomlarni paydo bo'lish asosiga ko'ra, etnotoponimlar, antrotoponimlar va topotoponimlarga guruhlashtirgan⁹⁷. Bu borada J.Latipov tasnif jarayoniga mantiqan va mazmunan to'g'ri yondashganini ko'rish mumkin.

O'z navbatida, N.Oxunov Qo'qon shahri va uning atrof tumanlaridagi joy nomlarini tadqiq etib, o'z tasnif usulini taklif qiladi. Olimning qaydlariga ko'ra, joy nomlari obyektning umumiy belgisiga ko'ra, *oykonim, gidronim va oronimlarga* bo'lingan⁹⁸. Tadqiqotchi o'z ilmiy izlanishlarida etnotoponimlar tasnifiga ham alohida urg'u berib,

⁹⁵ Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 170.

⁹⁶ Кадырова Ш. Микропонимы Ташкента. дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – С. 75–76.

⁹⁷ Латипов Ж. Топонимии города Маргилана и его окрестностей: Автор. дисс.... канд. фил. наук. – Ташкент, 1975. – С. 15–16.

⁹⁸ Охунув Н. Топонимия Кокандской группы районов. Дисс...канд. фил. наук. – Ташкент, 1978. – С. 26.

“toponimlarning nomlanishiga asos bo‘luvchi so‘zning kelib chiqishiga ko‘ra turlari”ga kiritgan. Etnotoponimlardan tashqari ushbu guruhga *b) antroponimlar, d) toponimning geografik o‘ziga xosligini anglatuvchi so‘zlardan paydo bo‘lgan toponimlar; e) obyektning o‘ziga xos xususiyatini bildiruvchi toponimlar; f) ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq toponimlar, g) kasb-hunar bilan bog‘liq toponimlar; h) geografik atamalardan shakllangan joy nomlari* ham kiritilgan.

E’tiborli jihat, N.Oxunov etnotoponimlar masalasiga alohida to‘xtalib, ularni ham ikkiga: *1) kelib chiqishi turkiy so‘z bo‘lgan etnotoponimlar; 2) kelib chiqishi turkiy bo‘lmagan so‘zlardan shakllangan etnotoponimlarga* bo‘lib o‘rganishni taklif qiladi⁹⁹. Ushbu ikki tadqiqot misolida toponimik materiallarni to‘g‘ri tasnif qilish nazariy masalasida o‘ziga xos metodologiya shakllana boshlaganligini ko‘rish mumkin. Chunki, aynan ushbu ikki tadqiqot toponimik obyekt va toponimga asos bo‘lgan so‘zning aniq chegarasini belgilab bera olgan.

XX asrning 80-90-yillarida toponimik tadqiqotlar davom etib, nomlarni tasniflari borasidagi qarashlar va yondashuvlar ham rivojlanib bordi. Xususan, ushbu davrga oid S.Nayimov, X.Xolmo‘minov, T.Ernazarov va O.Begimovlarning tadqiqotlarini alohida qayd etish joiz¹⁰⁰.

Xususan, Buxoro viloyatining oykonimlarini o‘rgangan S.Nayimov toponimlarning xususiyatidan kelib chiqqan holda 10 ta mezunga ko‘ra tasnif qilishni taklif qiladi¹⁰¹. Ularning orasida *obyektning turi, shakli, apellyativ asosi, tarixiy genetik negizi, paydo bo‘lish davri, ma’no va etimologiyasi, grammatik strukturasi* kabi tasniflar mavjud. Ushbu tadqiqotda toponimlarni lingvistik xususiyatiga asosan, tasnif qilingan bo‘lsa-da, mutaxassis etnotoponimlar masalasida to‘g‘ri yondashib, ularni apellyativ, ya’ni so‘z asosi anglatgan ma’nosiga ko‘ra guruhlaydi va *antrotoponim, topotoponim, zootoponim* kabi joy nomlari bilan bir xil

⁹⁹ O‘sha manba... – С. 12.

¹⁰⁰ Найимов С. Н. Ойконимы Бухарской области. Дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 239 с.; Холмұминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микротопонимлари. Филол. фан. ном.дисс. – Тошкент, 1993. – 187 б.; Эназаров Т. Ж. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийсий таҳлили: .. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 15 б.; Бегимов О. Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 124 б.

¹⁰¹ Найимов С. Н. Ойконимы Бухарской области... – С. 62–65.

umumiylikka ega, deb ko'rsatadi. S. Nayimovning asosiy tadqiqot obyekti Buxoro viloyatidagi oykonimlar bo'lgani bois, ularni orasida etnonimlar asosida shakllangan joy nomlarini *antropooykonimlar*, *etnooykonimlar*, *neooykonimlar* shaklida tasnif qiladi¹⁰².

Tasnif borasida tadqiqotchi X.Xolmo'minovning tanlovi ham e'tiborli bo'lib, u Boysun tumani mikrotoponimlarini *etnotoponimlar*, *antrotoponimlar*, *topotoponimlar*, *zootoponimlar*, *fitotoponimlar* kabi turlarga bo'ladi¹⁰³. Muallif tadqiqotlarida etnotoponimlar alohida o'rin egallab, ularni etnonimning xususiyatiga ko'ra ikki turga: birinchisi, nomi etnonimdan yasalgani aniq sezilib turadigan etnotoponimlar – *O'rtasaroy*, *Arabxona*, *Qipchoqariq*; ikkinchisi, etnonim bilan aloqadorligi yashirin bo'lgan va ilmiy usulda asoslash kerak bo'ladigan joy nomlari – *Xolmonto'p*, *Irg'oqli*, *Baymoqli*, *Cho'yonli*, *Xastalar* kabi turlarga tasniflaydi¹⁰⁴.

Ushbu davrga oid tadqiqotlardan yana biri Janubiy O'zbekiston hududidagi fors tilidan o'zlashgan toponimlarni o'rgangan O.T.Begimovga tegishli bo'lib, u mintaqa toponimlarini umumiy xarakteriga ko'ra 2 tamoyil asosida: 1) *obyektni joyning tabiiy-geografik xususiyatlariga ko'ra*; 2) *obyektni insonning amaliy faoliyatiga bog'liq ravishda* tasniflaydi¹⁰⁵. Muallif tomonidan etnotoponimlar yuqoridagi tasnifning ikkinchi turiga kiritiladi. Unga ko'ra, insonning amaliy faoliyatiga bog'liq ravishda paydo bo'ladigan toponimlar ham 4 turdan iborat bo'lib, ular:

a) *kishilarning turmush tarzi va mehnat faoliyati bilan bog'liq toponimlar*;

b) *etnik belgi va tushunchalar asosida yaratilgan toponimlar*;

d) *kishi ismi va laqabi asosida paydo bo'ladigan toponimlar*;

e) *diniy tushuncha va tasavvurlar asosida yaratilgan toponimlardan iborat*.

Mustaqillik yillarida etnotoponimlarni tadqiq etish yangi bosqichga o'tib, ularni tasnif qilishning yangi nazariy-metodologik asoslari shakllandi. Ushbu davrga oid tadqiqotlarni shartli ravishda ikki guruhga, ya'ni, toponimlarning umumiy tahliliga oid va aynan

¹⁰² O'sha manba... – С. 70.

¹⁰³ Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микротопонимлари.... – Б. 56.

¹⁰⁴ Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари.... – Б. 11–12.

¹⁰⁵ Бегимов О. Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами... – Б. 124.

etnotoponimlarni tahliliga doir bo'lgan guruhlarga ajratish mumkin. Natijada, etnotoponimlarni tadqiq etilishi yanada chuqurlashib, ularning tahlili va tasnifiga mos turli yondashuvlar ishlab chiqildi.

Birinchi guruhga A.Aslonov, S.Qorayev, S.Tursunov, X.Bo'riyeva, S.G'aybullayev, K.Ashurova va X.Berdiyevlarning tadqiqotlari¹⁰⁶ni kiritish mumkin. Mazkur tadqiqotlarda toponimik tasnif qilishning mintaqaviy va mahalliy xususiyatlari inobatga olingan bo'lib, toponimlar qanday obyektни nomlab kelishi, so'zning ma'nosi, til xususiyati, etimologiyasi, paydo bo'lish davri kabi tasnifiy mezonlari ishlab chiqildi.

Chunonchi, Shofirkon tumani mikrotoponimlarini o'rgangan A.Aslonov tadqiqotlarida etnotoponimlar apellyativ asosli toponimlar, ya'ni atoqli ot asosida yasalgan toponimlar tasnifiga kiritgan. Ushbu tasnif quyidagicha ko'rinishga ega: 1) *antrotoponimlar*; 2) *etnotoponimlar*; 3) *kosmotoponimlar*; 4) *topotoponimlar*; 5) *gidrotoponimlar*.¹⁰⁷ Shuningdek, muallif tomonidan etnotoponimlar ham o'zining ichki xususiyatiga ko'ra 2 guruh, ya'ni asosida sof etnonim yotgan etnotoponimlar (*Do'rmon yo'li*, *Do'rmon masjidi*) va asosida nisbiy etnonim yotgan toponimlar (*Dorugarlar qishlog'i*, *Shayxlar masjidi*) kabi turlarga tasniflangan.

Ikkinchi guruhga A.Atajonova, A.Turobov, A.Ergashev hamda Sh.Eshanqulovlarning tadqiqotlari¹⁰⁸ni kiritish mumkin. Mazkur tadqiqotlarda etnotoponimlarni keng ma'noda tahlil qilish zarurati yuzasidan tasniflashning o'ziga xos jihatlari ko'rsatib berildi. Ayniqsa, ulardagi o'ziga xoslik etnotoponim paydo bo'lishiga asos bo'lgan etnonimning ma'nosi ham ma'lum tasnifning turini tashkil qilishida namoyon bo'ldi. Masalan, Xorazm etnotoponimlarini o'rgangan

¹⁰⁶ Aslonov A. C. Шофиркон тумани микропонимиясининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2005. – 179 б.; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 240 б.; Ўринбоев Б. Жиззах топонимлари таъбири. – Самарқанд: СамДУ, 2007. – 204 б.; Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Тошкент, 2008. – Б. 149.; Бўриева Х. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси. – Тошкент: Ноширлик ёғдуси, 2009. – Б. 222.; Ғайбуллаев С. Қорақўл топонимлари. – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2016. – Б. 96; Ашурова К. Боғдод ва боғдодликлар.... – Б. 272.; Бердиев Х. Тарихий топонимлар таҳлили (Нурота воҳаси топонимик материаллари асосида). – Тошкент: Turon Zamin Ziyo, 2020. – Б. 186.

¹⁰⁷ Aslonov A. C. Шофиркон тумани микропонимиясининг лингвистик таҳлили.... – Б. 23–58.

¹⁰⁸ Атажонова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 189; Туробов А. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 148; Эргашев А. А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2012. – Б. 138.; Эшанкулов Ш. Э. XX аср Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби... – Б. 50.

A.J. Atajonova hududdagi joy nomlarini qanday obyektни anglatishiga ko'ra 3 ta tur, ya'ni *etnooykonimlar* (aholi yashash maskanlarining nomlari), *etnogidronimlar* (suv inshootlari nomlari), *etnoagronimlarga* (dala, yer va boshqa qishloq xo'jalik maydonlarining nomi) tasniflagan¹⁰⁹. Shuningdek, muallif etnotoponimlarni paydo bo'lish asosi va omillariga ko'ra 5 ta turga, ya'ni *totemlar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar*, *tamg'a va belgi asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar*, *rang-sifat bildiruvchi so'zlardan yasalgan etnotoponimlar*, *miqdor bildiruvchi so'zlardan yasalgan etnotoponimlar*, *antroponimlarga asoslangan etnotoponimlarga* bo'ladi¹¹⁰.

Ushbu tasnif mintaqadagi etnotoponimlarning tarixiy shakllanish omillariga ko'ra tasniflashning ilk urinishlaridan biri bo'lib, bu borada ba'zi munozarali fikrlar mavjud. Xususan, muallif antroponimlar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar tarkibiga kasb-hunar, mashg'ulot, unvon va mansab nomlari bilan paydo bo'lgan joy nomlarini ham kiritadi. Tadqiqotda keltirilgan *Uychi*, *Damirchi*, *Kulalla*, *Tuyachi*, *Arqanchi* kabi joy nomlari¹¹¹ kishilarning ismi yoki laqabi emas, balki ma'lum hududdagi aholi guruhining mashg'uloti nomini joy nomiga ko'chishi asnosida paydo bo'lgan. Bu kabi joy nomlarini antroponimlar tarkibiga kiritish, tadqiqotchining mulohazalariga ko'ra bahsli bo'lib, odamlarning kasb-kori va mashg'ulotlari asosida paydo bo'lgan etnotoponimlarni antroponimlar tarkibiga kiritishdan ko'ra, ularni alohida tasnif guruhi sifatida ajratish natijaliroq bo'lar edi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, antroponimlar etnotoponimlar sifatida namoyon bo'lishi uchun – kishi ismlari avval aholi guruh, undan keyin esa joy nomiga ko'chishi kerak bo'ladi. Xususan, Y.G'.G'ulomovning "Xorazmning sug'orilish tarixi" asarida qayd etishicha: "Muhammad Rahimxon (1806–1825) davrida qoraqalpoqlarning *xitoy*, *hasanboy*, *mang'it* qabilalari bo'ysundirilib, *Oqyoqish*, *Ko'ko'zak* va *Xo'jayli* rayonlariga ko'chiriladi"¹¹². Ushbu misolga ko'ra, XIX asrda Xiva xonligida **hasanboy** nomli qabila bo'lib, uning nomi ushbu qabiladan chiqqan *Hasanboy* ismli kishi yoki unga asos solgan shaxs nomidan olingan bo'lishi mumkin.

¹⁰⁹ Атажонова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг... – Б. 44.

¹¹⁰ O'sha manba... – Б. 42.

¹¹¹ Атажонова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг... – Б. 40.

¹¹² Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи... – Б. 225.

Boshqa bir misolga ko'ra, A.Grebenkinning tadqiqotlarida Zarafshon vohasi mang'itlarining tarkibida *temirxo'ja*, *isaboy* kabi kichikroq urug'ning bo'limi, ya'ni genonimlar uchraydi¹¹³. Bu kabi etnoantropnimlar to'g'ridan-to'g'ri kishi ismi emas, balki urug' nomidan olinganligi bosh mezon qilib olinishi kerak. Bu esa joy nomlarining etimologik tahlil qilish, etnotoponim paydo bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar mohiyatini to'g'ri anglashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Samarqand viloyati etnonimlari va etnooykonimlarini yaqindan o'rgangan A.Turobov toponimlarni ikki guruhga, ya'ni lisoniy omillar asosida shakllangan etnooykonimlar va nolisoniy omillar asosida paydo bo'lgan etnooykonimlarga tasniflashni taklif qiladi¹¹⁴. Har ikki guruh o'z navbatida, yanada kichikroq qismlarga bo'linib, tahlil qilingan. Birinchi guruh tarkibiga:

- rang-tus bildiruvchi so'zlardan tashkil topgan etnooykonimlar (*Qoraqalpoq, Oqtana*);
- miqdor bildiruvchi so'zlar asosida shakllangan etnooykonimlar (*Beshbola, Yettiuyli*);
- obyektning geografik o'rni va joylashuviga bog'liq etnooykonimlar (*Pastbolg'ali, Yuqori Qozoqovul*);
- hajm-shakl so'zlari bilan bog'liq etnooykonimlar (*Kichik ming, Katta turk*);
- antropnimlar – kishi ismlari, laqablari asosida yasalgan etnotoponimlar (*Nazarto'pi, Ishmanto'p*) kiritilgan.

Ko'plab ijobiy natijalari qatorida A.Turobovning tadqiqotida ba'zi chalkashliklar ham kuzatiladi. Masalan, muallif antropnimlar yasalgan etnooykonimlarga to'xtalar ekan, bu tarixiy jarayon natijasida kishi ismining urug' nomiga ko'chishi natijasida paydo bo'lishini qayd etadi va unga misol sifatida Jomboy tumanidagi *Nazar* qishloq nomini keltirib, ushbu etnotoponim qatag'on urug'ining *nazarto'pi* etnonimidan olingani, unga asos solgan kishi ismi dastlab aholi guruhi, undan so'ng esa joy nomiga ko'chganligini qayd etadi¹¹⁵. Qo'shimchasiga *Berdimurod, Mullaeshqul, Avazmergan, Jo'ratepa, Davlatobod* kabi joy nomlarini ham ushbu tasnif guruhiga kiritadi.

¹¹³ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки.... – С. 260.

¹¹⁴ Туробов А. Самарқанд вилояти этноойконимлари... – Б. 71.

¹¹⁵ O'sha manba... –Б. 81.

Muallif shu o'rinda o'zi yuqorida keltirgan fikrga qarshi chiqqanday holat paydo bo'lgan. Sababi, etnoantroponimlar kishi ismini etnos nomiga o'tib, so'ng urug' yoki qabilaning nomiga aylanishi natijasida paydo bo'ladi. Ammo, A.Turobov tomonidan etnoantroponimlar sifatida ko'rsatilgan *Berdimurod, Mullaeshqul, Avazmergan, Jo'ratepa, Davlatobod* kabi joy nomlari urug' yoki qabila nomi emas, shunchaki, kishi ismi natijasida paydo bo'lgan antroponimlar hisoblanadi. Ya'ni, ularning asosida etnos belgilari yo'q. Shu sababli, nomlarni tahlil qilishda sinchkovlik talab qilinadi. Chunki, etnoantroponimlar nafaqat urug'ga asos solgan shaxs, balki o'sha hududning etnik tarkibi haqida ham qimmatli ma'lumotlar beradi. Bu borada xatolikka yo'l qo'yish hudud etnik tarkibini aniqlashda ham chalkashliklarga olib kelishi mumkin.

A.Turobov etnooykonimlar tasnifining ikkinchi guruhini *ijtimoiy-tarixiy jarayonlar; xususiy mulkchilik; diniy-ma'naviy dunyoqarash; totemlar hamda tamg'a-belgilar* asosida paydo bo'lgan joy nomlari kabi kichik guruhlariga bo'lib o'rgangan. Bundan tashqari, A.Turobov etnooykonimlarni etnik birliklarning ijtimoiy tuzum taraqqiyotiga mos ravishda paydo bo'lishi jihatidan ham guruhlaydi¹¹⁶.

1. *Urug' va qabila nomlari asosida shakllangan joy nomlari.*

2. *Xalq va millat nomlari asosida shakllangan joy nomlari.*

Ushbu tasnif muallif tomonidan ilk marotaba qo'llanilgan bo'lib, bu kabi guruh turlari mazkur davrgacha bo'lgan tadqiqotlarda deyarli uchramaydi. Shu sababli, uning tadqiqoti va tasnif natijalari ma'lum hududning etnik tarixi, hudud etnik holatining davriy jihatdan o'zgarishi, etnointegratsion jarayonlar hamda ularga ta'sir etuvchi omillarni kengroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Etnotoponimlarning tasniflash Andijon viloyati etnotoponimlarini o'rgangan A.A.Ergashev tadqiqotlarida yanada kengroq yoritib berilgan¹¹⁷. Xususan, muallif joy nomlari tasnifining 9 turini taklif qiladi:

1) agroetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq dala, adir, yerlarga berilgan joy nomlari (*Afg'onbog'*);

2) agoroetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq maydon va bozorlarning nomlari (*Qo'shtepasaroy bozori*);

¹¹⁶ Тurobov A. Самарқанд вилояти этноойконимлари... – Б. 81.

¹¹⁷ Эргашев А. А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи... – Б. 138.

3) angioetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq masjid, madrasa, maqaddas qadamjolar va ilohiylashtirilgan makonlar nomlari (*Uyg'ur masjidi, Qirg'iz masjidi*);

4) dromoetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq harakatlanishga mo'ljallangan har qanday (yer osti, yer usti, suv usti) yo'llari ko'cha, bekat, marshrut nomlari (*Asaka-Do'rmon yo'li, Qipchoq bekati*);

5) etnooykonimlar – urug' nomi bilan aholi yashash maskanlari bo'lib, ularning ham bir nechta turlari mavjud. Masalan, Qorqalpoq qishlog'i; (etnopolisonimlar – urug' nomi bilan bog'liq shahar va shaharcha nomlari (*Andijon, Asaka, Arabqishloq*);

6) nekroetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq mozor, qabriston va shu tipdagi muqaddas qadamjolar nomlari (*Qipchoqmozor*);

7) oroetnotoponimlar – urug' nomi bilan bog'liq yeryuzasi relyefidagi bo'rtib, ko'tarilib chiqqan har qanday baland joylar (tog', qir, tepa, cho'qqi, dovon, do'ng, adir)ning nomlari (*Asaka adiri*);

8) etnogidronimlar – urug' nomi bilan bog'liq suv obyektlari va suv inshootlari nomlari (*Nayman ariq*);

9) etnourbonimlar – shahar orasidagi har qanday topografik obyektlarning nomlari etnonim asosida paydo bo'lishi (*Uyg'ur hammomi*).

Shuni alohida qayd etish lozimki, toponimik tadqiqotning asoslaridan biri bo'lmish tasniflashning ko'plab o'ziga xos usullari bo'lib, tadqiqotchi o'rganilayotgan hudud geografiyasi, etnik tarkibi, tarixiy davri, tadqiqot maqsadi, obyekti, etimologiyasiga mos ravishda ulardan birini tanlaydi. Ushbu tasniflash usullari bir-birini inkor etmaydi va har biri hududga oid ma'lumotlarni turli jihatdan tahlil qilishga, joy nomlarini shakllanishi va ma'nosiga oid fikrlarni qiyosiy o'rganib, xulosa chiqarishga yordam beradi. Shundan kelib chiqqan holda, tadqiqotda o'rganilayotgan davr, manbalar hamda ishning maqsadidan kelib chiqqan holda etnotoponimlarni tasniflash usuli ishlab chiqildi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Ko'rsatilgan davrga oid manbalardagi etnotoponimlarning tarixshunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki, "safarnomalar"dagi joy nomlarini o'rganish XIX asrning

oxiridan to hozirgi kungacha turli darajada rivojlanib kelmoqda. Dastlab ushbu manbalar va ulardagi etnografik ma'lumotlarga birlamchi manba sifatida qarash ustuvorlik qilgan bo'lsa, keyinchalik ko'plab mahalliy manbalarni ilmiy iste'molga kiritilishi, etnologik dala tadqiqotlarini amalga oshirilishi natijasida etnotoponimlarni qiyosiy tahlil qilish imkoni vujudga keldi.

Tadqiqotlarda etnik nomlar asosida shakllangan joy nomlarini XIX asrdan boshlab alohida tasnifiy birlik sifatida qo'llanilgan bo'lsa, ushbu jarayon mahalliy toponimistlar ishlarida XX asrning 60 yillaridan e'tiboran faol qo'llanila boshladi. Mustaqillik yillariga kelganda esa etnotoponimlarga oid maxsus tadqiqotlar miqdori ortib, tasnif turlari, tahlil yondashuvlari kengaydi. Toponimlarning tadqiq etishda tasniflash muhim ahamiyatga ega bo'lib, u eng avvalo, toponimlarning qaysi soha nuqtayi nazardan tadqiq etishga, uning manbasi, hududi, davriy chegarasi, ayniqsa, toponimik ma'lumotlarning salmog'iga chambarchas bog'liqdir.

II BOB. O'RTA OSIYOGA OID ETNOTOPONIMLARNI O'RGANISHDA RUS VA XORIJ SAYYOHLARINING ASARLARI MANBA SIFATIDA

Bizga ma'lumki, tarixiy jarayonlar tegishli davrning tarixiy manbalari orqali yoritilib, ulardagi ilmiy muammolarning ko'lami tadqiqotga jalb qilinayotgan manbalar hamda adabiyotlar hajmini ham belgilab beradi. Shu jumladan, joy nomlarini ham ma'lum bir manbalar asosida o'rganish ularni tarixiy jihatdan tadqiq etishning muhim shartlaridan biridir. Bu sohadagi yirik tadqiqotchilardan biri O.Bo'riyev temuriylar davri manbalarida uchraydigan tarixiy geografik materiallarni tadqiq etar ekan, ushbu muammo kesimidagi tadqiqotlarni bir necha guruhlariga bo'ladi¹¹⁸. Xususan, muallifning qayd etishicha, shaharlar topografiyasi, savdo yo'nalishlari tarixi, tarixiy toponimiya, aholi maskanlarining lokalizatsiya masalalari muammosi, yozma manbalarni yoki ulardagi ma'lumotlarning bir qismini muomalaga kiritish, ayrim Osiyolik olimlar ilmiy merosini ommalashtirish, Markaziy Osiyo hududlarining etnik tarixini yoritilishi kabi ilmiy masalalarga bag'ishlangan asarlar tarixiy-geografik tadqiqotlarni amalga oshirishda o'ziga xos o'rin tutadi.

Shu jumladan, yuqorida ko'rsatilgan ilmiy masalalarning ko'plab jihatlari turli davrlarda biror hududga tashrif buyurgan sayyohlarning safar xotiralari, bevosita o'zlari ko'rgan-kechirgan voqealari bayoni asosida yozilgan "safarnoma"larda ham aks etadi. Bu borada yetuk sharqshunos olim, akademik B.Ahmedov mintaqa tarixini o'rganishda turli davrlarda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan arab, xitoy hamda rus sayyohlarining asarlari o'ziga xos manba bo'la olishini ta'kidlab o'tadi¹¹⁹. Xususan, XIX asrda O'rta Osiyoga tashrif buyurgan rus va xorij sayyohlarining safarnomalari maxsus yozilgan tarixiy asarlardan voqealarning xronologik izchilligi, biron-bir tarixiy manbaga asoslanmaganligi, ayrim tarixiy dalillarning mahalliy aholi tilidan olib keltirilganligi bilan boshqa manbalardan farq qiladi.

¹¹⁸ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё тарихий географияси. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2017. –Б. 9-10.

¹¹⁹ Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. –Тошкент: Ўқитувчи, 2001. –Б. 306.

2.1. Rus sayyohlarining asarlarida O'rta Osiyoga oid etnotoponimlar

Ma'lumki, O'rta Osiyoga yuborilgan sayyoh va elchilar turli maqsadlarni ko'zlab hududlarni o'rganish uchun jo'natilgan. Ularning maqsadlari turlicha bo'lgani sababli, asarlari ham shunga mos ravishda bir-biridan farqlanadi. Ham mazmuniy, ham siyosiy jihatdan farqli ushbu asarlarni o'zaro qiyosan tahlil qilish maqsadida ularni quyidagicha guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq, deb topildi:

1. O'rta Osiyoga maxsus missiya bilan yuborilgan shaxslar va elchilik missiyalariga tegishli "safarnoma"lar.

2. Rus harbiy ma'murlarining "safarnoma" ko'rinishidagi hisobotlari va axborotlari.

3. Rus geografiya jamiyati va uning hududiy bo'limlari maxsus ekspeditsiyalari hamda statistik to'plamlari.

O'rta Osiyoga maxsus missiya bilan yuborilgan shaxslar va ko'p tarmoqli elchilik missiyalariga tegishli safarnomalar.

Ma'lumki, XIX asrdagi O'rta Osiyo xonliklarining Rossiya bilan munosabatlari, birinchidan, iqtisodiy manfaatlaridan kelib chiqqan bo'lsa, ikkinchidan, o'zaro tashqi siyosatdagi munosabatlar ham ushbu jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazdi. Mazkur jarayonlarning ishtirokchilari sanalmish sayohatchilar va ularning asarlari hudud to'g'risida ma'lumot olishning ishonchli manbasiga aylandi. Shu sababdan, sayohatchilar shaxsi, ijtimoiy kelib chiqishi, egallab turgan lavozimlariga qarab, Rossiya imperiyasining XVIII asrdan XIX asrga o'tishi bilan o'zbek xonliklariga nisbatan siyosiy, iqtisodiy va harbiy maqsadlarining o'zgarib borganini kuzatish mumkin.

Xususan, XIX asrning birinchi choragidan e'tiboran, Rossiya imperiyasi tomonidan O'rta Osiyoga yuborilgan sayohatchilar tarkibiga nazar solinsa, ular orasida amaldagi yoki sobiq harbiy zobitlarning ulushi tobora ko'payib borishi diqqatni tortadi. Bu esa Rossiya imperiyasi siyosiy maqsadlarining birinchi o'ringa ko'tarilganligi, jahonda sodir bo'layotgan voqealar, xususan, Angliyaning Hindiston, Eron, Afg'oniston kabi hududlarga ko'plab missiyalarini jo'natilishi, Osiyo va Afrikaga bo'lgan da'vosining kuchayishi bilan ham bog'liqdir.

O'rganilayotgan hududga jiddiy maqsadni ko'zlab yuborilgan birinchi elchilik missiya F.Nazarov tomonidan amalga oshirilgan. Uning

sayohati sababi sifatida 1813-yilda G'arbiy Sibir general-gubernatori G.I.Glazenapning maxsus topshirig'iga ko'ra, Peterburgdan yurtiga qaytishda Petropavlovskda¹²⁰ o'ldirilgan Qo'qon xonining elchisi bilan bog'liq janjalni tinchitish ko'rsatilgan. Ammo, asosiy maqsadi Qo'qonga Sibir orqali boriladigan yo'llar, shahar va qishloqlarni o'rganish, xonlikning iqtisodiy, siyosiy va harbiy ahvolini baholash bo'lgan¹²¹.

Uning sayohat yo'nalishi quyidagi shaharlarni qamrab olgan: *Petropavlovsk — Ishim daryosi — Malikul — Sarisu daryosi — Chu daryosi — Suzoq — Chimkent — Toshkent — Qamishqo'rg'on — Sirdaryo — Qo'qon — Andijon — Namangan — Marg'ilon — Yang'iqo'rg'on — O'rtepa — Xo'jand — Pskent — Toshkent*. F. Nazarov bir yildan ortiq davom etgan sayohati davomida Qo'qon xonligining eng yirik shaharlarini ko'rish, ularga olib boruvchi asosiy yo'llar, hudud landshafti va iqlimini o'rganib, yozib olishga muvaffaq bo'lgan.

V.A.Ramodin va V.A.Urvalovalar sayyoh F.Nazarovning 1813-yilda Qo'qon xonligiga qilingan safar xotiralari asosida yaratilgan asarini 1968-yilda qo'shimcha izohlar bilan nashr qilgan¹²². Ushbu nashrda V.A.Urvalova tomonidan F.Nazarovning sayohat yo'nalishi xaritasi ham keltirilgan¹²³ (*2.1.1. rasm*). Tahlil natijasida V.A.Urvalova va O.A.Maslova tomonidan tuzilgan xarita va uning yo'nalishlarida bir qancha farqlar aniqlandi. Xususan, V.A.Urvalova tomonidan ishlangan xaritada F.Nazarov sayohat yo'nalishi Petropavlovskdan emas, balki Omsk shahridan boshlanganligi qayd etilgan¹²⁴.

Bundan tashqari, xaritadagi daryo va ko'l nomlari aholi manzilgohlaridan farqli shriftda yozilganligi uchun ularni ajratib olish nisbatan osonroq. Lekin, murakkab jihati yirikroq shahar nomlari ham, nisbatan kichiqroq shaharcha yoki qishloq nomlari ham bir xil shriftda berilgan bo'lib, uning ushbu jihati xaritadagi toponimlarni tasnif qilishda murakkablik tug'diradi.

¹²⁰ Мазкур шаҳар Шимолий Қозоғистон ҳудудида жойлашган.

¹²¹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. — Санкт-Петербургъ, 1821. — С. 98.

¹²² Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. — Санкт-Петербургъ, 1821. — С. 77.

¹²³ O'sha manba... — B. 70.

¹²⁴ O'sha joyda.

Misol uchun, Sirdaryoning o'rta oqimida joylashgan *Suzoq* o'zidan janubda joylashgan *Chimkent*, shuningdek, Toshkentdan nisbatan kichikroq shaharcha hisoblangan. Shuningdek, Suzoqdan shimolda joylashgan *Uvanas* kichikroq qishloq bo'lib, ushbu toponimlarning barchasi xaritada bir xil shaklda uchraydi. Masalan, Toshkentga kelgan rus sayyoh va savdogarlari T.Burnashev va M.Pospelovlarning safarnomalarida *Uvanas* qishloq nomi sifatida qayd etilgan¹²⁵. Shu sababli, xaritada tasvirlangan toponimik ma'lumotlarni tasnif va tahlil qilishda turli boshqa manbalar bilan qiyosiy solishtirish nihoyatda muhimdir.

F.Nazarovning qaydlarida bir qancha urug', qabila va etnoslarga tegishli qaydlarni uchratish mumkin¹²⁶. Uning ma'lumotiga asosan, xonlikning shimoliy qismida *qirg'izlar*, g'arbi, ya'ni Buxoroga tutash hududlarda *arablar* va *turkmanlar*, janubi-sharqida *sharqiy eronliklar* yashab kelgan bo'lib, ular o'zlarini *g'alchalar* yoki *qorateginliklar*, deb hisoblaydi¹²⁷. Bundan ko'rinadiki, XIX asr boshlarida mahalliy aholi o'rtasida o'zini hududiy jihatdan aniqlash holatlari kuzatilgan.

Bundan tashqari, muallif Qo'qondan Toshkentga qaytish yo'lida, *Qoraqalpoq*, *Shaydam*, *Mullamir*, *Pishket*, *Qurama* kabi aholi manzilgohlarida bo'lganini qayd etgan¹²⁸. Ushbu toponimlar aksariyati turli etnos vakillari nomlari bilan bog'liqdir.

Masalan, quramalar ko'plab o'zbek urug'lari ro'yxatida qayd etilgan bo'lib, toponimist olim S.Qorayev ham uning o'zbek urug'i ekanligini tasdiqlaydi¹²⁹. Ushbu etnotoponim 1829-1830-yillarda Qo'qon xonligiga kelgan N.I.Potaninning "safarnoma"sida quramalar yashaydigan qishloqda mavjudligi qayd etilgan¹³⁰.

Qo'qon xonligi haqida dastlabki ma'lumotlar, yo'l xaritasi va shaharlari tavsifi Rossiya imperiyasi tasarrufida shakllangandan so'ng navbat hali kam o'rganilgan Xivaga keldi. Ushbu hududni yaqindan o'rganish maqsadida 1819-1820-yillarda Xivaga N.Muravyov safar uyushtirdi. Uning ma'lumotlariga ko'ra, xonlikning asosiy aholisi

¹²⁵ Поездка Пospelова и Бурнашева въ Ташкентъ... – С. 13.

¹²⁶ Записки о некоторыхъ народахъ и земляхъ Средней Части Азии Филиппа Назарова... – С. 285–386.

¹²⁷ О'sha manba... – В. 332.

¹²⁸ О'sha manba... – В. 370–373.

¹²⁹ Qorayev S. Toponimika.... – В. 143.

¹³⁰ Потанин Н. И. и его русские предшественники по разведкамъ в Киргизскихъ степяхъ и Средней Азии / Под. ред. Г. Е. Катанаев. Записки Западно-Сибирск. отд. Русск. геогр. о-ва, т. XXXIII. – Омск, 1916. – С. 218.

o'zbeklar bo'lib, ular Xivaga Buxoro hududlaridan ko'chib kelgan va mahalliy *sartlarni* mag'lub etib, ularning hududlarini egallagan¹³¹. Albatta, shu o'rinda Xivani egallagan o'zbeklar deganda Shayboniixon bilan Dashti Qipchoqdan ko'chib kelgan o'zbek qabilalarini tushunish kerak.

Muallif "*o'zbek*" atamasi to'g'risida ham o'z qarashlarini yozib qoldiradi. Unga ko'ra, "*o'zbek*" so'zi turkcha "*uz*" (самъ и свой) va "*bek*" (господинъ) so'zlaridan olingan bo'lib, "*o'z-o'ziga bek*", "*o'z-o'ziga xo'jayin*" kabi ma'nolarni anglatadi¹³². Shuningdek, N.Muravyov o'zbeklarning xonlik siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan yirik urug'lari sifatida *qiyot-qo'ng'irot*, *uyg'ur-nayman*, *qang'li-qipchoq* va *nukus-mang'itlarni* keltirib, ularni har birini inoq boshqarishi hamda ularning orasida *qiyot-qo'ng'irot* urug'i inog'ining nufuzi nisbatan balandligini ta'kidlaydi¹³³.

Safarnomada keltirilgan ushbu urug'-qabila nomlari, ya'ni, etnonimlar ko'plab joy nomlarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Xususan, N.Muravyov *Qiyot*, *Qipchoq*, *Qo'ng'irot* kabi qal'alarni qayd etgan bo'lib¹³⁴, bu kabi o'zbek urug'larining nomi bilan bog'liq joy nomlari keyingi davrda kelgan sayyohlarning safarnomalarida tadrijiy ravishda ko'payib borgan.

XIX asrning 20-yillaridan boshlab O'rta Osiyoga yuborilayotgan elchilik missiyalari tarkibida zobitlar bilan bir qatorda tarjimon, sharqshunos, tarixchi, topograf, kartograf, geodezist, etnograf kabi mutaxassislar ham jalb etila boshlandi.

Xususan, 1820-yilda O'rta Osiyoni yanada kengroq o'rganish maqsadida yirik A.Negri boshchiligida elchilik missiyasi yuborildi. Uning tarkibida tabiiy fanlar bilimdoni E.Eversman, shuningdek, bir guruh harbiylar – gvardiya general shtabi kapitani E.K.Meyendorf, ushbu shtabning poruchigi V.D.Volxovskiy, turk va fors tillarini yaxshi biladigan, 1818-yilda Tehronga yuborilgan Rossiya imperatorlik missiyasida katta maslahatchi vazifasini bajargan Aleksandr Fedorovich Negri (1784–1854) bor edi.

¹³¹ Муравьев Н. Путешествие въ Туркмения и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ. Ч.2. – Москва, 1822. – С. 26.

¹³² O'sha joyda.

¹³³ O'sha manba...– С. 26.

¹³⁴ O'sha manba...– С. 32–33.

Garchand, A.F.Negri boshchiligidagi rus elchiligi siyosiy sohada katta yutuqlarga erishmagan bo'lsa-da, O'rta Osiyoni etnografik jihatdan o'rganishga muvaffaq bo'ldi. Xususan, E.K.Meyendorfnig qayd etishicha, Buxoro amirligining asosiy aholisi *mang'itlar* bo'lib, ular 3 guruh, ya'ni *qora mang'it, ko'k mang'it va oq mang'itga* bo'linadi¹³⁵. Shuningdek, o'zbeklarning *jabu, qalmiq, qarluq, nayman, xitoy, qipchoq, ming, qirq va juy* kabi etnonimlari amirlikda yirik shaharlari bo'lmish *Samarqand, Buxoro, Qarshi, Qorako'l, G'uzor, Miyonqolda* keng tarqalgan¹³⁶. Bundan ko'rinadiki, amirlikda aholi nomi ko'proq urug' yoki qabila nomidan kelib chiqqan.

E.K.Meyendorfnig "safarnoma"sida Buxorodagi 14 ta karvonsaroy nomi keltirilgan bo'lib, ularning orasida *Hind* va *No'g'ay* nomli karvonsaroilar ham uchraydi¹³⁷. Ularning etnik birlik nomi bilan bog'liqligi nafaqat tegishlilik, balki shu xalqning bu joyda hamda uning atrofida yashab, unga egalik qilganligi, hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutganligiga ishora qiladi.

XIX asrning 30-yillaridan e'tiboran O'rta Osiyoga kelgan rus sayyohlarining salmog'i nisbatan ortib, ularning ma'lumotlari boyib bordi. Xususan, ushbu davrda P.I.Demezov va Y.V.Vitkevich¹³⁸ hamda P.Savelevlar¹³⁹ning Buxoro amirligiga sayohati e'tiborga molik bo'lsa-da, ularning asarlarida, asosan, xonlikning yirik shaharlari haqida ma'lumot keltirilgan. Bundan tashqari, shahar darvozalari, masjid-madrasalari, bozor va karvonsaroilarning nomlari ham sayyohlar e'tiboridan chetda qolmagan. Lekin, shuni ham qayd etish kerakki, yuqoridagi "safarnomalar"da xonlikdagi etnoslar bilan bog'liq joy nomlari nisbatan kamchilikni tashkil qiladi.

P.I.Demezov va I.V.Vitkevichlarning safar xotiralari ham xuddi F.Nazarovning "safarnoma"si kabi izoh va qo'shimchalar bilan qayta nashr qilingan bo'lib, unda ham sayyohlarning yo'nalishi tasvirlangan xarita keltirilgan¹⁴⁰(2.1.2. *rasm*). Ushbu xaritada toponimlardan, gidronimlar, ya'ni daryo, dengiz va ko'l nomlari, oykonimlardan, aholi

¹³⁵ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975. – С. 103.

¹³⁶ O'sha manba... – B. 103.

¹³⁷ O'sha manba... – B. 100.

¹³⁸ Записки о Бухарском ханстве / Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича. – Москва, 1983. – С. 154.

¹³⁹ Савельев П.С. Бухара в 1835 г. С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года. – Санкт-Петербургъ, 1836. – С. 26.

¹⁴⁰ Записки о Бухарском ханстве... – С. 85.

yashaydigan hududlar nomlaridan farqli shriftda yozilgan. Lekin, aholi manzilgohlaring katta-kichikligi, uning ma'muriy birlik sifatidagi ahamiyatini ajratish uchun farqli belgilar yo'q. Ya'ni, amirlikdagi beklik nomlari *Qarshi, Karmana, Vobkent, Shahrisabz, Kattaqo'rg'on* kabi toponimlar *Toshkent, Buxoro, Samarqand, Xiva, Qo'qon* kabi yirik shahar nomlari bilan bir xil shriftda tasvirlangan. Shuningdek, xaritada tog', cho'l va boshqa geografik hududlar ham tasvirlagan bo'lib, ularning nomida cho'l yoki tog' ekanligini ifodalovchi topoformantlar qo'llanilgan. Masalan, xaritada Qoraqum cho'li "*Пески Каракумы*" shaklida belgilangan. Bundan tashqari, xuddi shu "*неску Каракумы*" shakli P.I.Demezov va I.V.Vitkevich tomonidan bosib o'tilgan hudud sifatida ham tasvirlangan¹⁴¹ (2.1.3. rasm).

XIX asrning 40-yillaridan boshlab rus sayyohlarining O'rta Osiyoga tashrifi sezilarli darajada oshgan. Xususan, ushbu davrda Buxoro amirligiga kelgan tog' injeneri va diplomat K.F.Butenev, tabiatshunos A.Leman hamda sharqshunos V.N.Xanikovning safar xotiralari amirlikdagi etnotoponimlar va etnonimlarni o'rganishdagi muhim manbalardan hisoblanadi. Ularning safarnomalari sovet davrida M.M.Solovev¹⁴², N.A.Xalfin¹⁴³ va D.Y.Arapovlar¹⁴⁴ tomonidan tadqiq etilgan.

V.N.Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" safarnomasi muallifning Buxoroga 1841-yilda tashrifi davomida to'plangan ma'lumotlar natijasi sifatida 1843-yilda Sankt-Peterburgda nashr qilingan¹⁴⁵. Muallif o'z asarida Buxoro amirligi chegaralari, orografik va gidrografik tavsifi, iqlimi, hudud aholisi hamda topografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar beradi. Shuningdek, ushbu asar "safarnomalar" orasida o'zbek urug'lari haqida ma'lumot berilgan ilk manba bo'lib, muallif unda Nizomiddin ibn Shoh Said Mahdum qalamiga mansub "Nasabnomayi o'zbek" qo'lyozmasi asosida O'rta Osiyoda mavjud 97 ta o'zbek urug'i va ularning shahobchalari haqida ma'lumot beradi¹⁴⁶.

¹⁴¹ O'sha joyda.

¹⁴² Соловьев М. М. Экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. (при участии натуралиста А.Лемана). – Москва-Ленинград, 1936. – С. 216.

¹⁴³ Халфин Н. А. Россия и ханства Средней Азии... – С. 406.

¹⁴⁴ Арапов Д. Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – Москва, 1981. – С. 128.

¹⁴⁵ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербург, 1843. – С. 301.

¹⁴⁶ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства... – С. 63.

Tarkibida K.F.Butenev, A.Leman va V.N.Xanikovlarni birlashtirgan Orenburg ekspeditsiyasi hujjatlarida amirlikning tabiati, geologiyasi, gidrografiya, yirik shaharlari hamda topografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar uchrasa-da, ularda etnotoponimlar masalasi juda ham kam yoritilgan. Buning sababi, ushbu manbalarda Buxoro amirligi qishloqlari haqida deyarli ma'lumotlar uchramasligidir. Buni amirlikdagi etnotoponimlarning aksariyati aynan qishloq nomlarida saqlanib qolganligi bilan izohlash mumkin.

O'rta Osiyoga kelgan Orenburg ekspeditsiyasi vakillaridan A.Lemanning "safarnoma"sida ham ikkita xarita keltirilgan¹⁴⁷. Ularning birida Buxoro amirligining hududi tasvirlangan bo'lib, yirik shaharlardan *Toshkent*, *Samarqand*, *Buxoro* boshqa kichikroq aholi punktlaridan farqli ravishda katta harflar bilan qayd etilgan. Daryo, ko'l, tog', cho'l nomlari o'zining oldida tegishli toponimlar bilan birga kelib, bir-biridan farq qilishi uchun turli shriftdagi yozuvlardan foydalanilgan holda aks ettirilgan(2.1.4. *rasm*). Misol uchun, Qashqadaryo hududida "*Р. Шехерсабз*" yozuvini ko'rish mumkin bo'lib, *Shahrisabz daryosi* degan ma'no ifodalaydi. Zarafshon daryosi ham "*Р. Зерафшан*" shaklida tasvirlangan. Shuningdek, xaritada amirlikdagi *Vobkent*, *Bahouddin*, *Karmana*, *Kattaqo'rg'on*, *Qarshi*, *Romitan*, *Varzminor* kabi beklik nomlarini ham ko'rish mumkin.

Ikkinchi xarita esa 1816-yilda yaratilgan bo'lib, Rossiya harbiy kartografiya Deposidan olingan. Xaritada A.Leman bevosita qatnashgan Orenburg ekspeditsiyasining safar yo'nalishi belgilangan. Birinchi xaritadan farqli ravishda, bunda toponimik ma'lumotlar nisbatan kamroq. Safarnomalarda keltirilgan xaritalar doim ham muallif tomonidan yaratilmaganligini ularda uchraydigan ayrim toponimlarning takrorlanishidan ham bilib olish mumkin.

Mazkur davrdagi xaritalarning o'zaro farqli tomonlari ham uchraydi. Masalan, 1820-yilda amirlikka kelgan A.Negri boshchiligidagi E.K.Meyendorf, E.Eversman va V.D.Volxovskiylarning yo'nalishi tushirilgan xarita hamda yuqorida keltirilgan P.I.Demezov va I.V.Vitkevichlarning xaritasi A.Leman bilan bir xil, ya'ni Rossiyadan Buxoroga olib keluvchi Orenburg yo'nalishi tasvirlansa-da, unda

¹⁴⁷ Соловьев М. М. Экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг.... – С. 202.

Qoraqum cho'li Sirdaryoning yuqori oqimida emas, balki Xiva xonligining janubida tasvirlangan¹⁴⁸ (2.1.5. rasm).

Mazkur davrda Xiva xonligini ilmiy jihatdan o'rganishga bo'lgan talab Buxorodan kam bo'lmagan. Xususan, 1842-yilda Xivaga polkovnik G.I.Danilevskiy va tabiatshunos F.I.Baziner boshchiligida jami 12 ta mutaxassisni o'zida birlashtirgan yirik ekspeditsiya yuborilgan. G.I.Danilevskiyning safar xotiralari asosida yaratilgan "Описание Хивинского ханства" (*Xiva xonligi tavsifi*) asarida xonlik hududidagi ko'plab etnotoponimlar qayd etilgan. Xususan, mazkur asarda muallif xonlik boshqaruvidagi 25 ta yirik shaharlar qatorida *Chig'atoy, Qipchoq, Xitoy, Qo'ng'iro't, Mang'it, Alieli, Xo'jayli* kabi etnotoponimlar mavjudligini qayd etib o'tadi¹⁴⁹. Shuningdek, G.I.Danilevskiy xonlik poytaxti Xiva shahrini o'rganish jarayonida, uning atrofidagi 60 ta qishloq haqida ham ma'lumotlar beradi. Ushbu qishloqlardan *Bayot, Boboxo'ja, Besh uyli, Juvandi, Kenagas, Xitoy, Quruqtamdi, Naymanko'l, Novka, Nukus, Sayot* kabilar ham yuqoridagi kabi etnotoponim ekanligi diqqatga sazovordir.

Bundan tashqari, G.I.Danilevskiyning "safarnoma"sida xonlik aholisi tarkibi, xususan, *o'zbek, sart, orolliklar, qaroqalpoq, qirg'iz, turkman*, shuningdek, *forslar, yamshid, arab, yaxudiylarning* soni hamda ularning hududiy joylashuviga oid muhim ma'lumotlar keltirilgan¹⁵⁰. Ko'rish mumkinki, G.I.Danilevskiy mahalliy aholi va ularning nomi bo'yicha kam ma'lumotga ega bo'lgan. Chunki, etnik nomlar bilan hududiy nomlar aralash tarzda berilgan.

XIX asrning 50-yillarida A.Butakov ekspeditsiyasi tomonidan Orol dengizi, Sirdaryo va Amudaryo havzasi ilmiy jihatdan o'rganiladi. Ushbu ekspeditsiya natijasi sifatida ko'rsatilgan hududning 58° g'arbiy kenglikdan to 64° sharqiy uzunlikkacha bo'lgan ko'plab gidronimlar, Xiva xonligining shahar va qishloqlari nomlari qayd etilgan xarita ham qimmatli manbalardan biridir. Ushbu xaritada Xiva xonligidagi 16 yirik shahar nomi qayd etilgan bo'lib, ulardan 8 tasi *Qo'ng'iro't, Nukus, Qipchoq, Xo'jayli, Mang'it, Alieli, Qiyot, Chig'atoy* – etnotoponimlar hisoblanadi¹⁵¹ (2.1.6. rasm). Shuningdek, Orol havzasi va Xiva xonligi

¹⁴⁸ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга ... – С. 18.

¹⁴⁹ Данилевский И. Описание Хивинского ханства. – Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 114.

¹⁵⁰ O'sha manba... – B. 91–101.

¹⁵¹ Alexey Butakoff. Survey of the Sea of Aral... – P. 93–101.

tasvirlangan yana bir xarita Y.V.Xanikov va boshqa sayyohlarning ma'lumotlarini umumlashtirgan tarzda tuzilgan.¹⁵² Xarita 1:1700000 bo'lgan masshtabda yaratilgan bo'lib¹⁵³, ularning orasida 24 yirik shahar nomi qayd etilgan va ulardan 9 tasi *Qo'ng'iro't, Nukus, Qipchoq, Xo'jayli, Mang'it, Alieli, Xitoy, Qiyot, Chig'atoy* etnotoponimlar hisoblanadi (2.1.7. rasm).

Yuqoridagi 2 ta xaritada joylashgan etnotoponimlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek urug'lari, asosan, Xiva xonligining shimoliy mintaqalarida o'troqlashgan bo'lib, xaritadagi *Qo'ng'iro't, Nukus, Qipchoq, Xo'jayli, Mang'it, Alieli, Xitoy, Qiyot, Chig'atoy* kabi shaharlar shimoldan janubga tomon joylashganligi muallif fikriga asos bo'ladi.

Bundan tashqari, Y.V.Xanikov tomonidan tuzilgan xaritada Qo'ng'iro't shahridan janubroqda *Kiyat Argan* nomli gidronim qayd etilgan (2.1.8. rasm). Ushbu gidronim G.I.Danilevskiyning safarnomasida *Кыятъ-Джангаръ* shaklida berilgan bo'lib, Aybug'ir ko'liga quyiladigan daryoning 9 oqimidan biri sifatida qayd etilgan¹⁵⁴. Shuningdek, manbalarda *qiyot* etnonimi bilan atalgan shahar – *Кият (Qiyot)* shaklida qayd etilganini uchratish mumkin. Ushbu etnotoponim qanday shaklda berilishidan qat'iy nazar, ushbu hudud, asosan, *qiyot* urug'i bilan bog'liqligiga ishora qiladi. Sababi, xaritada keltirilgan *Kiyat Argan* etnotoponimi Xorazmga xos toponimlashish hodisasi asosida paydo bo'lib, bu kabi joy nomlari Xiva xonligida *Suvyorgan, Beshariq yorgan, Qushbegi yorgan* shaklida ko'plab uchraydi. Bu o'rinda, "yorgan" so'zi "qazigan" degan ma'noni anglatadi¹⁵⁵. Demak, yorgan so'zi xaritada *Argan* shaklida qayd etilib, *qiyot* urug'i qazigan suv inshooti nomini ifodalab, uning atrofida *qiyot* urug'iga mansub aholi yashashi, *Kiyat Argan* etnogidronimining ushbu urug' tominidan qazilgan suniiy suv inshooti ekanligini ifodalaydi.

1858-yilda Xiva va Buxoroga kelgan polkovnik N.P.Ignatyev boshchiligidagi ekspeditsiya vakillari strategik va harbiy xaritalari ishlab chiqqan. Bundan tashqari, Amudaryo etaklari, uning quyi

¹⁵² Хаников Я. В. Пояснительная записка к карте Аральского море и Хивинского ханства с их окрестностями. – Санкт-Петербург, 1851. – С. 91.

¹⁵³ Ханыков Я. В. Карта Аральского моря и Хивинского Ханства с их окрестностями/сост. действительным членом Императорского Русского географического общества Яковом Ханыковым. – 1:1700 000. – Санкт-Петербург, 1851 // <https://knram.rusneb.ru/kp/item49897>.

¹⁵⁴ Данилевский И. Описание Хивинского... – С. 74.

¹⁵⁵ Фуломов Я. Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи... – Б. 284.

hududlari, Orol dengizidan Xivagacha, Xivadan Amudaryo bo'ylab 600 chaqiringacha yuqori tomonga qarab ketadigan hudud to'g'risida ma'lumotlar to'planadi¹⁵⁶. Natijada janglar bo'lib o'tgan hududlar, janglardan so'ng o'zbek xonliklarining Rossiya imperiyasiga o'tgan hududlari xaritalashtirildi.

Yuqoridagi fikrlarni xulosa sifatida shuni ta'kidlash mumkinki, XIX asr birinchi yarmida yozilgan manbalarning tili sodda, tushunarli bo'lib, voqealar bayoni ko'proq xronologik tartibda emas, hududiy yoki muammoviy tarzda bayon etilgan. Ushbu davrda o'z "safarnomalar"ini qoldirgan sayyoh va ekspeditsiya a'zolari ilmiy asar yozish amaliyotidan yiroq bo'lib, hududni ilk tadqiq etuvchilari sifatida ko'rganlarini boricha bayon qilib borishga harakat qilgan. Shu sababli, ushbu manbalarni tahlilida sinchkovlik, hudud aholisi tarkibi, joylashuvini yaxshi bilish talab etilgan. Shuningdek, sayyoh va elchilar mintaqaga tashrifi natijasida to'plagan geografik va toponimik ma'lumotlarini o'zlari tomonidan yaratilgan xaritalarda foydalanib, Rossiya imperiyasining bo'lajak harbiy yurishlarini tahminiyo'nalishlari, mintaqa shaharlari, aholi maskanlari va tarixiy topografiyasini belgilab olgan.

Rus harbiy ma'murlarining "safarnoma" ko'rinishidagi hisobotlari va axborotlari.

O'rta Osiyoga yuborilgan sayyohlar va maxsus ekspeditsiyalardan tashqari, hudud Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi davrida va undan so'ng yuborilgan harbiy zobitlar ham o'z esdaliklarida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Misol uchun, P.I.Pashino¹⁵⁷, L.V.Kostenko¹⁵⁸, A.D.Grebenkin¹⁵⁹, A.P.Xoroshxin¹⁶⁰, A.A.Kushakevich¹⁶¹ va L.A.Kun¹⁶²larning asarlarini shunday manbalar tarkibiga kiritish mumkin.

Ushbu turkum manbalaridan dastlabkisi P.I.Pashinoning Turkistonga sayohati natijasida yozib olib, Orenburg general-gubernatori D.I.Romanovskiye'ga yuborgan hisobotlari bo'lib, mazkur

¹⁵⁶ Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 11.

¹⁵⁷ Пашино П. И. Путевия заметки Туркестанский край въ 1866. – С.-Петербургъ, 1868. – С. 180.

¹⁵⁸ Костенко Л. В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. – С.-Петербургъ, 1871. – С. 110.

¹⁵⁹ Кун А. Очерк Коканскаго ханства // Туркестанский сборник. Том 159. – СПб, 1877. – С. 105–132.

¹⁶⁰ Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 533.

¹⁶¹ Кушакевич А. А. Сведения о Ходженскомъ уездъ. Том. 59. – СПб., 1873. – С. 168.

¹⁶² Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки..... – С. 173–294.

hisobotlar 1868-yilda chop etilgan¹⁶³. O'z o'rnida shuni ham qayd etish kerakki, P.I.Pashino Turkiston o'lkasiga tashrifi natijasida hududning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va etnografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlar qoldiradi.

P.I.Pashinoning esdaliklarida Toshkent vohasi va uning atrofidagi bir nechta joy nomlari, jumladan, *Beklarbek, Sheroxon, Oqjar, Qoplonbek, No'g'ayqo'rg'on, Zangiota, Chinoz, To'ytepa, Qurama* kabilarni qayd etgan¹⁶⁴. Ushbu joy nomlaridan ayrimlari, xususan, *No'g'ayqo'rg'on, Chinoz, Qurama* etnotoponim bo'lib, qishloq va kichikroq shaharcha nomlarini atab kelgan.

Buxoro amirligining XIX asrning ikkichi yarmidagi mavjud joy nomlarini o'rganishda A.P.Xoroshxining esdaliklari o'ziga xos o'ringa ega. Uning “Сугутъ” (So'g'd), “Долина Зерафшана” (Zarafshon vodiysi), “Самарканд”, “Катта-курганский отдель” (Kattaqo'rg'on bo'limi) nomli maqolalarida amirlikda shu davrgacha shakllanib, iste'molda bo'lgan ko'plab toponimlar haqidagi ma'lumotlar keltirilgan¹⁶⁵. Bundan tashqari, ushbu asarda Toshkent, Qo'qon, Samarqand, Buxoro, Kattaqo'rg'on, shuningdek, Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kirgan Zarafshon okrugining hududidagi ko'plab etnotoponimlarni ko'rish mumkin¹⁶⁶. Xususan, uning safarnomasida amirlikdagi daha nomlaridan *Beshbola, Qoramoyun, G'oziqo'ng'irot, Qang'li, Bo'yrachi*; qishloq nomlaridan *Qora, Baxrin, Chig'atoy, Dizmon, Tasmachi, Cho'yanchi, Jaloir, Bir-auz-arab, Turkman, Kerayit, Kichikming, Urus, Saroy, Qirg'iz, Isaboytepa, Qalmoqtepa, Burqut, Qiyot, Oqqipchoq, Qo'ng'irot, Olchin, Qorasoqol, Arabxona, Chimboy, Qoraqursoq, Enamyaxshi, Qoranayman, Saroyqo'rg'on, Toshbaqali, No'g'ayota, Cho'michli, Oytamg'ali bala, Oytamg'ali poyon, Qoraqisoq, Qoraqipchoq, Naymantepa, Xitoy, Uyshuntepa, Miton, Qozoqxo'ja, Galabotir* kabi etnotoponimlar keltirib o'tiladi.

1869-1870-yillarda S.I.Nosovich rahbarligidagi missiya tarkibida Buxoroga kelgan L.V.Kostenkoning “Rus missiyasining Buxoroga 1870-yildagi sayohati” nomli safarnomasi ham xonlikdagi toponimlarni o'rganishdagi muhim manbalardan biridir¹⁶⁷. Mazkur “safarnoma”da

¹⁶³ Пашино П. И. Путевия заметки Туркестанский край въ 1866.... – С. 180.

¹⁶⁴ O'sha manba... – B. 98–180.

¹⁶⁵ Хорошхин А. П. Сборникъ... – С. 142–255.

¹⁶⁶ O'sha manba... – С. 242–257.

¹⁶⁷ Костенко Л. В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. – С.-Петербургъ, 1871. – С. 110.

Toshkentdan Samarqandga, Samarqanddan Buxorogacha bo'lgan yo'ldagi joy nomlariga, shuningdek, Samarqand va Buxoro shahriga alohida tavsif berilgan. Asarda muallif Samarqanddan Buxoro ketish yo'lida joylashgan *Chimboy* bozoridan o'tganligini qayd etib o'tadi¹⁶⁸. Bizga ma'lumki, Buxoro amirligida bozor va karvonsaroylar nomlarida etnotoponimlar nisbatan kamroq uchrab, mavjud etnotoponimlar ham *no'g'ay, hind, yahudiylar* nomlari bilan bog'liq edi. Ushbu ma'lumot, mahalliy o'zbek urug'larining nomlari bilan bog'liq bozor nomlari ham mavjudligini tasdiqlaydi. Shuningdek, ushbu manbada xonliklardagi aholi tarkibiga oid bir qator qiziqarli ma'lumotlar uchraydi¹⁶⁹.

XIX asrning 70-yillarida O'rta Osiyoga kelgan rus harbiy ma'muri, ofitser-etnograf A.D.Grebenkinning Zarafshon vohasiga doir to'plagan etnografik ma'lumotlari ham diqqatga sazovordir. A.D.Grebenkin Turkistonda bevosita harbiy xalq boshqaruvi tarkibiga jalb qilinib, Kattaqo'rg'on bo'limi boshlig'i lavozimida faoliyat yuritgan¹⁷⁰. Ayni ushbu davrda muallif tomonidan Buxoro amirligi va uning Turkiston general- gubernatorligi tarkibiga o'tgan Kattaqo'rg'on bo'limi aholisi etnografiyasi doir qimmatli ma'lumotlar to'playdi. Uning qaydlarida Zarafshon vohasidagi *Tugay, Uramas, Galcha, Qayroqli, O'roqboy, Mog'ol, Mang'itobod, Achamayli, Beshkal, Mingbuloq, Katta Ming, Cho'yanchi, Po'latchi, Cho'michli, Qora, Qozoyoqli, Jalanli, Bog'onachli, Qozoq, Boltali* kabi etnotoponimlarga alohida urg'u berilgan¹⁷¹. Shuningdek, uning safarnomasida Ko'histon tog'lari yaqinida asosan, tojiklar yashaydigan hududda *Turkcha tog'i* nomli etnooronim qayd etiladi¹⁷². Etnik birlik nomlari, asosan, oykonimlar va gidronimlarda keng qo'llanilib, oronimik obyekt nomlarida kamdam-kam holatlarda uchraydi. Shu jihatdan ham ushbu tipdagi etnooronimlar muhim tarixiy manba hisoblanadi.

O'rta Osiyoga harbiy yurishlarda faol qatnashgan A.A.Kushakevich Buxoro amirliki Xo'jand bekligi, keyinchalik Turkiston general- gubernatorligi tarkibiga kiritilgan shu nomdagi uyezdning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va etnografiyasiga doir qimmatli ma'lumotlar yozib

¹⁶⁸ O'sha manba... – C. 110.

¹⁶⁹ O'sha manba.... – C. 34–82.

¹⁷⁰ Маслова О. В. Русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Част.3. – Ташкент, 1962. – С. 14.

¹⁷¹ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки.... – С. 251.

¹⁷² O'sha joyda.

qoldirgan¹⁷³. Uning tadqiqotlarida ushbu uyezdning yuz qabilasiga mansub qarapchi urug'i yashaydigan ovullarda *Qarapchi, Parchayuz, Turk, Isman* kabi daha nomlari, *Tog'oyoq, Uvak, Olmachi, Uyuli, Qatag'on, Kastako'z, Xitoy, Qulonbosh, Cho'yanchi, Qorasoqol, Qayirma, Qipchoq, Mang'it, Kenagas, Egarchi* kabi qishloq nomlari o'rnida etnotoponimlar qo'llanilgan¹⁷⁴. Shuningdek, asarda yuz urug'i tarkibidagi *isman* genonimi bilan bog'liq *Ismansuv* etnogidronimining qayd etilishi, yuz urug'i hududda faqat ko'chmanchilikdan tashqari, ariqlar qazib o'troq dehqonchilik ham mavjudligiga ishora qiladi. Sababi, A.A.Kushakevichning qaydlarida hudud aholisi ko'chmanchilik bilan shug'ullanishi ma'muriy jihatdan ovul va qishloqlarga bo'linishini qayd etib o'tgan edi.

Qo'qon xonligiga qarshi harbiy yurishlarda qatnashib, bevosita xonlikka kelgan L.A.Kunning yo'l xotiralari¹⁷⁵ ham xonlik hududidagi joy nomlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. U safari davomida *Toshkent, Qurama uyezdi, Mahram qal'asi, Beshariq, Oltiariq, Marg'ilon*, shuningdek, *Shahrixon, Asaka va Andijon* kabi shaharlardan o'tganligini qayd etgan¹⁷⁶. U keltirgan joy nomlaridan *Andijon, Asaka, Qurama, Arabon, Bobodarxon* kabilar etnotoponim sifatida hududning toponimik qatlamida faol ravishda qo'llanib kelingan.

Ushbu guruhga kiritilgan safarnomalarning aksariyati O'rta Osiyoni Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va Turkiston general-gubernatorligining tuzilishi jarayonidagi voqealarni bayon qiladi. Mazkur ma'lumotlar O'rta Osiyo xonliklarida XIX asrning 60-70-yillarida istiqomat qilgan mahalliy etnoslar, ularning joylashgan o'rne, toponimikasi, qisqacha tarixi va etnografiyasini qamrab olgan.

Rus geografiya jamiyati va uning hududiy bo'limlari maxsus ekspeditsiyalari hamda statistik to'plamlari.

O'rta Osiyoni ilmiy jihatdan o'rganishda "Rus geografiya jamiyati" olimlarining tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu guruhga

¹⁷³ Маслова О. В. Русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Част.3.... – С. 14.

¹⁷⁴ Кушкевич А. А. Аулы, урочище, и кишлаки въ которыхъ расположены зимовья стойбища кочевниковъ Ходжентскаго уезда // Туркестанский сбор. Том 59. – С. 161.

¹⁷⁵ Кун А. Очерк Коканскаго ханства // Туркестанский сборник. Том 159. – Санкт-Петербургъ, 1877. – С. 105–132.

¹⁷⁶ Кун А. Очерк Коканскаго ханства ... – С. 105.

mansub asarlar sirasiga V.V.Radlov¹⁷⁷, N.A.Seversov¹⁷⁸, A.P.Fedchenko¹⁷⁹, A.Middendorf¹⁸⁰ kabi olimlarning ilmiy izlanishlari, shuningdek, M.A.Terentev¹⁸¹, L.N.Sobolev¹⁸², I.Virskiy¹⁸³, N.F.Sitnyakovskiy¹⁸⁴ kabilarning statistik to'plamlari kiradi.

1857-yilda O'rta Osiyoni ilmiy jihatdan o'rganishni boshlab bergan imperator geografiya jamiyati a'zolaridan biri, tabiatshunos N.A.Seversov Orol dengizi, Qizilqum, Sirdaryo va Yangiqo'rg'on hududlariga tashkil qilingan ilmiy safarlarda faol ishtirok etib, bevosita Qo'qon xonligining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti hamda ma'muriy tuzilishiga oid qimmatli ma'lumotlar qoldirgan¹⁸⁵. N.A.Seversov dastlab sayyoh olim, keyinroq esa imperator geografiya jamiyati a'zosi sifatida o'lkaga tashrif buyurishi uning asarlari va tadqiqotlarining ilmiy jihatdan boyib, faktik materiallar ko'lamini tadrijiy ravishda oshib borganligi bilan ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. N.A.Seversovning tadqiqotlarida, Sirdaryo havzasida turk urug'ining bo'limlaridan biri bo'lgan *Marqa* nomi bilan bog'liq qishloq nomi hamda *Qorabo'ra* nomli etnooronim qayd etiladi¹⁸⁶. Uning tadqiqoti mintaqa yer osti va yer usti boyliklarini o'zlashtirishdan oldin, asosan, tog'li hududlarda olib borilganligi sababli, etnotoponimlarning salmog'i nisbatan kamroq uchraydi.

Xuddi shu davrda Zarafshon va Farg'ona vodiysiga kelgan sayyoh A.P.Fedchenkoning etnografik tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega bo'lib, unda muallif *o'zbek, tojik*, xususan, tog'li *tojik – g'alcha, arab*,

¹⁷⁷ Радлов В. В. Средняя Зеравшанская долина / Веселовский Н. И., Лерх П. И. Записки ИРГО, по отделению этнографии. Том. 6. – Санкт-Петербург, 1880. – С. 92.

¹⁷⁸ Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 464.

¹⁷⁹ Федченко А. П. Путешествие в Туркестан. Том I. Часть II. Вь Коканскомъ ханствѣ. – Москва, 1875. – С. 165.

¹⁸⁰ Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – Санкт-Петербург, 1882. – С. 489.

¹⁸¹ Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России / Записки ИРГО по отделению статистики. Том 4. Туркестанский сборник. Том. 90. – СПб., 1873. – С. 1–162.

¹⁸² Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округѣ. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 561.

¹⁸³ Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ: этнографический, сельско-хозяйственный и общесловный составъ населения округа за 1872 годъ / Туркестанский сборник. Том 123. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 333–434.

¹⁸⁴ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана // Туркестанский сборник. Том 473. – Ташкент, 1900. – С. 123–185.

¹⁸⁵ Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня совершённые по поручению Императорского Русского географического общества. – Санкт-Петербург, 1873. – С. 464; О'sha muallif: Месяц плена у кокандцев. С картой низовья Сырдарьи. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 98.

¹⁸⁶ Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю... – С. 176.

yahudiy, hind kabi etnoslarning tarqalish geografiyasiga doir muhim ma'lumotlar qoldirgan¹⁸⁷. Ushbu asarda *Kastako'z*, *Qatag'on* nomli qishloqlarda, *Oqbo'ra* etnogidronimida etnik birlik nomlari uchraydi. O'z o'rnida shuni qayd etish ham kerakki, A.P.Fedchenko va N.A.Seversovlarning tadqiqotlari va asarlarida garchi, etnotoponimlar asosiy o'rinni egallamagan bo'lsa-da, ularning ilmiy izlanishlari O'rta Osiyodagi geografik obyektlar hamda ularning turlari, joyning geografik xususiyati uning nomiga ko'chishi, joy nomlarining etimologiyasini tadqiq etishda yangi davrni boshlab berganligini alohida ta'kidlash joizdir.

1867-yil 25-noyabrda Turkiston Harbiy okrugi qoshida Harbiy-topografik bo'limning ochilishi O'rta Osiyoning barcha hududlarini tizimli ravishda xaritalashtirishda o'ziga xos o'rin tutadi¹⁸⁸. Ushbu bo'lim mutaxassislaridan: P.P.Semenov (Tyanshanskiy) – Tyanshan, Kaspiyorti, Samarqand, Sirdaryo hududlari; N.A.Seversov – Tyanshanning janubi, Issiqko'lgacha bo'lgan hududlar; V.A.Kaulbars – Norin va Talas vodiysi; A.P.Fedchenko – Janubiy Tyanshan, Farg'ona, Oloy hamda Pomir vohasini o'rganib, xaritalashtirish ishlarida bevosita qatnashgan¹⁸⁹.

V.V.Radlov 1868-yilda Zarafshon vodiysiga tashrifi davomida hududning etnografiyasi va lingvistikasiga oid qimmatli ma'lumotlar qoldiradi. Uning sayohat davrida to'plagan materiallari asosida yaratilgan “Средняя Зеравшанская долина” (*“O'rta Zarafshon vodiysi”*) asari Rus geografiya jamiyatining maxsus nashri “Записки Императорского Русского географического общества” (*“Imperator rus geografiya jamiyati eslatmalari”*) davriy nashrining 6 tomida N.I.Veselovskiy va P.I.Lerx tahriri asosida nashr 1880-yilda nashr etilgan¹⁹⁰.

Ushbu asarda muallif tomonidan Zarafshon vodiysining umumiy geografik tavsifi, orografik va gidrografik tuzilishi, hududdagi yirik

¹⁸⁷ Федченко А. П. Путешествие въ Туркестанъ. – Санкт-Петербургъ, Москва., 1875. – С. 165.

¹⁸⁸ Саидбобоев З. А. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI-XIX асрлар). Тар. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2004. – Б. 112.

¹⁸⁹ Северцов Н. А. Об орографии Средней Азии // Изв. Имп. Русского геогр. Общ-ва. Т. VIII. 187. – 140 с.; О'sha muallif: Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. – Санкт-Петербургъ, 1873. – 464 с.; Федченко А. П. Путешествие въ Туркестанъ. Томъ I. Часть II. Въ Коканскомъ ханствѣ. – Санкт-Петербургъ, 1875. – 165 с.; Каульбарс А. В. Материалы по географии Тянь-шаня, собранные во время путешествия в 1869 г. / Зап. Имп. Русск. Географ. Общ-ва, 1875. Т. V. – 320 с.

¹⁹⁰ Радлов В. В. Средняя Зеравшанская долина / Под ред. Веселовский Н. И., Лерх П. И. Записки ИРГО, по отделению этнографии. Том. 6. – Санкт-Петербургъ, 1880. – С. 92.

bozorlar joylashgan qishloqlar haqida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, ushbu asarning "Пути сообщения" ("Yo'l xabarlar") qismida muallif tomonidan Toshkentdan Buxorogacha, Jizzaxdan esa Samarqandgacha olib boradigan 3 ta yo'l haqida ma'lumot berilib, ularda uchraydigan ko'plab joy nomlari qayd etilgan¹⁹¹. Uning "safarnomasida" qishloq nomlaridan *Tasmachi, Qora-Abdal, Ming, Naymncha, Qipchoq-Yangiqo'rg'on, Arabxona, Saroy, Jaloir, Qoraqipchoq, Kichikming, Kattaming, Isaboytepa, Yabu, Qalmoqtepa, Urusqishloq, Qoraqishloq, Miton, Chig'atoy, Qiyot, Chaparashli*; gidronimlardan *Dizmon, Qoraboy, Saroy, Qorajiyak, Enamyaxshi, Qora-Abdal buloq, Mingariq, Qozoqariq* kabi etnotoponimlar uchraydi.

V.V.Radlov o'z tadqiqotida Zarafshon vodiysidagi turk tilida so'zlashuvchi etnik birliklar, ularning hududiy joylashuvi masalasiga ham ahamiyat qaratadi va bu jihatdan uning ushbu asari hududdagi etnonimlarni o'rganishdagi muhim manbalardan biri hisoblanadi. Xususan, turk tilida so'zlashuvchi etnonimlardan birinchisi, o'zbeklar orasida eng yirik urug'lar sifatida 13 ta: *xitoy-qipchoq, qirq-yuz, qang'li, nayman, ming, kenagas, mang'it, mesit, saroy, burkut, orlot, baxrin, batash* kabilarni ko'rsatib, ular ham o'z navbatida yana bir nechta to'plarga bo'linishini qayd etgan.

M.A.Terentevning "Статистические очерки Среднеазиатской России" ("Rossiya O'rta Osiyosining statistik ocherklari") to'plami Sirdaryo viloyati tarkibiga kiruvchi *Qurama, Xo'jand, Jizzax, Chimkent, Avliyoota, Perovskiy* va *Kazalinsk* uyezdlari haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan¹⁹². Xususan, asarning III bobida bevosita Qurama uyezdining geografik holati, topografiyasi, etnik tarkibi hamda ayrim volostlar nomlari, masalan, *Xitoytepa, Qonjig'ali, Telov, Qoraxitoy* kabi etnotoponimlar hamda *Mo'g'ultog', Quramatog'* kabi etnonimlar qayd etilgan¹⁹³.

L.N.Sobolevning Zarafshon okrugidagi tadqiqotlari ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning "Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ" (*Zarafshon okrugi bo'yicha geografik va statistik ma'lumotlar*) to'plami Kattaqo'rg'on, Samarqand va Panjikent hududiga oid ko'plab joy nomlari, xususan, *Beshbola,*

¹⁹¹ O'sha manba... –B. 59–60.

¹⁹² Терентьев М. А. Статистические очерки Среднеазиатской России... – С. 1–162.

¹⁹³ O'sha manba... –B. 63–85.

Mitan, Qoraqisoq, Xitoy, Kallabotir, Boybog'ish, G'oziqo'ng'iro't, Beshkal, Uyshuntepa, Naymantepa, Qang'li, Qoraqipchoq, No'g'aytepa, Cho'michli, Oytamg'ali yuqori, Oytamg'ali quyi kabi etnotoponimlarni o'rganishdagi muhim manbalardan biridir¹⁹⁴.

Bundan tashqari, 8 bo'lim va ilovadan iborat ushbu asarda hududning umumiy tavsifi, orografik va gidrografik tuzilishi, aholisi hamda xo'jaligiga oid qimmatli ma'lumotlar ham uchraydi. Shuningdek, L.N.Sobolev Zarafshon okrugi aholisining etnik tarkibi haqida ma'lumot berar ekan, hududda o'zbeklarning 92 urug'i tarkibiga kiruvchi barcha etnik birliklar uchrashi, o'zidan oldin o'zbek urug'lari haqida ma'lumot bergan tadqiqotchilar – V.N.Xanikov va A.P.Xoroshxin asarlarini o'zaro qiyosiy tahlil qilgan. Bundan tashqari, amirlikdagi *tojiklar, arablar, hindlar, yahudiylar, lo'li, mazang, jo'gi* kabi etnoslarning hududiy joylashuviga oid qimmatli ma'lumotlar qoldirgan¹⁹⁵.

I.Virskiy boshchiligida 1873-1874-yillarda Zarafshon vodiysi Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlarida olib borilgan statistik materiallar ham hudud etnotoponimikasini o'rganishda qo'shimcha manbalardan biri hisoblanadi¹⁹⁶. Ushbu statistik to'plamda *Qo'ng'iro't, Mang'it, Qoraxitoy, Mingtepa, Parchayuz, Arabxona* kabi etnotoponimlar nomlari keltirilgan bo'lib, ularni o'rganish asosida turli urug'larning mintaqaga bo'ylab joylashuviga doir aniq tasavvur qilish imkoniyati vujudga keladi.

N.F.Sitnyakovskiyning 1896-1899-yillardagi tadqiqotlari natijasida 2800 ta joy nomini o'zida qamrab olgan “Заметки о Бухарской части долины Зерафшана” nomli asari ham hududga oid etnotoponimlarni o'rganishda muhim manbadir¹⁹⁷. Ushbu asar to'laqonli “safarnoma” bo'lmasa-da, undagi etnotoponimlar qiyosiy tahlil uchun muhimdir. S. Qorayevning fikricha, ushbu asarda qayd etilgan 2800 ta joy nomining 1/3 qismi etnotoponimlar bo'lib, ularning asosiy qismini o'zbek urug'lari tashkil qiladi¹⁹⁸.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish kerakki, O'rta Osiyoga XIX asrda kelgan rus sayyohlarining “safarnoma” turkumidagi asarlari,

¹⁹⁴ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874. – С. 561.

¹⁹⁵ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения... – С. 133–152.

¹⁹⁶ Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ.... – С. 333–434.

¹⁹⁷ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана... – С. 121–314.

¹⁹⁸ Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 80.

shuningdek, turli ekspeditsiyalar natijalari hududni ilmiy jihatdan o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Yuqorida nomlari qayd qilingan asarlarda keltirilgan etnotoponimlar va ularning qiyosiy tahlili monografiyaning uchinchi bobida yanada to'liqroq amalga oshirilgan bo'lib, ushbu paragrafda ularning salmog'i, xronologik davr kesimida o'zgarib borishi ochib berildi.

Albatta, ushbu asarlarda keltirilgan barcha ma'lumotlarni xolis, deb bo'lmaydi. Chunki, hududga kelgan sayyoh va elchilarning aksariyati harbiy zobitlar bo'lib, ularning maqsadi hududni tadqiq etish emas, Rossiya imperiyasining harbiy rejalarini amalga oshirishga tayyorgarlik bosqichi bo'lgan. Shunga qaramay, ushbu davrda to'plangan ma'lumotlar hududga oid etnografik, topografik, geografik ma'lumotlarni boyitishga xizmat qilgan.

2.2. Xorij sayyohlarining “safarnoma”lari O'rta Osiyo etnotoponimlarini o'rganishda manba sifatida

XIX asrda O'rta Osiyo xonliklariga nafaqat Rossiya imperiyasi, balki xorijiy mamlakatlardan ham ko'plab sayyohlarning tashriflari kuzatilgan bo'lib, ularning esdalik hamda “safarnoma”lari hudud etnotoponimlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotga jalb etilgan xorij sayyohlarining asarlari quyidagicha tasnif qilindi:

1. O'rta Osiyoga kelgan osiyolik sayyohlarning “safarnoma”lari
2. O'rta Osiyoga kelgan g'arbiy yevropalik sayyohlarning “safarnoma”lari
3. O'rta Osiyoga kelgan AQShlik sayyohlarning “safarnoma”lari

O'rta Osiyoga kelgan osiyolik sayyohlarning safarnomalari.

XIX asrda O'rta Osiyo xonliklari qo'shni Eron, Afg'oniston, Usmonli Turkiya, Hindiston va boshqa mamlakatlar bilan doimiy ravishda siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy aloqalarni olib borgan. Ko'rsatilgan davrda O'rta Osiyoga kelgan ayrim osiyolik sayyohlarning “safarnoma”lari xonlik davridagi tarixiy toponimlar, ayniqsa, etnotoponimlar va etnonimlarni o'rganishda o'ziga xos o'ringa ega.

1812-yilda O'rta Osiyoga sayohat qilgan hind sayyohi Mir Izzatuloh Shohjahonobod (eski Dehli)dan yo'lga chiqib, Kashmir, Tibet, Sharqiy Turkiston, Qo'qon, Samarqand, Buxoro, Balx va Kobul orqali

Hindistonga qaytib, 1813-yil 16-dekabrda o'z sayohatini yakunlaydi¹⁹⁹. Uning "safarnoma"sida O'rta Osiyo xonliklaridagi *Undjan (Andijon)*, *Kubuh (Quva)*, *Moorghlan (Marg'ilon)*, *Kookan (Qo'qon)*, *Numungun (Namangan)*, *Choos (Chust)*, *Isfuruk (Isfara)*, *Khoojund (Xo'jand)*, *Kan-i-badam (Konibodom)*, *Shahrookhea (Shoxruhiya)*, *Tashkund (Toshkent)* kabi yirik shaharlarning nomlaridan tashqari, *Mintepa*, *Ming kishlak (Ming qishloq)*, *Korakalpok (Qoraqalpoq)*, *Airap khee (Arabxona)*, *Nughai saroy (No'g'ay saroy)* kabi etnotoponimlarning uchrashi ushbu asarning manbaviy ahamiyatini oshiradi²⁰⁰.

Bundan tashqari, mazkur asarda *oozbuks (o'zbeklar)*, *toorkomans (turkmanlar)*, *cassaks (qozoqlar)*, *kirghis (qirg'izlar)*, *kurakilpak (qoraqalpoq)*, *kalmik (qalmiq)*, *ming (ming)*, *yooz (yuz)*, *kirk (qirq)*, *khutaye (xitoy)*, *kubchak (qipchoq)* kabi etnoslarning nomlari qayd etilgan. Ahamiyatli jihat shundaki, ushbu "safarnoma"da Balxda joylashgan yirik o'zbek urug'laridan biri bo'lgan *qatag'on* urug'i va uning ichki bo'limlarining nomlari tartib bilan sanalgan²⁰¹. Bu esa ushbu urug' bilan bog'liq joy nomlarini izohlashda muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mir Izzatullohning Qo'qon xonligi va Buxoro amirligiga sayohati natijalarini tadqiq etgan mutaxassislar tomonidan "safarnoma"ning asl nusxasida xarita ilova qilinganligi qayd etiladi²⁰². Xususan, ushbu xarita Y.A.Sokolovning "1812-yilda Mir Izzatulloning Qo'qon xonligiga sayohati" nomli maqolasida keltirilgan²⁰³(2.3.7. *rasm*). Unda: yirik shaharlardan – *Qo'qon*, *Marg'ilon*, *O'sh*; kichikroq shaharlardan – *Langar*, *Mingtepa*, *Qoraxitoy*; qishloq va ovul nomlaridan – *O'q solar*, *To'qayboshi*, *Arg'ali*; etnotoponimlardan esa *Mingtepa*, *Qoraxitoy*, *O'q solar*, *Arg'ali*, *Qonjiqli* kabilar qayd etilgan.

Ushbu davrda hindlardan tashqari, eronlik sayyohlarning ham Buxoro va Xivaga qilgan safari tafsilotlari saqlanib qolgan. Misol uchun, 1841-yilda eronlik asirlarni qutqarish maqsadida muzokara o'tkazish

¹⁹⁹ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 г. / Труды Среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. Новая серия, Вып. 78. – Москва, 1956.

²⁰⁰ Meer Izzat-oolloh. Travels in Central Asia by Meer Izzat-oolloh in the years 1812–1813. – Calcutta: Council House street, 1872. – P. 45–86.

²⁰¹ O'sha manba... –B. 92.

²⁰² Voyage dans L'Asie Centrale, par Mir Izzetullah, en 1812 // Magasin asiatique on Revue Geographique et Aistorique de L'Asie Centrale et Septentrionale: publiee par M-r T. Klaproth. Tomeseccond, M DCCC XXVI. – Paris: Libraire orientale de Dondey-Duprë Père Fils; Путешествия Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году / Пер и прим. Ю. А. Соколова / Труды Среднеаз. Гос. унив. – Ташкент, 1956. Вып. 78. – С. 41.

²⁰³ Путешествия Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство... – С. 41.

uchun Eron shohi Muhammad Qojarning elchisi Muhammad Alixon G'ofur Xiva xonligiga tashrif buyuradi. Ushbu elchilik tafsilotlari tashqi ishlar vazirligiga hisobot shaklida topshirilgan bo'lib, unda Xiva xoni Olloqulixon bilan muzokaralar tafsilotlari bayon etilgan.

Qo'lyozmaning o'zi haqidagi ma'lumotlarga e'tibor qilinsa, u shikasta nasta'liqda yozilgan bo'lib, 1976-yilda muallifi noma'lum arxiv materiali sifatida birinchi marotaba fors tilida chop etilgan. Faqatgina 1994-yildagina asar muallifi aniqlashtirilib, Muhammadhasan Qovusiy Iroqiy va Muhammad Nodir Nasiriy Muqaddam kabi eronlik olimlar tomonidan so'zboshi, izoh hamda ko'rsatkichlar bilan nashr qilingan²⁰⁴. Mazkur asar 2005-yilda fors tilidan Ismoil Bekjonov tomonidan Tehron nashri asosida o'zbek tiliga tarjima qilingan²⁰⁵. Bundan tashqari, I. Bekjonov tomonidan "Xorazm safari kundaligi" 2009-yilda qaytadan nashr etildi²⁰⁶.

Muhammad Alixon G'ofur "safarnoma"sida yo'lda uchragan shahar va qishloqlar haqida ko'plab ma'lumotlar, xususan, mahalliy aholi, ularning yashash tarzi, hudud tarixiga ham to'xtalgan. Xususan, ushbu sayyoh turkman qabilalari yashaydigan hududlardan o'tib, Xorazmning qishloqlariga yaqinlashar ekan, *Tuyamo'yin* qishlog'i, uning aholisi va mashg'ulotlari haqida qisqacha ma'lumot bergan. Shuningdek, asarda xonlikdagi *Xivaq*, *Pinnak (Pitnak)*, *Hazorash*, *Gurgon*, *Beshariq* kabi tarixiy toponimlar qayd qilingan.

1844-yilda Eron shohi Muhammadshoh Qojar topshirig'iga ko'ra, Buxoro xoni amir Nasrulloxon huzuriga Abbos Qulixon elchi sifatida yuborilgan. Safar xotiralari asosida "Buxoro safarnomasi" nomli asar yozilgan bo'lib, ushbu asarni 2007-yilda Ismoil Bekjonov o'zbek tiliga tarjima qilgan²⁰⁷. Mazkur "safarnoma"da Erondan Buxorogacha bo'lgan yo'l tafsilotlari, xonliklarning tarixiy geografiyasi, chegaralari va aholisining etnik tarkibiga oid qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Xususan, O'rta Osiyodagi *Chohorjuy*, *Urganch*, *Hazarasp*, *Samarqand*, *Buxoro*, *Qorako'l*, *Toshkent*, *Ho'qand*, *Xo'jand*, *Jizdaq*, *O'ratepa* kabi yirik shaharlar nomi qayd etilgan. Garchi, ushbu asarda etnotoponimlar

²⁰⁴ Мухаммад Алихон Гафур. Рузнома-йи Сафар-и Хоразм. – Техрон. 1373. – С. 106.

²⁰⁵ Мухаммад Алихон Гофур. Хоразм сафари кундалиги (Эрон элчисининг хотиралари. XIX аср.) / Таржимон Исмоил Бекжон. – Тошкент: Фан, 2005. – Б. 49.

²⁰⁶ Мухаммад Алихон Гафур. Хоразм сафари кундаликлари. – Тошкент, 2009. – Б. 235.

²⁰⁷ Аббос Кулихон. Бухоро сафарномаси (Амир Насруллоҳ ва Мухаммадшоҳ Қожаъ ўртасидаги дипломатик муносабатларга доир. 1844 йил.) / Таржимон Исмоил Бекжонов. – Тошкент, 2019. – Б. 119.

miqdori kam bo'lsada, ularning shakllanishiga asos bo'luvchi *ersoli, go'klan, soruq, taka, solur, xitoy-qipchoq, qoraqirg'iz* kabi ko'plab etnonimlar qayd etilgan. O'z navbatida, ularni ilmiy jihatdan tadqiq etish O'rta Osiyodagi etnotoponimlarni ma'nosini to'g'ri izohlash jarayonida muhim sanaladi²⁰⁸.

1851-yilda eronlik yana bir sayyoh Mirzo Rizoquli Hidoyat (lolaboshi) Xivaga kelgan. Uning "Safarnomayi Xorazm" nomli asari dastlab Tehron, keyinchalik, 1876-yilda Fransiyada nashr etilgan²⁰⁹. "Safarnomayi Xorazm" asari O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida ham yagona nusxada №9129 inventar raqam bilan saqlanadi²¹⁰. Ushbu asarning ayrim qismlari 1938-yilda rus tilida A.A.Romaskevich, 2007-yilda esa o'zbek tilida Ismioil Bekjonov tomonidan tarjima va izohlar bilan nashr etilgan²¹¹. Rizoquli Hidoyatning tarjimai holi, uning oilasi, ijtimoiy holati, ta'limi va davlat arbobi sifatidagi faoliyati haqida batafsil ma'lumot B. Mannonov tomonidan berilgan²¹².

Mazkur "safarnoma"da Erondan Xorazmgacha bosib o'tilgan yo'l haqida batafsil ma'lumotlar berilgan bo'lib²¹³, unga ko'ra, Erondan O'rta Osiyo, undan Farg'ona vodiysi va Sharqiy Turkistonga eltadigan to'rtta yo'l mavjud bo'lgan: *birinchisi* – Astraxan, Orenburg va Buxoro; *ikkinchisi* – Mashhad, Hirot va Buxoro; *uchinchisi* – Mashhad, Marv hamda Buxoro; *to'rtinchisi* – Turkman dashtlari, Xiva va Buxoro orqali o'tuvchi yo'nalishlar edi.

Muallif keltirgan yuqoridagi to'rtinchi yo'nalishda, Astroboddan turkman dashtlari orqali Xivaga kelish yo'lida *Qoraetiklik, Go'klanquyi, Chirishli, Qoraquloq* kabi qishloq nomlari, *Qiyot, Alieli* kabi shahar nomlari bo'lgan etnotoponimlari mavjudligi diqqatga sazovordir.²¹⁴

Ushbu davrda O'rta Osiyoga hind va forslardan tashqari, turkiyalik sayyohlar ham kelgan. Masalan, Mehmet Amin Afandining

²⁰⁸ Аббос Кулихон. Бухоро сафарномаси... – Б. 116–117.

²⁰⁹ Relation de l'ambassade an Kharezme (Khiva) de Riza Qonlykhan. Pullee, Traduit et annoté par Ch. Schefer (Paris, 1876–1879); Ridaqulixan. Safarnomayi Xorazm. – Tehran, 1876.

²¹⁰ Мирзо Ризоқули. Сафаротнома-и Хоразм. – ЎЗР ФА ШИ. Инв. № 9129. – 41 ыарак.

²¹¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв. Иранские, бухарские, хивинские источники / Под ред. В. В. Струве, А. К. Боровкова, А. А. Ромаскевича, П. Иванова. – Москва-Ленинград, 1938. Т. 2. – С. 290–310; Ризоқулихон Ҳидоят. Сафаротномаи Хоразм.... – Б. 53–231.

²¹² Маннонов Б. Лолабошининг Хоразм сафари // Шарқшунослик. – 1997. – №8. – Б. 87–88.

²¹³ Аллаева Н. XVI–XVIII асрларда Хива хонлиги ва Эрон.... – Б. 139–154.

²¹⁴ Ромаскевич А. А. Отчет о посольстве в Хорезм Риза-кули-хана / Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI – XIX вв. Иранские, бухарские, хивинские источники. – Москва-Ленинград, 1938. Т. 2. – С. 290–310.

“Istanbuldan O’rta Osiyoga sayohat” asari Xiva xonligi va Usmonli davlati o’zaro munosabatlarga bag’ishlangan bo’lib, mazkur sayohatnoma turk tilida Riza Akdemir tomonidan 1986-yilda Anqarada ilk bora nashr etilgan²¹⁵. Ushbu asarda Xiva xonligidagi yirik shahar nomlari – *Ko’hna Urganch, Shovot, Toshhovuz, Hazorasp, Xonqa, Kat, Chig’atoy, Xo’jayli*, shuningdek, xonlikdagi gidronimlar – *Shohobod, G’azobod, Polvon ota, Xonobod, Arna, Qushbegi*, darvozalar – *Urganch, Gandimiyon, Serchali, Hazorasp, G’azobod* kabi nomlar qayd etilgan.

Mazkur sayohatnomada muallif ayrim aholi manzilgohlariga ham ta’rif beradi. Xususan, u *Hilalli* mavzesi haqida yozarkan: “bu yer kichkina bir qasaba²¹⁶ bo’lib, aholisi sart va turkmanlardan iboratdir, atrofida *imroli* turkman qabilasi joylashgan. Haftasiga ikki marta bozor bo’ladi. Bu yerlardagi shahar, sarinjoq, kasaba va qazo deb atalgan narsalar biz tomonlardagiga o’xshamaydi. Shahar deb Xivani ataydilar, boshqa qasabalarining hammasini “qal’a” deb yuritadilar. Bu yerlar butun bog’liq va bog’chalik bo’lib, ko’rgan ko’zni quvontiradi. Xalq bog’lar atrofini bir devor yoki to’siq bilan o’rab qo’ymaganidan bog’-rog’lar ko’rinib turadi”, - deb yozadi²¹⁷.

“Safarnoma”da qayd etilgan ushbu *Hilalli* qasabasi *Alieli* shahri bo’lib, uning turkmanlarning ushbu nomdagi urug’i asosida paydo bo’lgan. Shuningdek, *Alieli* shahri boshqa manbalarda ham *Xiliyali* shaklida aynan Xiva shahriga yaqin hududlarda joylashganligi qayd etilgan²¹⁸.

Ushbu davrda Qo’qon xonligiga qo’shni Sharqiy Turkiston orqali bir nechta xitoylik sayyohlar ham kelgan bo’lib, ular asosan, Sharqiy Turkistondagi janglarda qatnashgan harbiylar hisoblanadi. Siyosiy maqsadda kelgan ushbu sayyohlardan biri Si Yunshi bo’lib, uning qalamiga mansub “Shiyuy yao lyuyo (G’arbiy chegaraga oid qisqa va muhim ma’lumotlar)” nomli asar 1808-yilda yozilgan. Unda Qo’qon xonligi va qirg’izlar haqida ma’lumotlar qayd etilgan²¹⁹.

Bundan tashqari, 1823-yilda yaratilgan Syuy Sunning “Shiyuy shuy dao szi (G’arbiy o’lka yo’llari haqida ma’lumotlar to’plami)”

²¹⁵ Mexmet Emin Efendi. Istanbul’dan Orta Asya’ya seyahat. – Anqara, 1986. – B. 159.

²¹⁶ Qasaba – aholi yashaydigan yirik punkti ekanligi matn davomida anglashiladi.

²¹⁷ Mexmet Emin Efendi. Istanbul’dan Orta Asya’ya seyahat... – B. 105.

²¹⁸ Ромаскевич А. А. Отчет о посольстве в Хорезм Ризакулихана.... – С. 290–310.

²¹⁹ Ўзбекистан тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX–XX аср бошлари). Монография / Масъул муҳаррир: Д. Ҳ. Зияева. – Тошкент: Nurafshon business, 2022. – Б. 450.

asarida Sharqiy Turkistondagi geografik joy nomlari, Vey Yuanning 1842-yilda yozilgan “Shen u szi (Imperatorlik janglari tarixi)” nomli asari²²⁰da Qo‘qon xonligi va Sin imperiyasi o‘rtasidagi munosabatlarni ochib berilgan. Ushbu “safarnomalar”ni o‘rgangan mualliflar²²¹ning bergan ma‘lumotlariga ko‘ra, unda *Qoshg‘ar, Yangi Hisor, Yorkend, Qorashar, Uch turfan, Aksu* kabi Sharqiy Turkistondagi yirik toponimlar tilga olinadi.

Ushbu davrga oid manbalarda Qo‘qon xonligi va Sharqiy Turkiston o‘rtasida savdo aloqalari ham yaxshi yoritilgan bo‘lib, bu kabi ma‘lumotlar yorkentlik karvonboshi Muhammad Amin Yorkandiy esdaliklarida uchraydi²²². Muhammad Amin Yorkandiy XIX asrning 50-yillarida Hindistondagi Ost-Indiya kompaniyasining vakili Adolf Shlaginvaytga hamrohlik qilib, Sharqiy Turkiston va Qo‘qon xonligidagi ayrim savdo yo‘llari haqida ma‘lumotlar qoldirgan edi.

Muhammad Amin Yorkandiy Marg‘ilon orqali, Qo‘qondan Qashqarga borish yo‘lida, hududlar orasidagi masofa, qishloq va shaharlarning o‘ziga xos jihati bilan bir qatorda, ushbu yo‘nalishdagi *Langar, Qorovultepa, Devona, Jiyda, Marg‘ilon, Quva, Mingtepa, Aravon, O‘sh, Modu Langar, Qoplonko‘l, Gulcha, Qizilqo‘rg‘on, Dahanayi Terak, Archalik, Ergashtom, Nog‘orachaldi, Yassikechuv, Qotuli Shoxmashrab, Oqsolur, Qonjig‘ali, Boshqoravul, Qoravul Mingyo‘l, Qoshqar* kabi toponimlarni qayd etgan²²³. Ushbu joy nomlaridan *Mingtepa, Aravon, Nog‘orachaldi, Oqsolur, Qonjig‘ali* kabilar etnotoponim bo‘lib, ular o‘zbek urug‘lari va ularning ichki bo‘limlari, shuningdek, arab hamda turkman urug‘lari bilan bog‘liq.

Yuqoridagi ma‘lumotlardan ko‘rinadiki, qo‘shni mamlakatlardan XIX asrda O‘rta Osiyoga kelgan sayyohlarning asosiy missiyasi diplomatiya bo‘lib, safarnomalari ham mazmunan shunga mos tarzda shakllantirilgan. Asosiy urg‘u davlatlar o‘rtasidagi elchilik, tashqi

²²⁰ Ўзбекистан тарихига оид манба ва тадқиқотлар ... – Б. 450.

²²¹ Кузнецов В. С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). – Москва: Наука, 1983. – 127 с.; Китайские документы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV–XIX вв.). – Алматы: Гылым, 1994. – 272 с.; Хафизова К. Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV–XIX вв.). – Алматы: Гылым, 1995. – 288 с.; Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Хитой (Чинг империяси) ўртасидаги дипломатик муносабатлар. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 240 б.; О‘sha muallif: Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон: сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар. –Тошкент: Akademnashr, 2019. – 256 б.

²²² Fletcher J. The Cambridge history of China. Vol. 10 Late Ching 1800–1911, part 1. – London: Cambridge University Press, 1978. – P. 360–365.

²²³ Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон... – Б. 221.

munosabatlar, savdo-sotiq masalalariga bag'ishlangani uchun ham ularda etnografik ma'lumotlar nisbatan kamroq yortilgan. Shuningdek, keltirilgan faktik ma'lumotlar ayrim savdo yo'llari, shahar va qal'alar, ularning aholisi, joy nomi hamda uning ma'nosini izohlash jihatidan qimmatli hisoblanadi. Bu ma'lumotlar mavjud mahalliy manbalarni to'ldirish va aniqlashtirishga xizmat qiladi.

O'rta Osiyoga kelgan G'arbiy yevropalik sayyohlarning "safarnoma"lari

Ma'lumki, Rossiya imperiyasi va Buyuk Britaniyaning O'rta Osiyodagi ta'sir doiralar uchun kurashi natijasida XIX asr birinchi choragidan boshlab inglizlarning muntazam ravishda hududga tashrifi kuzatildi. Ushbu davr boshidan, ruslarning O'rta Osiyoning o'rganishga jiddiy kirishishi, inglizlarning ham hududga bo'lgan qiziqishining ortishiga olib keldi. Xususan, 1819-1820-yillarda N.Muravyovning Xivaga tashrifiga javoban, mintaqaga ingliz sayyohi V.Murkroft keladi. U 1825-yilda Buxoroga ot sotib olish bahonasida, mintaqani o'rganish uchun tashrif buyurib, hududga doir qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ladi²²⁴. Ushbu sayohatning e'tiborli jihatlaridan biri, "safarnoma"da sayyohning yurgan yo'nalishini tasvirlangan xarita ilova qilingan²²⁵(2.3.8. *rasm*). Mazkur xaritada Buxoro, Qo'qon va qisman Xiva xonligidagi shaharlar, qishloq va boshqa maskanlar tasvirlangan. Xaritada gidronimlardan daryo nomalari qayd etilib, ularning nomi oldida inglizcha "*River-daryo*" so'zining bosh harfi *R* qo'yilgan. Xususan, Zarafshon daryosi – *R.Zerafchan*, Sirdaryo – *R. Sir* yoki *Sihon*, Amudaryo *R. Amu* yoki *Oxus* shaklida qayd etilgan.

Xarita mazmunan Hindistondan Buxorogacha bo'lgan yo'nalishdagi joy nomlarini tasvirlab, asosiy e'tibor O'rta Osiyo emas, balki uning janubiy qismidagi Qunduz, Ko'histon, Qobul, Badaxshondan Hindistongacha bo'lgan shahar va qishloqlarga qaratilgan. Shuning uchun unda O'rta Osiyoga doir joy nomlari (yirik shaharlardan tashqari) kam, etnotoponimlar deyarli qayd etilmagan bo'lsa-da, sayyohlar tomonidan dastlabki yaratilgan xaritalardan biri bo'lganligi uchun tadqiqot doirasiga kiritildi.

²²⁴ Willam M., Georg T. Travels in the Himalayan provinces of the Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara; from 1819 to 1825. – London, 1841. – P. 460.

²²⁵ O'sha manba... – B. 67.

Ingliz sayyohlarining O'rta Osiyodagi asosiy maqsadlaridan biri Rossiyaning Qo'qon, Xiva va Buxoro amirligiga nisbatan siyosatini kuzatish, bundan tashqari, hududni tarixiy, geografik, etnografik jihatdan tadqiq etish bo'lib, ushbu maqsadlar sayohat natijalari orqali namoyon bo'ladi. Shunday sayyohlik natijalaridan biri Artur Konollining "*Journey to the North of India, overland from England, through Russia, Persia, and Affghaunistaun*" nomli asari hisoblanadi. Uning sayohati 1829-yil 10-avgustda Londondan boshlanib, Fransiya, Germaniya, Boltiq dengizi orqali Fin hududi, Rossiya imperiyasi mulklari, keyinchalik turkmanlar va afg'onlar hududlari, qolaversa, *Xiva, Buxoro, Qobul, Xuroson, Afg'oniston* orqali Hindistongacha davom etgan²²⁶.

Mazkur asarda *Goorgaun* (Urganch), *Khiva* (Xiva), *Karazm* (Xorazm) kabi shaharlar nomlari, bundan tashqari, Xiva xonligidagi *aralian* (orolliklar), *kirghiz* (qirg'izlar), *toorkmuns* (turkmanlar), shuningdek, urug'lardan *goklan* (go'klan), *yimoot* (yovmut), *tekkah* (takya), *attah* (ota) kabi nomlar uchraydi. Ayniqsa, safarnomada qayd etilgan yovmutlar shajarasining geneologik sxemasi O'rta Osiyodagi ushbu urug' bilan bog'liq etnotoponimlarni izohlashda o'ziga xos ilmiy qiymatga egaligi bilan ahamiyatlidir²²⁷.

O'rta Osiyoga kelgan yevropalik sayyohlardan Aleksandr Byornsning "safarnoma"si o'zining ma'lumotlarga boyligi bilan ajralib turadi. Shotland diplomati va tadqiqotchisi 16 yoshligida "Ost-Indiya" kompaniyasining armiyasi safiga qo'shiladi hamda xizmat yillari davomida sharq tillaridan urdu va fors tillarini o'rganadi. Shubhasiz, uning eng muhim asari 3 tomlik "*Travels into Bokhara*" asari bo'lib²²⁸, unda muallif 1829, 1832, 1833- yillardagi Osiyoga safar taassurotlarini bayon qilgan.

Ushbu asarda O'rta Osiyodagi *Khiva* (Xiva), *Orgunje* (Urganch), *Kurshee* (Qarshi), *Bokhara* (Buxoro), *Samarcand* (Samarqand) kabi shaharlar nomlari, shuningdek, amirlikdagi nisbatan kichikroq shaharlardan *Rametun* (Romitan), *Zundunee* (Zandana), *Wafkund*

²²⁶ Conolly A. Journey to the north of India overland from England through Russia, Persia and Affghaunistaun. Vol. 1. – London, 1834. – P. 13.

²²⁷ O'sha manba. – B. 417.

²²⁸ Burnes A. Travels into Bokhara. Vol. 1. – London: John Murray, Albemarle street, 1829. – 398 p.; O'sha muallif: Travels into Bokhara. Vol. 2. – London: John Murray, Albemarle street, 1834. – 508 p.; O'sha muallif: Travels into Bokhara. Vol. 3. – London: John Murray, Albemarle street, 1834. – 374 p.

(Vobkent), Wurdunze (Vardonze), Kyrabad (Xayrabod), Wangazye (Vaganzi), Kizhdowun (G'ijduvon), Sheeraz (Sheroz), Sohood (So'g'd), Afeenkend (Afarinkent), Anhar (Anhor), Shoudar (Shavdar), Punjkund (Panjikent), Oometan (Urmitan), Pan (Fan), Ooroogut (Urgut), Karatippa (Qoratepa), Katakoorghan (Kattaqo'rg'on), Kutarchee (Xatirchi), Punjshumbu (Payshanbe), Meetan (Mitan), Noorator (Nurota), Eng'hi Koorghan (Yangiqo'rg'on), Chulak (Chelak) kabilar qayd etilgan²²⁹. Ushbu nomlardan faqatgina bittasi, *Mitan* shaharchasi etnotoponim bo'lib, o'zbeklarning ushbu nomdagi urug'i asosida shakllangan aholi maskani Buxoro va Samarqand shaharlari orasida joylashgan²³⁰.

Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibi, amirlikda o'zbeklardan tashqari *yahudiylar* (*jews*), *hindlar* (*hindos*), *forslar* (*persians*), *turkmanlar* (*toorkmauns*) haqida ma'lumotlar qo'shimcha qilingan. Shuningdek, ushbu asarning o'zbek etnonimlarini tadqiq etishdagi qimmatli taraflaridan biri, muallif unda *qo'ng'iro't, saroy va yabular* Qarshi, *xitoy urug'i* – Yangiqo'rg'on, *Qipchoq urug'i* – Chelak, *Qoraqalpoqlar* – Sheroz, *tuyoqli urug'i* – Panjikent, *minglar* – Urgut, *mitan urug'i* – Mitani shaharchasida, *baxrinlar* – Xatirchida, *burqutlar* – Nurotada, *qatag'on urug'i* – Balx va Qunduzda, *arablar esa* Qorako'lda yashaganligi to'g'risida ma'lumot berilganligidir²³¹. Ushbu etnonimlar amirlikdagi yirikroq shahar nomlarida uchramasada, o'zlari istiqomat qilgan beklik va tumanlardagi kichik aholi maskanlari nomlanishiga asos bo'lgan.

Mazkur davrda Xiva xonligi hududiga ham bir qancha xorijlik sayyohatchi va turli missiya vakillari kelgan. Xususan, 1839-yilda Xivaga yuborilgan kapitan J.Ebbotning "safarnoma"si xonlik ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotini o'rganishda ahamiyatlidir²³². Ushbu asarda *Khaurism* (*Xorazm*), *Khiva* (*Xiva*), *Huzzarrasp* (*Hazorasp*), *Bokhara* (*Buxoro*), *Dahsh Hawz* (*Toshhovuz*), *Kohna Wuzeer* (*Ko'hna Vazir*), *Ghoonguraut* (*Qo'ng'iro't*), *Kara kalpak* (*Qoraqalpoq*) kabi joy nomlari tarkibida ayrim etnotoponimlar mavjudligi diqqatga sazovor.

²²⁹ Burnes A. Travels into Bokhara. Vol. 3.... – P. 369.

²³⁰ O'sha manba... – B. 369.

²³¹ O'sha manba... – B. 374.

²³² Abbott J. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the late Russian invasion of Khiva; some account of the court of Khiva and the kingdom Khaurism. Vol. 1. – London, 1843. – P. 401.

Shuningdek, asarda xonlikdagi *oozbeg (o'zbek)*, *toorcumuns (turkman)*, *koozulbaush (qizilbosh)*, *kuzzauk (qozoq)*, *chowdhoor (chovdur)*, *afghaun (afg'on)*, *kahr-a-kulpauk (qorqalpoq)* kabi etnonimlar, ularning hududiy joylashuviga oid ma'lumotlar ham uchraydi.

Tadqiqot uchun 1842-yilda Buxoro amiri Amir Nasrulloxon farmoni bilan qatl etilgan ingliz ofitserlari – Ch.Stoddart va R.Konollining taqdirini bilish maqsadida Angliyadan amirlikka yuborilgan Jozef Volfning elchilik missiyasi natijasi sifatida yaratilgan safarnoma ham diqqatga sazovor²³³. Xususan, unda muallif *Khiva (Xiva)*, *Bokhara (Buxoro)*, *Khokand (Qo'qon)*, *Samarcand (Samarqand)*, *Shahr Sabz (Shahrisabz)*, *Toshkand (Toshkent)*, *Organtsh (Urganch)*, *Oratepa (O'ratepa)*, *Korakol (Qorako'l)*, *Karkee (Karki)*, *Jesagh (Jizzax)* kabi shahar nomlari, shuningdek, ushbu shaharlarda yashovchi *kasaks (qozoqlar)*, *kirgiz (qirg'izlar)*, *jews (yahudiylar)*, *nogays (no'g'aylar)*, *usbeks (o'zbeklar)* kabi etnonimlar haqida ma'lumotlar keltirgan. Ushbu manba o'zining mazmun mohiyatiga ko'ra o'lkaga yuborilgan ingliz sayyohlarining taqdirini o'rganishga qaratilgani sababli, unda faqatgina xonlik va amirlikning yirik shaharlariga asosiy e'tibor qaratilgan.

O'zining etnografik, geografik, toponimik, tarixiy ahamiyati bo'yicha muhim bo'lgan mashhur safarnoma, shubhasiz, A.Vamberining asarlari hisoblanadi²³⁴. A.Vamberining “Markaziy Osiyo geografik nomlari” asarida mintaqadagi 600 dan ortiq joy nomlari tavsifi ochib berilgan²³⁵. Misol uchun, A.Vamberining asarida Xiva xonligidagi 32 shahar nomi²³⁶, shuningdek, ularning orasidagi *Kungrat (Qo'ng'iro't)*, *Mangit (Mang'it)*, *Khoha Ili (Xo'jayli)*, *Chimboy (Chimboy)*, *Kiptchak (Qipchoq)*, *Khitay (Xitoy)*, *Kiet (Qiyot)*, *Djagatai (Chig'atoy)*, *Yilali (Alieli)*, *Noks (Nukus)*, *Kiet-Kungrat (Qiyot Qo'ng'iro't)*, *Kangli (Qang'li)* kabi etnotoponimlar nomi keltirilgan.

²³³ Joseph W. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843–1845. – New York, 1845. – P. 384.

²³⁴ Vambery A. Travels in Central Asia. – London: John Murray, Albemarle street, 1864. – 488 p.; O'sha muallif: Sketches of Central Asia (Additional chapters of my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia. – London: Wm. H. Allen & CO., 13, Waterloo Place, Pall Mall, S. W., 1868. – 460 p.; O'sha muallif: История Бохары или Трансоксании. – Санкт-Петербургъ, 1873. – С. 569; O'sha muallif: Central Asia and the Anglo-Russian frontier question. – London: Smith, Elder, & CO., 15 Waterloo Place, 1874. – 400 p.; O'sha muallif: Die Geographische Nomenklatur zentralasiens, Petermanns, mitteilungen. Band 37, 1891; O'sha muallif: Бухоро ёхуд Мовароуннавр тарихи. – Тошкент: Фафур Фулом, 1990. – Б. 64.

²³⁵ Ҳасанов Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан.... – Б. 35.

²³⁶ Vambery Arminius. Travels in Central... – P. 343.

Muallif joy nomlarini tahlil qilar ekan, aholi maskanlarining ayrimlari etnonimlar asosida shakllanganini ta’kidlaydi. Ularning sirasiga Xiva shahridagi *Kinik (Qiniq)*, *Khasion (G’oziyon)*, *Toyasitchi (Tuyachi)*, *Tashayak (Toshoyoqli)*, *Sirtcheli (Sircheli)*, *Kiet (Qiyot)*; Hozarasp shahridagi *Khojalar (Xo’jalar)*, *Eshontepa (Eshontepa)*, *Nogman (Nayman)*, Yangi Urganch shahridagi *Karamaza (Qaramaza)*, *Kiptchaklar (Qipchoqlar)*, Qo’ng’irot shahridagi *Kiet (Qiyot)*, *Nogai (No’g’ay)*, *Sarsar (Ersari)*; Toshhovuz shahridagi *Kongrudlar (Qo’ng’irotlar)*, *Bastirmali (Bostirmali)*; Gurlan shahridagi *Djelair (Jaloir)*, *Alchin (Olchin)*, *Tashkali (Toshkallali)*, *Kargali (Qarg’ali)*; Xo’jayli shahridagi *Naymanlar (Naymanlar)*, *Kamishchali (Qamishchali)*; Shahobod shahridagi *Khojalar (Xo’jalar)*; Qilichniyozbiy shahridagi *Bogolon (Bog’olon)*, *Alielibay (Alieliboy)*; Mang’it shahridagi *Kiatlar (Qiyotlar)*, *Kenegoz (Kenagas)*; Qipchoq shahridagi *Nogai eshon (No’g’ay Eshon)*, *Kondjirgali (Qonjig’ali)*, *Kanlilar (Qang’lilar)* kabilarni kiritadi. Bu esa mazkur safarnomaning o’ziga xos va qimmatli ekanligini ko’rsatadi.

A.Vamberi “O’rta Osiyoga sayohat” asaridan tashqari, 1867-yilda “O’rta Osiyo ocherklari” nomli asarni yozib tugatgan va 1868-yilda Londonda nashr etilgan²³⁷. Ushbu asarda xonliklar davri topografiyasi, aholining etnik tarkibi, o’zbek va turkman urug’lari bilan bog’liq etnonimlar, ular bilan bog’liq joy nomlari qayd etilgan. Masalan, *Xiva*, *Toshhovuz*, *Qo’ng’irot*, *Yangi Urganch*, *Alieli*, *Gurlan*, *Xitoy*, *Qipchoq* va b., shuningdek, Buxoroning qadimiy joy nomlaridan *Karmana*, *Nur*, *Tavois*, *Iskijkat*, *Zandana*, *Revane*, *Afshona*, *Romitan*, *Varaxsha*, *Poykend*, *Farob* kabi tarixiy toponimlarining etimologiyasiga oid qimmatli ma’lumotlarni qoldiradi. Garchi, ushbu “safarnoma”da etnotoponimlar nisbatan kamroq qayd etilgan bo’lsa-da, etnotoponimlarni shakllanishiga asos bo’ladigan etnonimlarga oid ma’lumotlar keltirilgan.

Rossiya imperiyasi tomonidan O’rta Osiyo hududi bosib olingandan so’ng, Turkistonga inglizlarning e’tibori nisbatan kamayadi. Buning sababi, O’rta Osiyo uchun ingliz-rus raqobatida ruslarning ildamroq harakat qilishi natijasida Afg’oniston orqali Rossiya

²³⁷ Vambery A. Sketches of Central Asia, additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia. – London: Wm. H. Allen & CO., 13, Waterloo Place, Pall Mall, S.W., 1868. – P. 460.; O’sha muallif: Очерки Средней Азии. – Москва, 1868. – С. 364.

imperiyasi bilan ingliz Hindistoni o'rtasida nisbiy chegara belgilab olingan edi. Ushbu kelishuvning dastlabki davrida tomonlarning unga amal qilishi natijasida, inglizlarning O'rta Osiyoga nisbatan josuslik harakatlarini sezilarli darajada kamaytirdi. Lekin, Rossiya imperiyasining Turkistonga nisbatan siyosati boshqa g'arb davlatlarining muntazam ravishda diqqat markazida bo'lib turgan.

Xususan, ushbu davrda fransuz va nemis sayyohlarining mintaqaga tashrifi natijasida yaratilgan asarlari ham hudud etnotoponimlarini o'rganishda muhim manbalardan hisoblanadi. XIX asrning 70-yillarida Rossiya va Sibir orqali Turkistonga kelgan er-xotin Uyfalvilar o'lka tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar qoldirgan²³⁸. Mariya de Uyfalvi-Burdon asarining o'ziga xos jihati, unda qolgan g'arblik sayyohlarning safarnomalaridan farqli ravishda, Qo'qon xonligi, xususan, Farg'ona vodiysiga alohida e'tibor qaratilganidir. Asarda Farg'ona vodiysidagi *Marghellan (Marg'ilon)*, *Ture-Kourgan (To'raqo'rg'on)*, *Namangan (Namangan)*, *Andidjan (Andijon)*, *Tchous (Chust)*, *Kassan*, *Wadil (Vodil)*, *Schahimardan (Shohimardon)*, *Och (O'sh)* kabi joy nomlari qatorida, *Akboura (Oqbo'ra)*, *Karaboura (Qorabo'ra)*, *Kurama (Qurama)* kabi etnotoponimlar qayd etilgan²³⁹. Uning safarnomasida, turmush o'rtog'i Sharl Ejen Ujfalvi tomonidan yaratilgan xarita ilova qilingan bo'lib, unda 62° g'arbiy kenglikdan – 84° sharqiy uzunlikkacha bo'lgan O'rta Osiyo hududi toponimlari, mintaqaning etnografik manzarasi va etnoslarning hududiy joylashuviga doir ma'lumotlar uchraydi²⁴⁰ (2.3.9. rasm).

E'tiborli tomoni, xaritada qozoqlar (*kirghises-kaizaks*) joylashgan hududlar zangori rangda, qirg'izlar (*kara-kirghises*) joylashgan hududlar qora rangda, tojik, galcha, qorateginliklar (*tadjiks, galtchas, karategheinois*) yashaydigan hududlar qizil rangda, o'zbek, qoraqalpoq, qurama, turklar (*usbegs, kara-kalpaks, kouramas, tiourouks*) yashaydigan hududlar esa havorangda ko'rsatilgan²⁴¹. Mazkur xaritaga

²³⁸ Ujfalvy Ch. E. Expedition scientifique française en Russie, en Sibirie et dans le Turkestan. Le Kohistan, le Ferghanah et Kouldja avec un appendice sur la Kachgharie. Vol.I. – Paris: Ernest Leroux, 1878. -170 p.; Ujfalvy — Burdon M.de. De Paris a Samarcande, le Ferghanah, le Kouldja et la Sibirie occidentale, impressions de voyage d'une parisienne. – Paris: Hachette, 1880. – 420 p.

²³⁹ Ujfalvy — Burdon M.de. De Paris a Samarcande, le Ferghanah... – P. 259–358.

²⁴⁰ Carte ethnographique de la region du Pamir par Ch.E. de Ujfalvy/Ujfalvy — Burdon M. de. De Paris a Samarcande, le Ferghanah, le Kouldja et la Sibirie occidentale, impressions de voyage d'une parisienne. – Paris, 1880. – P. 4.

²⁴¹ O'sha joyda.

asosan, o'zbek urug' va qabilalari Buxoro amirligi, Farg'ona vodiysi, Toshkent vohasi va Janubiy Qozog'istonda joylashgan bo'lib, ushbu ma'lumotlar tegishli hududlardagi urug' qabila nomi bilan bog'liq toponimlarni qiyosiy o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

1880-1887-yillarda Turkistonga jami 4 marotaba kelgan boshqa bir fransuz sayyohi Gabriel Bonvaloning asarlarida Farg'ona vodiysidagi qirg'izlar bilan bog'liq *Karakirghiz (Qoraqirg'iz)*, *Kirghiz sarou (Qirg'izsaroy)*, *Kara kiz (Qoraqiz)* kabi etnotoponimlar qayd etilgan²⁴². G. Bonvaloning asari nafaqat o'lka tarixi, balki uning geografiyasi hamda etnografiyasi uchun ham muhim manbalardan biridir. Gabriel Bonvaloning safarnomasida ilova qilingan xaritada 62° g'arbiy kenglikdan — 86° sharqiy uzunlikkacha bo'lgan Turkiston hududi toponimlari tasvirlangan. Ushbu xarita 1875-yilda F.Burnebi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ustiga qizil chiziqlar bilan Gabriel Bonvaloning sayohat yo'nalishi belgilangan²⁴³ (2.3.10. rasm). Xaritada yirik shaharlar qizil rangda, barchasi bosh harflar bilan (*BOKHARA, SAMARCANDE, TACHKENT va b.*); nisbatan kichik shaharlar ham qizil rangda, birinchi harf bosh, qolganlari kichik harflar bilan (*Karchi, Chirrabad, Kilif, Pendjikent, Djizak va b.*) qayd etilgan. Shuningdek, u yurgan yo'nalishda joylashmagan bo'lsa-da, mintaqada mavjud shaharlarni xaritada qora rangda aks ettirgan.

Umuman olganda, ushbu davrda g'arbiy yevropalik sayyohlarning asarlari shunchaki, safar taassurotlari bo'lib qolmay, balki, hududning ilmiy jihatdan o'rganishga e'tibor qaratilganligi diqqatga sazovordir. Xuddi shunday tadqiqotchilaridan biri, kelib chiqishi shvetsariyalik sayyoh Anri Mozer bo'lib, uning 1880-yillardagi sayohati natijasida "*Markaziy Osiyo bo'ylab, Qirg'iz dashtlari, Rossiya Turkistoni, Buxoro, Xiva, Turkman o'lkalari hamda Erondagi sayohat taassurotlari*" hamda "*Markaziy Osiyo sug'orish tizimi: geografiya va iqtisodiyot asarida*" kabi asarlar chop etilgan²⁴⁴. Uning ikkinchi asari o'lkaning geografiyasi,

²⁴² Bonvalot G. En Asie Centrale. Du Kohistan... – P. 117–154.

²⁴³ Turkestan (Partie est) d'après la carte dressée par le Lieutenant – Colonel Lusilin d l'armée russe 1875. Certe extraite de l'ouvrage: Une visite a Khiva, par Fred. Burnaby. E.Plon, Nourrit et C. Editeurs. Itinéraire du Voyage en Asie Centrale, De M. Bonvalot et Capus (1880–81–82) / Bonvalot G. En Asie Centrale. Du Kohistan a la mer Caspienne (voyage de 1880-1882). – Paris, 1885. – P. 370.

²⁴⁴ Moser H. A travers l'Asie Centrale. La steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse. Impression de voyage. – Paris: E. Plon, Nourrit et C ie, Imprimeurs-Éditeurs, 1885. – P. 463.; Moser H. L'Irrigation en Asie Centrale: étude géographie et économique. – Paris: Societe d'edition scientifique, 1894. – P. 379.

xususan, sug'orish tizimini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu manbada muallif, Buxoro amirligidagi *Qirg'iz, Ming, Do'rmon, Arabariq* kabi etnogidronimlarni qayd etgan²⁴⁵.

Etnogidronimlar bo'yicha, nemis sayyohi Aleksandr Petsxoldning Turkistonga sayohati natijasida yozilgan asari ham muhim manba hisoblanadi²⁴⁶. U 1871-yilda K.P.Kaufmannning taklifi bilan Turkistonga keladi²⁴⁷. A.Petsxold safarnomasida Turkiston tarixiy geografiyasi, aholi tarkibi, urf-odatlariga oid qimmatli ma'lumotlar bilan birga xarita ham ilova tariqasida keltirgan²⁴⁸(2.3.11. *rasm*). "Safarnoma"da Xiva xonligidagi *Uigur-Jab (Uyg'uryop)*, *Naiman-Jab (Naymanyop)* kabi ariqlar, *Nukus (Nukus)*, *Kungrad (Qo'ng'iro't)*, *Kipchak (Qipchoq)* kabi kanallar nomini qayd etilgan²⁴⁹. Shuningdek, A. Petsxold asarida, Toshkentdan Qo'qon xonligiga olib boradigan yo'lda joylashgan *Nogai-Kurgan (No'g'ayqo'rg'on)*, *Kara-Kypsak (Qoraqipchoq)*, *Kurama (Qurama)*, *Kara-Bura (Qorabo'ra)* kabi etnotoponimlar ham aks etgan²⁵⁰.

Aleksandr Petsxoldning Turkistonga sayohati natijasida yozilgan asarida keltirilgan xarita 1:15000000 o'lchamdagi Turkiston va unga qo'shni hududlarning 46° g'arbiy kenglikdan - 72° sharqiy uzunlikkacha bo'lgan qismlarini tasvirlaydi. Xaritada 3 shahar nomi barcha harflari bosh harf bilan – *CHIVA* (Xiva), *BUCHARA* (Buxoro), *TASCHKEND* (Toshkent) shaklida, Xiva xonligidagi shahar nomlari kursiv shaklda – *Kungrad (Qo'ng'iro't)*, *Mangyt (Mang'it)*, *Tashaus (Toshhovuz)* va b.; Buxora amirligi va Farg'ona vodiysidagi yirik shaharlar bosh harflar bilan – *Tschardchui (Chorjo'y)*, *Kermine (Karmana)*, *Samarkand (Samarqand)*, *Chodschend (Xo'jand)*, *Chokand (Qo'qon)*, *Andidschan (Andijon)* va b., kichikroq shaharlar esa kursivda *Wardansi (Vardonze)*, *Wafkand (Vobkent)*, *Rischtan (Rishton)*, *Utsch Kurghan (Uchqo'rg'on)* va b. qayd etilgan²⁵¹.

²⁴⁵ Moser H. L'Irrigation en Asie Centrale... – P. 261–266.

²⁴⁶ Umschau im Russischen Turkestan: (im Jahre 1871) : nebst einer allgemeinen Schilderung des "Turkestanischen Beckens"; mit 27 in den Text gedruckten Holzschnitten und einer oro-hydrographischen Karte / von Alexander Petzholdt. – Leipzig: Verlag von Hermann Fries, 1877. – 396 c.

²⁴⁷ Ўзбекистан тарихига оид манба ва тадқиқотлар... – Б. 374.

²⁴⁸ Petzholdt A. Umschau im Russischen Turkestan (im Jahre 1871) nebst einer allgemeinen Schilderung des "Turkestanischen Beckens" von Alexander Petzholdt. – Leipzig: Verlag von Hermann Fries, 1877. –416 p.

²⁴⁹ Umschau im Russischen Turkestan... – P. 243–299.

²⁵⁰ Umschau im Russischen Turkestan... – P. 300.

²⁵¹ Übersichts – Karte des Turkestanischen Beckens zu A.Petzholdt's. "Umschau im Russischen Turkestan" entworfen von H. Kiepert, Berlin 1877 / Petzholdt A. Umschau im Russischen Turkestan... – P. 411.

Bundan tashqari, xaritada ko'plab gidronimlar va oronimlar keltirilgan bo'lib, ushbu jihat muallifning o'zi yurgan yo'llaridan tashqari, Turkiston tarixiy-geografiyasi, etnografiyasi, orografiyasi bilan yaqindan tanishib chiqqanligini bildiradi. Xususan, xaritada yirik tog'lar nomiga "tau" topoformanti qo'shilib *Bukan Tau (Bo'kantog')*, *Ak Tau (Oqtog')*, va b., nisbatan kichikroq tog' nomlariga faqatgina "T" harfi bilan *Altyn T. (Oltintog')*, *Durmen T. (Do'rmon tog')*, *Kurama T. (Qurama tog')* va b. ko'rsatilgan.

Tadqiqot uchun e'tiborli tomoni, A. Petsxoldning xaritasida ko'rsatilgan tog' nomlaridan *Durmen T. (Do'rmon tog')*, *Kurama T. (Qurama tog')* kabi oronimlar etnotoponim bo'lib, ular o'zbek urug'laridan bo'lmish do'rmon va qurama urug'lari bilan bog'liqdir. Etnotoponimlarning tog' nomlarida uchrashi kamdan-kam uchraydigan hodisalardan biri bo'lib, *Do'rmontog'* Sirdaryoning o'rta oqimida joylashgan tog' nomi sifatida boshqa manbalarda deyarli qayd etilmagan.

A.Petsxold va boshqa nemis sayyohlarining Turkistonga tashrifi, asosan, Rossiya imperiyasining nemis mutaxassislariga ehtiyoji yuzasidan amalga oshirilgan. Xususan, A.Petsxoldning o'zi ham Turkiston general gubernatori fon Kaufmannning buyrug'i asosida o'lkada ilmiy-amaliy tadqiqotlar o'tkazish uchun yuborilgan²⁵². Mazkur jarayon nisbatan avvalroq boshlangan bo'lib, Rossiya imperiyasining Turkistonni bosib olgunga qadar bo'lgan davrda E.Eversman va G.Gelmerson kabi nemis tadqiqotchilari ko'p tarmoqli ekspeditsiyalarga jalb qilingan²⁵³.

Nisbatan keyingi davrda, 1893-yilda, Turkistonga kelgan nemis sayyohi Maks Albrect, asli kasbi neft-gaz hamda ko'mir sohasidagi olim bo'lib, tahminan 20 yildan ortiqroq davr mobaynida rus hukumatiga xizmat qilgan²⁵⁴. Uning safar taassurotlari asosida yozilgan asarida Turkiston, xususan, Buxoro amirligi shaharlari, qishloqlari, suv inshootlari hamda bozor-u karvonsaroylari haqida qimmatli ma'lumot

²⁵² <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%86%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B4,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80>

²⁵³ Eversmann V. E. Reise von Orenburg nach Buchara.. – Berlin, 1823. – 186 s.; Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppes in den Jahren 1833 und 1835 / von Gr. v. Helmersen. – St. Petersburg: Buchdr. der K. Akad. der Wissenschaften. – Bd. 1., 1841. – 238 s.

²⁵⁴ Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар... – Б. 366.

uchraydi²⁵⁵. Nemis sayyohlarining asarlari o'lka tabiati, geologiyasi, orografiyasi hamda gidrografiyaiga bag'ishlanganligi sababli, ko'proq joy nomlari, xususan, etnotoponimlar kam uchraydi. Ular Rossiya imperiyasining bevosita roziligi asosida Turkistonni ilmiy jihatdan o'rganishga xizmat qilgani uchun, ular qo'lga kiritgan ilmiy ma'lumotlar Rossiya imperiyasining Turkistondagi siyosatini amalga oshirishga xizmat qilgan.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, O'rta Osiyo xonliklariga yuborilgan elchi va sayohatchilar, asosan, maxsus topshiriq bilan kelgan. Ulardan ba'zilar o'z asl maqsadini yashirganligi sababli ham qatl etilgan. O'z yurtiga sog'-omon qaytganlari yo'l xaritasi, asosiy yo'nalishi, ko'rgan-kechirganlarini qog'ozga tushirib, nashr ettirgan. Ushbu ma'lumotlarning barchasini xolisona, deb bo'lmaydi. Chunki, mazkur ma'lumotlar Rossiya imperiyasi bilan siyosiy va harbiy kurash omili natijasida yozilgan va qisman Buyuk Britaniyaning ta'siriga tushgan. Ammo, davr nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holatda, ularni qiyosiy o'rganish va hudud aholisini tadqiq etishda foydalanish muhim hisoblanadi.

O'rta Osiyoga kelgan AQShlik sayyohlarning "safarnoma"lari

XIX asrda O'rta Osiyoga kelganlar orasida AQShlik sayyohlar o'zlarining daliliy materiallarga boyligi bilan ajralib turadi. Ular hududga nisbatan kechroq kelgan bo'lsa-da, avval kelgan boshqa g'arblik sayyohlarga tegishli asarlarni o'rganib, ularni to'ldirishga o'z xissasini qo'shgan.

O'rta Osiyoga kelgan sayyohlardan biri Mak Gahan hisoblanib, o'zining "*Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva*" (O'kuzdagi harbiy harakatlar va Xivaning qulashi) nomli asarini 1873-yildagi Xiva xonligining Rossiya tomonidan bosib olinishi tafsilotlariga bag'ishlangan va 1874-yilda Londonda nashr qilingan²⁵⁶. Mazkur asar 1875-yilda rus tiliga tarjima qilinib, o'sha yilning o'zida rus hukumatining ruxsati bilan "*Военные действия на Оксусе и падение Хивы*" nomi ostida nashr etilgan²⁵⁷.

²⁵⁵ Albrecht M. Russisch Zentralasien. Reisebilder aus Transkaspien, Buchara und Turkestan. – Hamburg, 1896. – 250 s.

²⁵⁶ Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Kxiva. – New York: Happy & Brothers, Franklin Square, 1874. – P. 438.

²⁵⁷ Военные действия на Оксусе и падение Хивы. Соч. Мак-Гахана. – М., 1875.

Asar 3 ta bobdan iborat bo'lib, asosan, jang tafsilotlari bilan bog'liq jarayonlar yoritilsa-da, unda Xiva xonligidagi ko'plab katta-kichik shaharlar va qal'alar nomi qayd etilgan. Xususan, asarda *Hazarasp (Hazorasp)*, *Kungrad (Qo'ng'iroq)*, *Khojaili (Xo'jayli)*, *Mangit (Mang'it)*, *Ilieli (Alieli)*, *Kara-kalpak (Qoraqalpoq)*, *Sheik-Arik (Sheyxariq)* kabi etnotoponimlar hamda *uzbegs (o'zbeklar)*, *cossaks (qozoqlar)*, *turkmens (turkmanlar)*, *kirghiz (qirg'izlar)* kabi etnonimlar uchraydi²⁵⁸.

Asarning 3 bobida Xiva xonligidagi turkmanlar, xususan, *imrali* (imrolilar – 2500 ta o'tov), *chaudors* (chovdurlar – 3500 ta o'tov), *karadashli* (qorodoshli – 2000 ta o'tov), *kara jigeldi* (qora egildilar – 1500 ta o'tov), *Alieli-goklens* (alieli-go'klanlar – 1500 ta o'tov), *yomuds* (yovmutlar – 11000 ta o'tov), jami 22000 ta o'tov, umumiy hisobda xonlikda 110000 ta turkmanlarga mansub aholi istiqomat qilishini ta'kidlagan²⁵⁹. Ushbu ma'lumotlar Xiva xonligidagi turkmanlar etnonimlari bilan bog'liq joy nomlari, shuningdek, aholining etnik tarkibini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'rta Osiyoning tarixiy-geografik joy nomlari, hududning etnografiyasi, toponimikasi, geografiyasiga oid ma'lumotlar yoritilgan safarnomalardan yana biri, Genri Lansdeylning "*Russian Central Asia*" (Rossiyaliklar O'rta Osiyoda) asari hisoblanadi²⁶⁰. Asli cherkov rohibi bo'lgan Genri Lansdeyl 1879-1882-yillar davomida 2 ta yirik sayohatni amalga oshirgan. Xususan, ulardan biri Sibirga, ikkinchisi esa O'rta Osiyoga bo'lib, aynan 179 kunlik ikkinchi sayohati natijasida yuqoridagi asarni yaratadi.

G.Lansdeyl ikkinchi sayohati davomida *Semipalatinsk*, *Kulja*, *Toshkent*, *Qo'qon*, *Samarqand*, *Qarshi*, *Buxoro*, *Xiva*, *Marv* kabi shaharlardan o'tib, jami 12145 mil (19545 km.) masofa bosib o'tadi²⁶¹. Muallif o'z yo'nalishida *Kungrad*, *Hojeili*, *Ilieli*, *Manghit*, *Kurama*, *Kurama-Tau*, *Mogol-Tau*, *Aravan*, *Durmoncha*, *Uygur*, *Guz kishlak*, *Goklenkal'a*, *Urus kishlak*, *Karamazy*, *Govozali*, *Kiatly*, *Hindu sarai*, *Djiguiit-kala* kabi ko'plab etnotoponimlarni qayd etib o'tgan. Joy nomlaridan tashqari, Amudaryo viloyati aholisining etnik tarkibini,

²⁵⁸ Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Khiva.... – P. 163–349.

²⁵⁹ O'sha manba... – B. 349.

²⁶⁰ Lansdell H. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv). – London. 1885. – P. 440.

²⁶¹ [https://www.wdl.org/ru/item/16720/manifest/Elizabeth Baigent, "Lansdell, Henry \(1841–1919\)," in Oxford Dictionary of National Biography \(Oxford, U. K.: Oxford University Press, 2004\).](https://www.wdl.org/ru/item/16720/manifest/Elizabeth%20Baigent,%20%20Lansdell,%20Henry%20(1841%E2%80%931919),%20in%20Oxford%20Dictionary%20of%20National%20Biography%20(Oxford,%20U.%20K.:%20Oxford%20University%20Press,%202004).)

ulardan o'zbek va tojiklar o'troq aholining asosiy qismini tashkil qilsa, qirg'izlar ko'chmanchi shaklda yashaganini ta'kidlaydi²⁶².

Bundan tashqari, asarda Buxoro amirligida istiqomat qilgan *tajiks (tojiklar), persians (forslar), jews (yahudiylar), hindus (hindlar), arabs (arablar), uzbegs(o'zbeklar), kirghese (qirg'izlar)* kabi yirik etnonimlardan tashqari, o'zbeklarning *djagatai (chig'atoy), kipchak (qipchoq), min (ming)* kabi urug'lari ham istiqomat qilishini qayd etgan. Umuman olganda, muallifning ushbu asari o'z davri uchun ma'lumotlari boyligi bilan ajralib turadi.

G.Lansdeyl 1879-1882-yillar davomida O'rta Osiyoga uyushtirgan safari natijalaridan biri, shubhasiz, "safarnoma"ga ilova qilingan Turkistonning xaritasi edi²⁶³(2.3.12. *rasm*). Ushbu xarita 50° g'arbiy kenglikdan - 90° sharqiy uzunlikkacha bo'lgan O'rta Osiyo hududlarini o'zida aks ettirib, 1:6.589.440 o'lchamda tasvirlangan.

Xaritada O'rta Osiyo hududi umumiy nom bilan *Turkiston* deb atalib, Buxoro amirligi hamda Xiva xonligi, mos ravishda *Khiva* va *Bokhara* shaklida berilgan. Muallif tomonidan sobiq Qo'qon xonligi hududlari *Ferghana* shaklida, unda yirik shaharlardan: *Kokan, Namangan* va b.; nisbatan kichikroq maskanlar: *Uzgen, Yanikurgan, Uchkurgan* va b. kabi toponimlar uchraydi.

Xaritada etnotoponimlardan Farg'ona vodiysidagi *Assake, Arawan*; Xiva xonligidagi *Kungrad, Khodjaeli, Iliali, Kipchak*, shuningdek, Amudaryo bo'limi tarkibiga kiradigan *Chimbai, Nukus* kabi urug'larining nomi asosida paydo bo'lgan joy nomlari tasvirlangan. Xaritada keltirilgan *Chandyr (Chandir)*²⁶⁴ nomli qishloq nomi ham etnotoponim bo'lib, uning asosi turkmanlarning *chovdur* etnonimi bilan bog'liqdir²⁶⁵.

Yana bir AQShlik sayyoh Yujin Skaylarning O'rta Osiyoga qilgan sayohati o'ziga xos o'ringa ega. U 1870-1876-yillarda AQShning Sankt-Peterburgdagi diplomatik missiyasiga kotib sifatida faoliyat yuritadi va shu vaqt oralig'ida O'rta Osiyoga sayohat qilib, safar natijalari haqida "*Turkiston: Rossiya Turkistoni, Qo'qon, Buxoro va Guljaga sayohat*

²⁶³ Lansdell Henry. Russian Central Asia... – P. 39.

²⁶⁴ Бухоро амирлиги Қорақўл беклигининг жанубий қисмида жойлашган.

²⁶⁵ Атажонов А. Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг... – Б. 49.

qaydlari” nomli asar yozgan²⁶⁶ va ushbu asar 1876-1877-yillarda Nyu-Yorkda kitob shaklida nashr etilgan²⁶⁷. Uning o‘zbek tilidagi tarjimasi 2019-yilda Z.Saidboboyev tomonidan tarjima va izohlar bilan chop etilgan²⁶⁸.

Asarda muallif mintaqadagi Toshkent, Samarqand, Jizzax, Shahrisabz, Kitob kabi yirik shaharlar hamda ko‘plab mikrotoponimlarni ma’nosini izohlashga harakat qilgan. Bundan tashqari, asarda *arab, jaloyir, kenagas, mang‘it, ming, nayman, olchin, uyg‘ur, turk, xitoy, qipchoq, qirq, qo‘ng‘irot* kabi etnonimlarni uchratishimiz mumkin.

Shuningdek, etnotoponimlardan *Hodjeili (Xo‘jayli), Iliali (Alieli), Jagatai (Chig‘atoy), Kangli (Qang‘li), Kitai (Xitoy), Kiptchak (Qipchoq), Kungrad (Qo‘ng‘irot), Manghit (Mang‘it), Nukus (Nukus)* kabilar shahar nomlari sifatida Xiva xonligi, *Kurama (Qurama), Karakitai (Qoraxitoy), Telau (Telov), Mingbulak (Mingbuloq), Tchinz (Chinoz), Mingtepa (Mingtepa), Nogai Kurghan (No‘g‘ayqo‘rg‘on)* kabi kichikroq shahar va qishloq nomlari o‘rnida qo‘llanilgan etnotoponimlar Farg‘ona va Toshkent vohasida mavjudligi qayd etilgan²⁶⁹.

Asarga ilova qilingan xaritada asosan, Turkistondagi yirik shaharlar, uning sayohat yo‘nalishi va Rossiya imperiyasi tasarrufiga o‘tgan hududlar tasvirini ko‘rish mumkin(2.3.13. *rasm*). Xarita G‘arbiy Yevropa va AQShda Turkistonning Rossiya imperiyasiga qo‘shib olingan hududlari haqida dastlabki tasavvurni shakllantirib, O‘rta Osiyo hududining xaritalashtirishdagi keyingi tadqiqotlarga zamin bo‘lgan²⁷⁰.

Umuman olganda, O‘rta Osiyoga kelgan AQShlik sayyohlarning safarnomalari boshqa xorijlik sayyohlarning asarlaridan ma’lumotlarga boyligi, ko‘proq etnografik kuzatuvlarga asoslanganligi, asar yozilish tilining soddaligi bilan farq qilib, ularning manbashunoslik va tarixshunoslik tahlili mintaqa tarixining ayrim noma’lum sahifalarini to‘ldirishga xizmat qiladi.

²⁶⁶ Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Кўкон, Бухоро ва Гулжага ат қайдлари / Таржимон З. Саидбобоев. – Тошкент: O‘zbekiston, 2019. – Б. 10.

²⁶⁷ Schuyler E. Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. – New York, 1876. – P. 411; O‘sha muallif: Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. Vol. I. – New York: Scribner, Armstrong & CO, 1877. – P. 439; Eugene Schuyler. Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. Vol. II. – New York: Scribner, 1877. – P. 506.

²⁶⁸ Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони... – Б. 338.

²⁶⁹ Eugene Schuyler. Turkistan notes of journey... – P. 425–463.

²⁷⁰ Саидбобоев З. А. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар... – Б. 73.

Xulosa sifatida shuni aytib o'tish mumkinki, Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olish va tasarruf etishga qaratilgan siyosiy maqsadi hududga yuborilgan missiya vakillari faoliyati natijasi sifatida paydo bo'lgan safarnomalar va ulardagi ma'lumotlar orqali namoyon bo'lib, sayyohlarning mintaqaga tashrifining tadrijiy bosqichi, ularning maqsadlarini o'zgarib borishi hamda tashrif buyuruvchilarning shaxsiyatiga bog'liq ravishda manbalardagi joy nomlari, xususan, etnotoponimlarning miqdori ham o'zgarib borgan.

O'rta Osiyoga kelgan xorijlik sayyohlarning "safarnoma"lari, ularning aynan qayerdan kelganligiga mos ravishda mazmunan farqlangan. Xususan, mintaqaga kirib kelgan osiyolik sayyohlarning "safarnoma"lari asosan, chegara hududlaridagi shaharlar va o'zaro hamkorlik masalasida, ingliz sayyohlari esa ruslarning mintaqadagi faol tashqi siyosatiga ta'sir o'tkazish maqsadida, qolgan mamlakatlardan kelgan sayyoh va elchilar esa Turkistondagi ingliz-rus raqobatiga baho berish maqsadida kirib kelgan. Shundan kelib chiqib, ularning asarlaridagi toponimik ma'lumotlar, xususan, etnotoponimlarning salmog'i ham bir-biridan farq qilgan.

"Safarnoma"lardagi tarixiy xaritalar toponimik ma'lumotlar, xususan, etnotoponimlarni tadqiq etishda o'ziga xos o'rin tutib, ular etnotoponimlarning joylashgan joyi, tarqalish geografiyasi va qanday geografik obyektni nomlab kelishini bevosita kuzatish imkonini beradi. Bundan tashqari, turli yillarda chizilgan xaritalarni o'zaro qiyosiy solishtirish natijasida turli aholi guruhlarining migratsiya, assimilyasiya jarayonlarini ham xronologik kesimda kuzatish, shuningdek, etnotoponimlar, urug' va qabila nomi asosida shakllanganligini hisobga olib, xaritadagi bu kabi joy nomlari orqali hudud etnik tarkibi, urug' va qabilalarning joylashgan joyi va etnointegratsion jarayonlarni tadqiq etish mumkin.

III BOB. MINTAQA ETNOTOPONIMLARNING TASNIFI VA ETNONIMIK TARKIBI

3.1. Etnotoponimlarning tuzilishi hamda ma'nosiga ko'ra tasnifi

Toponimik tadqiqotlarda qo'llaniladigan tasniflash usullari bevosita o'rganilayotgan davr va makonning ilmiy hamda amaliy iste'molida mavjud joy nomlarining ko'lamidan kelib chiqib tanlanadi. Shuning uchun hozirgi kunga qadar toponimlar tasnifining aniq va yagona tizimi ishlab chiqilmagan. Shundan kelib chiqqan holda, rus va xorij sayyohlarining asarlaridagi O'rta Osiyoning xonliklar davri, shuningdek, Turkiston general gubernatorligi tasarrufiga kiritilgan viloyatlarning XIX asrga oid etnotoponimlari quyidagicha tasnif qilish o'rinli, deb topildi:

1. Etnotoponimlarning qanday turdagi obyektini nomiga asos bo'lishiga ko'ra turlari.

Etnotoponimlar turli obyektlarni atab kelishi jihatidan bir nechta guruhlariga bo'linadi:

a) tabiiy-geografik muhitga bog'lik ravishda paydo bo'lgan etnotoponimlar.

Ushbu tipdagi etnotoponimlarning paydo bo'lishida etnosning yashash muhiti, hududi, joylashgan o'rni muhim rol o'ynaydi. Odatda bunday turdagi etnotoponimlarda geografik obyektlarning tashqi xususiyati asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Masalan, *Qoradaryo*, *Qizilsuv*, *Kattasoy* kabi gidronimlarda, *Oqtog'*, *Qoratog'*, *Qiziltog'* kabi oronimlarda hudud tashqi tabiiy xususiyati nom shakllanishiga asos bo'lgan. Lekin, tarkibida etnik nom uchrovchi geografik obyektlarning nomlanishida tabiiy-geografik omillar har doim ham asosiy rol o'ynamay, balki ushbu obyektga nisbatan kishilarning munosabati muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada fikr bildirgan V.A.Nikonovning qayd etishicha, "toponimiya har doim ham bevosita geografik muhitni aks ettirmaydi, balki ana shu geografik muhitga jamiyatning munosabatini aks ettiradi"²⁷¹. Bu munosabatdan kelib chiqqan holda, ularni ham bir nechta guruhlariga tasnif qilish mumkin:

²⁷¹ Никонов В. А. История освоения Среднего Поволжья... – С. 193.

1. *Etnogidronimlar* – bu etnik birlik nomi bilan bog‘liq daryo irmoqlari, soylar, kanal, ariq, quduq, buloq, hovuz kabi suv inshootlarining umumiy nomi bo‘lib, ular “safarnoma”larda juda ko‘p uchraydi. Masalan, G.I.Danilevskiyning safarnomasida Amudaryoning 9 irmog‘idan birining nomi *Qozoqdaryo* ekanligi qayd etilgan²⁷². Bundan tashqari, ushbu safarnomada yirik kanallar – *Qorag‘uz, Nayman, Uyg‘ur, Suvalli*; qishloqlarini sug‘oruvchi nisbatan kichikroq ariqlar; *Nayman, Sayot, Kenagas, Tangriberdi Qalmoq, Besh uyli, Nukus, Uyg‘ur* kabi etnogidronimlar ham uchraydi.

Ushbu davrga oid manbalarda Buxoro amirligi, xususan, Zarafshon vodiysida juda ko‘plab etnogidronimlar uchraydi. Jumladan, A.P.Xoroshinning safarnomasida qayd etilishicha, Kattaqo‘rg‘on bo‘limida *Mitansoy, Orlotsoy, Dizmon, Eshonli, Xo‘jaariq, Mingariq* kabi etnogidronimlarni ko‘rish mumkin²⁷³.

Shuningdek, L.N.Sobolevning asarida Zarafshon okrugining 13 tumani turli katta kanallar va ariqlar orqali Zarafshon daryosi suvi bilan sug‘orilishi²⁷⁴, ular orasida *Qozoqariq, So‘fiyon, Xo‘ja Mukur, Xo‘ja ariq, Jui-Mo‘g‘ul, Sergali, Qatag‘on, Mingariq (Katta Mingariq, Kichik Mingariq), Qiyotariq, Urusariq, arig‘i Turkestan, arig‘i Arabxona* kabi etnogidronimlar mavjudligi keltirilgan.

Qolaversa, Qo‘qon xonligida *Qatag‘on* kanali bo‘lib, shu nomdagi qabila nomiga aloqador ushbu etnogidronim o‘zining atrofidagi *Besh qovoq rais, Xol Cho‘ra, Mir Ayupboy, Utem Bakovul, Qazipil-Quzor, Qoshg‘ar, Olachabof* kabi qishloqlarni suv bilan ta‘minlagan²⁷⁵.

Qo‘qon xonligidagi etnogidronimlar qolgan O‘rta Osiyo xonliklariga nisbatan kamroq bo‘lib, buning sababi qabila va urug‘ nomlari ko‘proq o‘zlari o‘troqlashgan tekislik hamda tog‘oldi hududlar bilan bog‘liqdir. Ya‘ni, kanal, ariq, soy kabi suv bilan bog‘liq tabiiy obyektlarning Qo‘qon xonligida yashagan qabila-urug‘lar bilan bog‘liqligi nisbatan kamroqdir. Xiva xonligi va Buxoro amirligida esa urug‘lar o‘zlarining tarkibidagi bo‘limlari bilan butun xonlik bo‘ylab o‘troqlashuvi, yangi dehqonchilik maydonlarini o‘zlashtirilishi, kanal va

²⁷² Данилевский И. Г. Описание Хивинского... – С. 71.

²⁷³ Хорошин А. П. Сборник статей касающихся... – С. 242–254.

²⁷⁴ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ..... – С. 13.

²⁷⁵ Миддендорф А. Очерки Ферганской долины... – С. 504.

ariqlarning bevosita urug' qabilalar kuchi bilan qazilishi ular bilan bog'liq joy nomlarini ko'payishiga sabab bo'lgan.

2. *Etnooronimlar* etnik birlik nomi bilan bog'liq tepalik, jarlik, adir, bel, dovon kabi yer yuzasini relyefida bo'rtib chiqqan tabiiy geografik joy nomlarining umumiy nomi bo'lib, bunday nomlar safarnomalarda mavjud.

XIX asrning 80-yillarida O'rta Osiyoga tashrif G.Lansdeylning safarnomasida Toshkentdan Xo'jand orqali Qo'qonga borish yo'lida *Quramatog'* va *Mo'g'ultog'* etnooronimlari qayd etilgan²⁷⁶. Ushbu yo'l Ohangaron vodiysida joylashgan bo'lib, bu yerda qurama urug'lari yashagan va tog' yonbag'irlarida chorvachilik bilan shug'ullangan. Natijada, ularning nomini tog' nomiga ko'chganini ko'rish mumkin. Shuningdek, nemis sayyohi A.Petsxoldning safarnomasiga ilova qilingan xaritada Sirdaryoning o'rta oqimida *Do'rmontog'* hamda uning yonida yuqorida keltirilgan *Quramatog'* tasvirlangan bo'lib²⁷⁷, bular kam sonli bo'lsa-da, mintaqaning toponimik qatlamini etnooronimlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Shuningdek, A.P.Xoroshinning "Safarnoma"sida Buxoro amirligiga qarashli Kattaqo'rg'on bekligida *Qalmoqtepa*, *Qozoqtepa*, shuningdek, So'g'd bekligida *Naymantepa*, *Uyshuntepa* kabi qishloq nomlari qayd etilgan²⁷⁸. Ushbu joy nomlari qishloq nomlari bo'lsa-da, ularning tarkibidagi *tepa* oronimik indikator ekanligidan kelib chiqib, qishloq nomiga aylanishdan avval ushbu hudud etnooronimik obyekt bo'lganligidan dalolat beradi.

Lekin, tadqiqot doirasiga tortilgan manbalarda Xiva xonligida urug' va qabila nomi bilan bog'liq etnooronimlar uchramadi. Buning sababi, xonlikdagi urug' va qabilalar tog'oldi hududlarida emas, ko'proq tekislik va pasttekislikdan iborat shahar, qishloqlarda o'troq turmush tarziga o'tganligi bilan bog'lash mumkin.

b) ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy jarayonlar natijasida paydo bo'lgan etnotoponimlar.

Ushbu etnotoponimlar tabiiy-geografik muhitga bog'liq etnotoponimlarga nisbatan joy nomi bilan etnosning to'g'ridan-to'g'ri

²⁷⁶ Lansdell Henry. Russian Central Asia... – P. 489.

²⁷⁷ Übersichts – Karte des Turkestanischen Beckens zu A.Petzholdt's. "Umschau im Russischen Turkestan" entworfen von H. Kiepert, Berlin 1877 / Petzholdt A. Umschau im Russischen Turkestan... – P. 411.

²⁷⁸ Хорошин А. П. Сборник статей касающихся... – С. 152–156.

aloqaga kirishi, shuningdek, turli ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jarayonlar natijasida paydo bo'lganligi sababli ularni alohida turkumga ajratildi. Ushbu tipdagi etnotoponimlar o'z navbatida, etnooykonimlar va etnourbonimlarga bo'linib, ular aholining o'ziga xos etnoiijtimoiy holatini namoyon qiladi.

1) Etnooykonimlar – etnotoponimlar tarkibidagi eng ko'p uchraydigan turi bo'lib, urug' nomi bilan aholi yashash maskanlari: shahar, qal'a, qo'rg'on, daha, qishloq, ovul va mahallalarning birlashgan nomi vositasida shakllangan. Ushbu turdagi joy nomlari deyarli har bir hududda uchrab, "safarnoma"larda ular etnotoponimlarning salmoqli qismini tashkil etadi. Ular hajmiga ko'ra quyidagicha tasniflanadi:

Shaharlar. O'rta Osiyo shaharlarning nomi qadimgi davrdan shakllana boshlagan bo'lsa-da, ularning nomlari ichida turli urug' va qabila, hudud va boshqa jihatlarga bog'liq bo'lganlari ham uchraydi. Shaharlarning etnotoponimlar ko'rinishida nomlanishi O'rta Osiyo xonliklari orasida Xiva xonligi uchun xarakterli hisoblanib, XIX asrda xonlikka kelgan N.N.Muravyov, G.I.Danilevskiy, A.Vamberi, G.Lansdeyl va M.Gahanning asarlarida qayd etilgan²⁷⁹.

Misol uchun, 1842-yilda Xivaga kelgan rus sayyohi G.I.Danilevskiyning safar xotiralarida xonlik hududidagi shahar nomlari o'rnida kelgan etnotoponimlardan, jumladan, xonlik boshqaruvidagi 25 ta yirik shaharlar orasida²⁸⁰ *Chig'atoy, Qipchoq, Xitoy, Qo'ng'iroq, Mang'it, Alieli, Xo'jayli* kabilar sanab o'tilgan.

XIX asrning 60-yillarida O'rta Osiyoga kelgan vengr sharqshunosi A.Vamberi *Kungrat (Qo'ng'iroq), Mangit (Mang'it), Kiptchak (Qipchoq), Khitai (Xitoy), Kiet (Qiyot), Djagatai (Chig'atoy), Noks (Nukus), Kiet-Kungrat (Qiyot-Qo'ng'iroq), Kangli (Qang'li)* kabi etnotoponimlarni qayd etgan²⁸¹. Vamberining safarnomasidagi etnotoponimlar soni G.I.Danilevskiy safarnomasiga qaraganda 5 taga ko'proq, jami etnotoponim sifatida qayd etilgan yirik shaharlar soni 12 ta qayd etiladi.

²⁷⁹ Муравьев Н. Путешествие въ Туркмения и Хиву въ 1819–1820 годахъ. Ч.2. – Москва. 1822. – С. 75; Данилевский И. Г. Описание Хивинскаго ханства. – Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 94; Lansdell H. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv). Vol. 2. – London. 1885. – P. 757; Vambery A. Travels in Central Asia. – London: John Murray, Albemarle street, 1864. – 488 p.; Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Kxiva. – New York: Happy & Brothers, Franklin Square, 1874. – P. 438.

²⁸⁰ Данилевский И. Г. Описание Хивинскаго ханства. – Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 114.

²⁸¹ Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1864. – P. 343.

XIX asrning 80-yillarida O'rta Osiyoga kelgan Genri Lansdeylning safarnomasida Xiva xonligida qayd etilgan shaharlarning soni, ular orasida etnotoponimlar A.Vamberiga nisbatan kamroq qayd qilingan²⁸². Ular orasida faqat *Djagatai (Chig'atoy)*, *Iliali (Alieli)*, *Khojaeli (Xo'jayli)*, *Kungrad (Qo'ng'iro't)* kabilarni uchratish mumkin.

Dahalar – o'z tarkibida bir nechta qishloq va mahallalarni birlashtiruvchi aholi yashash maskani bo'lib, "safarnoma"larda ko'p uchramaydi. Mavjud ma'lumotlarga e'tibor qilinsa, Toshkent shahridagi *Beshyog'och*, *Ko'kcha*, *Sebzor* va *Shayxontohur* kabi daha nomlar etnik asosga ega emas. Dahalar nomida etnonimlar uchrab, ularning etnooykonimlarga aylanishi Buxoro amirligi uchun xos bo'lib, bunday joy nomlari A.P.Xoroshxinning safarnomasida Zarafshon vodiysi, So'g'd tumanidagi 25 ta daha nomlari tarkibida qayd etilgan²⁸³. Masalan, *Dahai Qang'li*, *Dahai G'oziqo'ng'iro't*, *Dahai Besh bola*, *Dahai Qoramuyun*, *Dahai Bo'ryachi* kabi etnotoponimlar shular jumlasidandir.

Qishloq va ovullar. "Safarnomalar"da keltirilgan etnooykonimlar orasida eng ko'p qayd etilgan joy nomlari, shubhasiz, qishloq va ovullar nomlari bo'lib, ularni O'rta Osiyo xonliklarining har birida uchratish mumkin. Xususan, G.I.Danilevskiy o'zining "Safarnoma"sida Xiva shahri yaqinidagi 60 ta qishloq nomini²⁸⁴, jumladan, *Bayot*, *Besh uyli*, *Kenagas*, *Xitoy*, *Nayman*, *Naymanko'l*, *Nukus* kabilarni sanab o'tadi.

Buxoro amirligi, xususan, Zarafshon vohasida etnooykonim nomlari V.N.Xanikov va A.P.Xoroshxinning "safarnomalar"ida nisbatan ko'proq uchraydi. Masalan, amirlikning Kattaqo'rg'on bekligida *Bahrin*, *Chig'atoy*, *Ambarsoy*, *Tasmasi*, *Eshonli*, *Cho'yanchi*, *Qoraqipchoq*, *Saroy*, *Qozoqota*, *Qo'pg'iro't*, *Olchin*, *Arabxona*; So'g'd bekligida esa *Qirg'iz*, *No'g'ayota*, *Cho'michli*, *Oytamg'ali-bola*, *Oytamg'ali poyon*, *Beshbola*, *Galabotir* kabi qishloq nomlari qayd etilgan²⁸⁵.

Shuningdek, A.A.Kushakevich, I.V.Virskiy va A.I.Maksheyevning tadqiqotlari²⁸⁶da XIX asrga oid Zarafshon vohasi, Xo'jand hamda Jizzax uyezdlaridagi ko'chmanchi aholining ovullari nomlari keltirilgan.

²⁸² Lansdell Henry. Russian Central... – P. 687.

²⁸³ Хорошхин А. П. Сборникъ статей... – С. 154–157.

²⁸⁴ Данилевский И. Г. Описание Хивинского... – С. 118.

²⁸⁵ Хорошхин А. П. Сборникъ статей... – С. 152–248.

²⁸⁶ Кушакевич А. А. Сведения о Ходженскомъ уездъ. Том. 59. – Санкт-Петербургъ, 1873. – С. 168; Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ... – С. 333–434; Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанскомъ крае / Туркестанский сборник. Томъ. 112. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 83–142.

Ushbu etnotoponimlar sirasiga: *Qatag'on, Cho'yanchi, Xitoy, Qipchoq, Uvak, Mang'it, Boyaut, Turkman, Jaloir, Qarapchini, Ilonchi, Qipchoqsuvi, Qozonli, Nayman, Saroy, Kamtamg'ali, Mo'lton* kabilarni kiritish mumkin.

Shuningdek, Qo'qon xonligida qishloq nomlari o'rnida Mir Izzatulloh, A.P.Xoroshxin va A.Middendorflarning tadqiqotlari²⁸⁷da keltirilgan *Naymancha, G'oziyog'liq, Beshbola, Qoraqalpoq, Tuklimergan, To'lash, Qoshg'ar, Tama, Qozoqoyim, Qo'tir-qipchoq, Risquli* kabi etnotoponimlarni qayd etish o'rinlidir.

2) Etnourbonimlar – bu, asosan, aholi zich bo'lgan oykonimlarda, shuningdek, shahar ichidagi turli topografik obyektlarning umumiy nomlariga nisbatan qo'llaniladigan atama hisoblanadi. Etnourbonimlar shahar hududlaridagi aholining ijtimoiy va etnik tarkibi, ishtimoiy-tarixiy topografiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. "Safarnoma"larda tabiiy ravishda mualliflar tomonidan O'rta Osiyo xonliklarining turli shaharlari va ularning tavsifiga bag'ishlangan boblarda ko'plab urbonimlar qatorida ayrim etnourbonimlar ham berib o'tilgan.

Darvozalar. Bizga ma'lumki, xonliklar davrida asosiy shaharlar mudoffaa devorlari bilan o'rab olingan bo'lib, ular orqali shahardan tashqariga chiqish va kirish bevosita shahar darvozalari orqali amalga oshirilgan. Shuning uchun, bu davrlarda shahar darvozalari shaharning xavfsizligi va strategik jihatdan joylashuvi hamda shahar atrofidagi hududlar uchun ham qulay tarzda bunyod etilishiga katta ahamiyat berilgan.

Buxoro shahrining darvozalari haqida F.Skibin, F.Benevini, F.S.Yefremov, E.K.Meyendorf, P.I.Demezoni va I.V.Vitkevich, N.V.Xanikovlarning safarnomalarida²⁸⁸ ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ayrim mualliflar tomonidan 11 ta darvoza nomi qayd etilgan bo'lsa, ayrim sayyohlar tomonidan shaharning 12 ta darvozasi majudligi keltirib o'tilgan. Xususan, F.Skibin va F.Benevinining asarlarida shahar

²⁸⁷ Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah... – P. 100.; Хорошхин А. П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края.... – С. 533; Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – С. 589.

²⁸⁸ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. – Москва, 1986. – С. 165.; Странствование Филиппа Ефремова в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии и возвращение его оттуда через Англию в Россию. Третье издание. – Казань, 1811. – С.159.; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. –С. 183.; Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича). – М.: Наука, 1983. – С. 154.; Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 286.

darvozalari 12 ta, tahminan XVIII asrning oxirlarida boshlab F.S.Yefremov, E.K.Meyendorf, P.I.Demezov va I.V.Vitkevich, N.V.Xanikov asarlarida darvozalar soni 11 ta (*Mozori sharif, Samarqand, Hazrati Imom, O'g'lon, Talipoch, Shergaron, Qorako'l, Shayx Jalol, Namozgoh, Sallaxona, Kavola yoki Qarshi*) deb qayd etilgan. Ya'ni bundan ko'rinib turibdiki, XVIII asrning boshlarida 12 ta bo'lgan darvozalar soni shu asrning ikkinchi yarmiga kelib, bittaga kamayadi. P.I.Demezov bilan birga Buxoroga kelgan I.V.Vitkevich o'zining kundaliklarida yozishicha, "...aytishlaricha, Buxoro darvozalari 12 ta; men buxoroliklarni ularni nomma-nom aytishini so'raganimda, doimo bitta darvoza yetmas edi. Keyinchalik eshitdimki, bitta darvoza (tuproq bilan) berkitib tashlangan ekan", – deb qayd etadi²⁸⁹. Yuqoridagi mulohazalarning tahliliga nazar tashlaydigan bo'lsak, Buxoro shahrining o'n ikkinchi darvozasining tuproq tagida qolishi tahminan XVIII asrining o'rtalariga to'g'ri keladi. Lekin birorta darvoza nomida sof etnotoponimik xususiyat va indikator ko'zga tashlanmaydi. Shuningdek, boshqa "safarnoma"larda, xususan, A.P.Xoroshxinning safarnomasida ham Buxoro amirligidagi *Samarqand, Kattqo'rg'on, Penjshambe* shaharlaridagi asosiy darvozalar nomlari sanab o'tilgan bo'lsa-da, ularda ham sof etnotoponim sifatida namoyon bo'luvchi darvoza nomi uchramaydi.

A.P.Xoroshxin qayd etishicha, Qo'qon shahrining, shaharning 12 darvozasi bo'lib²⁹⁰, ma'muriy jihatdan 12 dahaga bo'lib boshqarilgan. Lekin, safarnomada faqatgina *Gazavlik, Marg'ilon, Katta kon* darvozalarining nomlari uchraydi, xolos. *Gazavlik* darvozasining nomi rus manbalarida shu shaklida keltirilgan bo'lsa-da, aslida esa Qo'qon shahridagi *G'ozioyoqli* nomdagi qishloq yohud mahalla nomidan olingan. Ushbu joy nomining paydo bo'lishi haqida mahalliy aholi orasida turli fikr-mulohazalar yursada, aslida ushbu joy nomi tamg'a-belgi asosida shakllangan etnonimdan olingan. Xususan, ushbu fikrlar toponomist olimlar S.Qorayev, N.Oxunov tadqiqotlari orqali ham o'z tasdig'ini topadi²⁹¹. Yuqoridagilarga qo'shimcha ravishda, A.F.Middendorf o'zining safarnomasida Qo'qon shahrida *Qatag'on*

²⁸⁹ Записки о Бухарском ханстве... – С. 98.

²⁹⁰ Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся... –С. 40.

²⁹¹ Qorayev S. Toponimika... –С. 55.; Охуннов Н. Жой номилари таъбири. –Тошкент: Ўзбекистон, 1994. –Б. 83.

hamda *Mo'yi Muborak* darvozalari borligini aytib o'tadi²⁹². Ko'rib turganimizdek, Qo'qon shahri darvozalarini ichida Buxoro shahridagi darvozalardan farqli ravishda sof etnourbonimlar uchrab, bu jihatdan xonlik darvozalariga xos o'ziga xoslikni ko'rsatadi.

Shuningdek, Toshkent shahrining darvozalari haqida ham safarnomalarda, xususan, F.Nazarov, A.P.Xoroshxin, N.Mayevlarning asarlarida²⁹³ ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, asosan 12 darvoza borligi qayd etiladi. Lekin, ushbu darvozalarning nomlari manbalarda turlicha shaklda uchrasa-da, har bir dahada 3 tadan darvoza mavjudligi keltirib o'tiladi. Xususan, toponomist olimi X.Bo'riyeva o'zining tadqiqotida, manbalardagi Toshkent shahri darvozalarining nomlari va ularning o'zaro farqli jihatlariga alohida to'xtalib o'tadi²⁹⁴. Tadqiqotchining fikricha, Toshkent shahri darvozalarining nomlanishida temuriylar davrida boshlab etnonimlarda faol ravishda foydalanilib kelingan. Undan keyingi davrda darvozalarining nomi boshqa shahar nomlari (*Qo'qon, Samarqand*), darvoza yonidagi obyekt nomlari (*Taxtapul*) kabilar bilan atalgan bo'lsa, ularning orasida etnotoponimlar (*Qorasaroy, Chig'atoy, Ko'kcha, Beshog'och, Qo'ymas, Kenagas, Qashqar, Labzak, Kamolon*) hozirgi kungacha ilmiy iste'molda saqlanib qolmoqda²⁹⁵.

Bozorlar. O'rta Osiyo shaharlarida ichki va tashqi savdoda bozorlarning o'rni nihoyatda katta bo'lib, xonlik bozorlari haqida O'rta Osiyoga tashrif buyurgan rus va xorij sayyohlarining safarnomalari asosan, XVIII asrning oxirlaridan boshlab ma'lumotlar uchray boshlaydi. Xususan, 1794-yilda Buxoroga kelgan tog'-kon muhandislari T.Burnashev va M.Pospelovlarning kundaliklarida eng yirik bozorlar sifatida shaharning markazida joylashgan *Chorsu* va *Registon* bozorlarining nomi qayd etiladi²⁹⁶. XIX asrning 20-yillarida Buxoro amirligiga kelgan E.K.Meyendorfning ta'kidlashicha, "Buxoro shahri markazida ikki tomoni do'konlar bilan to'la, uzunligi yarim chaqirim

²⁹² Миддендорф А. Очерки Ферганской ...-С. 506-507.

²⁹³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. //под ред. В.А. Рамодина и В.А. Уралова. -М.: Наука, 1968. -С. 59.; Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся... -С. 262.; Маев Н.А. Азиатский Ташкенть.....-С. 262.

²⁹⁴ Бўриева Х.А. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (XIX аср охири – XX аср бошлари). Монография. – Т.: Noshirlik yug'dusi, 2009. – 212 б.

²⁹⁵ Бўриева Х.А. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси.... – 212 б.

²⁹⁶ Бурнашев Т. Путешествие от Сибирской.... -С. 73.

ko'chalarni ko'rish mumkin", – deb qayd etgan edi²⁹⁷. Uning ushbu ma'lumotidan Registon aslida bozor emas, balki shaharning markazidagi maydon bo'lib, markazda bozor bo'lganligi sababli uning nomi avvalgi davrlarda bozorga nisbatan ham ishlatilganligini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, E.K.Meyendorf Buxorodagi o'ziga xos bozorlar toqlar haqida: "*Shunday chorrahalar borki, ularni qalin ustunlar ushlab turgan katta gumbazlar bilan qoplangan*", – deb yozar ekan, ularda "*bo'yalgan ipak, kashta tikilgan do'ppilar, tasmalar, pichoqlar va boshqa narsalar bilan savdo qiluvchilar*" joylashganini qayd etadi²⁹⁸. O.A.Suxarevaning fikricha, amirlikda bozorlarning 2 turi mavjud bo'lib, birinchisi, *Chorsu* Samarqand va Shahrisabzda keng tarqalgan bo'lsa, ikkinchisi, *Toqilar* – faqatgina Buxoro shahrida mavjud bo'lgan usti yopiq arkali bozorlar hisoblanib, ularning har ikkalasi yirik ko'chalar kesishgan chorrahalar ustida joylashadi²⁹⁹. Bunday bozorlar XVI asrdan Abdullaxon II davridan qurila boshlangan bo'lib, ularning eng yiriklari sifatida *Toqi Zargaron*, *Toqi sarrafon*, *Toqi telpakfurushon* bozorlarini keltirib o'tadi.

XIX asrning 30 yillarida Buxoroga kelgan P.I.Demezoning ta'kidlashicha, Buxoroda *Chorsu*³⁰⁰ nomi bilan mashhur 5 ta usti yopiq bozor, ularning sirasiga *Charsui Kalon* (katta bazar), *Charsui Zargaron* (kumush va tilla taqinchoqlar sotiladigan bozor), *Charsui sarrafon* (pul almashtiradigan bozor), *Charsui Berindj* (gurunch bozor) va *Tukumduzi* (tuyalar uchun egar yasab sotiladigan bozor) kabilar mavjud bo'lgan³⁰¹. Usti yopiq bozorlardan *Timi Adras* (asosan mahalliy mahsulotlar sotilgan), *Timi Sefid* (Oq bozor - rus va ingliz matolari sotilgan) kabilarni kiritadi. Shuningdek, P.I.Demezoning qo'shimcha qilishicha, Registon atrofida yana ikkita bozor bo'lib, ulardan birinchisi, *Bazari-Kagoz* (qog'oz bozori), *Bazari Chirchinfurush* (baqqollik mahsulotlari, kichkina metall buyumlar, kosiblik mahsulotlari sotiladigan) kabi bozorlar ham mavjud bo'lgan³⁰².

²⁹⁷ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – С. 77.

²⁹⁸ O'sha manba... – B.102.

²⁹⁹ Сухарева О.А. Бухара XIX – начало XX в...-С. 43

³⁰⁰ Қаранг: Записки о Бухарском ханстве... – С. 58. Муаллиф асарда "Чорсу"-сўзини маъносини чорраҳа деб таъкидлайди.

³⁰¹ Записки о Бухарском ханстве... – С. 57.

³⁰² O'sha joyda.

Demak, amirlikda shahar aholisining soni ko'paygani va savdo-sotiq munosabatlarining rivojlanishi natijasida bozorlarning soni ham ortib borib, ularning ayrim mahsulotlarga ixtisoslashish jarayoni bozor munosabatlari va raqobatning rivojlanishiga ishora qiladi. Shuningdek, amirlik bozorlari nomlarida ayrim etnopotonimlar ham uchraydi. Xususan, XIX asrning 70-yillarida Buxoroga kelgan L.V.Kostenko o'z esdaliklarida, Samarqanddan Buxoroga borishda Kattaqo'rg'ondan 20 km uzoqlikdagi *Chimboy* bozori orqali yurganligini esdaliklarida qayd etib o'tadi³⁰³. Lekin, "safarnoma"larda bu kabi bozor nomlarida uchraydigan etnourbonimlar nisbatan kamroq. Qo'qon xonligi va Xiva xonligi shaharlaridagi asosiy bozor nomlarida etnik nomga aloqador bozor nomi uchramadi.

Karvonsaroylar – o'zbek xonliklarida savdo-iqtisodiy munosabatlarda bozorlar bilan deyarli bir xil o'rin tutgan karvonsaroylarning barpo etilishi va ulardagi savdogarlarga yaratilgan sharoitlar masalasi ham davlat darajasidagi dolzarb masala bo'lgan. Yuqorida ko'rib o'tilganidek, safarnomalarda karvonsaroylar haqidagi ma'lumotlar bozorlar bilan deyarli bir davrda uchraydi. Jumladan, Buxoro amirligidagi karvonsaroylarning nomi bilan bog'liq toponimik ma'lumotlar rus sayyohlaridan E.Meyendorf, I.Vitkevich, P.Demezov va N.Xanikovlarning esdaliklarida qayd etib o'tilgan. Xususan, E.Meyendorfningsafarnomasida³⁰⁴ amirlikda 14 ta, P.Demezov va I.Vitkevichlarning asarida³⁰⁵ esa 25 ta karvonsaroy nomi uchrab, ularning tarkibida *Xind saroy*, *No'g'ay saroy* nomli etnourbonimlar sanab o'tiladi. N.Xanikovning safarnomasida³⁰⁶ esa, amirlikda jami 38 ta, shundan 24 tasi toshdan va 14 tasi yog'ochdan qurilgan karvonsaroy nomi keltirilib, yuqoridagi *Xind saroy*, *No'g'ay saroy* nomli etnourbonimlarga qo'shimcha *Jugutsaroy* nomli karvonsaroy barpo etilganligini qayd etib o'tadi³⁰⁷.

Buxoro amirligidagi karvonsaroylarning soni qisqa davr ichida sezilarli darajada ortganligi savdo-iqtisodiy munosabatlar tobora rivojlanib borganligidan dalolat beradi. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rishimiz mumkinki, karvonsaroylarning ichida *Saroyi Xind*, *Saroyi*

³⁰³ Костенко Л. В. Путешествие въ Бухару... – С. 35.

³⁰⁴ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга... – С. 100.

³⁰⁵ Записки о Бухарском ханстве... –С. 57.

³⁰⁶ Хаников Н.В. Описание Бухарского ханства... – С. 90.

³⁰⁷ Jugut – yahudiylarning xalq orasidagi nomi

No'g'ay, Jugutsaroy kabi etnourbonimlar ham uchrab, ularning nomi shu karvonsaroy joylashgan hudud aholisining etnik tarkibini o'zida namoyon qiladi. Xususan, Mir Izzatullohning safarnomasida Buxoro amirligidagi 3 ta yirik karvonsaroydan biri *No'g'oy saroy* bo'lib, ushbu karvonsaroy nomi Rossiyadan kelgan no'g'aylar savdo qilgan va ularning nomi karvonsaroyga o'tganligiga asos keltiradi³⁰⁸. Safarnomalardagi bu kabi ma'lumotlar amirlikdagi karvonsaroilar etnourbonim sifatida o'zbek urug'laridan tashqari savdo-sotiq ishlari bilan kelib, shu yerda yashab qolgan turli etnoslarning nomlari asosida shakllanganligini ham ko'rsatadi.

2. Etnonimning ma'no va mazmuniga ko'ra tasnifi

Ma'lumki, har qanday joy nomining asosida o'z davrining tili, etnik qiyofasi, hududi, aholining mashg'ulotlari kabi jihatlar yotadi. Shu jumladan, etnotoponimlar ham o'zi nomlab kelgan hudud, u yerda yashovchi mahalliy aholining kelib chiqishi, ijtimoiy-iqtisodiy va mulkiy munosabatlari, xo'jaligi va mashg'ulotlari bilan bog'liq ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan tarixiy manba hisoblanadi. Shundan kelib chiqqan holda, rus va xorij sayyohlarining safarnomalarida uchraydigan etnotoponimlar mazmun va mohiyatiga qarab quyidagicha tasnif qilindi:

a) totemlar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar

Qadimgi diniy e'tiqod asrlar davomida aholining hayotida turli darajada namoyon bo'lib kelgan. O'rta Osiyo hududi VIII asrdan boshlab islom dinini qabul qila boshlagan, asrlar davomida bu din aholini madaniyatini o'zgartira olgan bo'lsa-da, qadimgi diniy tasavvur va e'tiqodning ba'zi unsurlari xalq orasida yashashda davom etgan.

Shunday qadimiy e'tiqodiy qarashlardan biri – totemizm bo'lib, XIX asrga kelib aholining ma'naviy hayotidan deyarli siqib chiqarilgan bo'lsa-da, uning ayrim jihatlari ko'chmanchi aholi vakillari orasida saqlanib qolgan. Ba'zan, totemistik tushunchalar joy nomlariga ko'chib, ma'lum bir aholi guruhi, masalan, o'zbek urug'lari va ularning shahobchalari nomi sifatida saqlanib qolganini uchratish mumkin. Misol uchun:

Bahrin – “Safarnomalar”da ko'p uchraydigan joy nomlaridan biri bo'lib, A.P.Xoroshxin tomonidan Zarafshon vohasida to'rtta shu

³⁰⁸ Meer Izzat-o'lloh. Travels in Central... –P. 63.

nomdagi etnotoponim uchrab, ular Kattaqo'rg'on bo'limi Zarafshon daryosining har ikki qirg'og'ida, shuningdek, Shimoliy Zarafshon va Oqtog'ning orasida joylashganligi qayd etilgan³⁰⁹. Bahrin o'zi turklashgan mo'g'ul qabilasi bo'lib, Dashti Qipchoqdan kirib kelib mintaqaga tarqalgan o'zbek urug'laridan biri hisoblangan. "*Bahrin*" so'zi qadimiy turkiy tilda "*yirtqich qush, lochinning bir turi*" sanalgan³¹⁰ va keyinchalik urug' nomiga aylangan.

Kaltatoy etnotoponimi I.V.Virskiy tomonidan to'plangan Samarqand bo'limi joy nomlari ro'yxatida, bo'limning Qatortol tumani Turk qishlog'ini sug'oradigan *Kaltatoybuloq* arig'i hamda xuddi shu bo'limning volostlar bo'yicha ro'yxatida, Dyurtko'l tumani *Turk* volosti tarkibida *Kaltatoy* ovulining nomida keltirilgan³¹¹. Ushbu etnotoponim turkiycha *kaltatoy* – "*qichiqroq jussali ot*" ma'nosini bildirishi qayd etilgan³¹². Mazkur nom ham keyinchalik etnotoponimga aylangan.

Kerayit etnotoponimi oltoy tillariga mansub *kereit-qarg'a* so'zidan olingan bo'lib, kerayitlarning asosiy qismi O'rta Osiyoga mo'g'ullar bilan birga kirib kelgan. Mo'g'ul tilidagi *xeree(n)* – qarg'a so'zining kerayit etnonimi bilan bog'lanishi ushbu so'zning totemistik asosga ega ekanligiga ishora qiladi³¹³.

Qo'ng'iro't – etnotoponimi "safarnoma"larda *Ghoonguraut*, *Kungrat*, *Kungrad* kabi shakllarda³¹⁴ uchraydi. Qo'ng'iro't etnonimining etimologiyasi bo'yicha turlicha yondashuvlar bo'lib, aksariyat tadqiqotchilar uning kelib chiqishini "*qo'ng'ir rangli ot*"ga bog'laydi³¹⁵. Boshqa bir guruh tadqiqotchilar, xususan, toponimist T.Nafasov va tilshunos X.Doniyorovlarning fikricha, "*qo'ng'iro't*" so'zi qadimiy turkiy so'z bo'lib, mo'g'ulcha *xun kerey* (qora qarg'a) so'ziga aloqador va ushbu

³⁰⁹ Хорошхин А. П. Сборникъ статей... – С. 243–247.

³¹⁰ Нафасов Т. Ўзбек топонимларининг... – Б. 8.

³¹¹ Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ..... – С. 333–434.

³¹² Марқаев К. Ш. Ўзбек тили этнонимларининг... – Б. 74.

³¹³ Ахметьянов Г. "Лес", "дерево", "барс" у тюрков (этимологические заметки) // Советская тюркология. – 1980. – №5. – С. 33.

³¹⁴ Данилевский И. Г. Описание Хивинского... – С. 106; Abbott J. Narrative of a journey.... – P. 401; Vambery A. Travels in... – 343 p.; Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Kxiva.... – P. 435; Henry L. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv). Vol. 1. – London. 1885. – P. 440.

³¹⁵ Кубаков Қ. XX аср бошларида Юқори Қашқадарё кишлоқ аҳолисининг этник таркиби.... – Б. 93; Марқаев К. Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи.... – Б. 75; Усмонов М. Ш. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари..... – Б. 43.

etnonim *xun-kerey-t//xunkereyt//xunkirat// ko'ngirat//qo'ng'irot* kabi evolyutsiyani o'z boshidan kechirgan³¹⁶.

Bundan tashqari, mo'g'ulistonlik olim Sh.Sedenjepovning yozishicha, "qo'ng'irot" so'zi mo'g'ullar talaffuzida *xungirad* shaklida bo'lib, u "*oqqush xalq*" – degan ma'noni ifodalaydi³¹⁷. Sababi, mo'g'ul qabulalari o'zlarini "qora nomli qabila" deb bilgan bo'lsa, ularga to'g'ridan-to'g'ri qarindosh bo'lmagan qabilalar "oq nomli qabila" deb yuritilgan. Lekin qo'ngirot etimologiyasining "oqqush xalq" deb nomlangan shakli boshqa tadqiqotlar orqali tasdiqlanmagan.

Etnograf L.Potapovning maqolasi va B.X.Karmishevaning tadqiqotlarida qayd etilishicha, 1928-yilda folkshorshunos Hodi Zarifovning Boysun tog' yonbag'irlarida yashovchi qo'ng'irotlardan yozib olingan afsonaga ko'ra, etnonim ma'nosi "*qo'ng'ir rangli ot*" bilan bog'lanadi³¹⁸. Misollardan ko'rinib turibdiki, ushbu etnonimning ma'nosi haqida turlicha yondashuvlar bo'lsa-da, ularning barchasi uni totemistik tasavvurlar bilan aloqasiga ishora qiladi.

b) tamg'a yoki maxsus belgilar nomi asosida shakllangan etnotoponimlar

XIX asrda O'rta Osiyo xonliklarida tamg'a va maxsus ramziy belgilar asosida shakllangan etnotoponimlar mavjud bo'lib, ular "safarnomalar"da ham qayd etilgan. Odatda, ushbu tamg'a va belgilar chorva yoki boshqa mol-mulklarni bir-biridan farqlash uchun ishlatilib, vaqt o'tishi bilan ushbu belgilar urug' nomiga ko'chib, ularni boshqa urug' nomlaridan farqlash maqsadida foydalanila boshlangan.

Bu boradagi ma'lumotlar o'rta asr manbalari, masalan, Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida uchrab, muallif unda 22 ta turkiy qabila tamg'alari haqida shunday ma'lumot beradi: "...ularning har birining maxsus belgilari, mollariga xos tamg'alari bordirkim, urug'larini shu tamg'alariga qarab ayiradilar³¹⁹. Shu sababli, tamg'a va belgilar turkiy urug' hamda qabilalar orasida muhim ahamiyat kasb etib, ular aholining ijtimoiy-iqtisodiy, xo'jalik va diniy tarixidan

³¹⁶ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968. – Б. 18–19.; Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988. – Б. 262.

³¹⁷ Цеданжепов Ш. Чингисхан (исторические очерки). – Улан-уде, 1990. – С. 80.

³¹⁸ Материалы по семейно-родовому строю у узбеков «кун-град» // Научная мысль. Самарканд-Ташкент. 1930. № 1. С. 39–46.; Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов... – С. 220-221.

³¹⁹ Қошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. 1 том. – Тошкент: Фан, 1960. – Б. 89.

ma'lumot beradi. Shuning uchun turkiy tildagi tamg'a va belgi bilan bog'liq etnonimlar ko'plab tadqiqotlar³²⁰da aks ettirilgan.

Tamg'a va maxsus belgilar asosida shakllangan etnotoponimlar ko'plab sayyohlarining "safarnoma"larida ham uchraydi. Misol uchun, A.Vamberining "Safarnoma"sida Xiva shahri yaqinidagi *Qiniq, Tuyasutchi, Toshoyoq, Sircheli, Bostirmali, Qamishchali, Qonjig'ali* kabi etnotoponimlar qayd etilgan³²¹.

A.I.Maksheyevning Xo'jand va Jizzax uyezdlarida o'tkazgan tadqiqotlariga ko'ra, XIX asrda ushbu hududlarda *Cho'michli, Tog'oyoq, Bolg'ali, Beshtamg'ali, Ilonchi, Kamtamg'ali* kabi qishloq nomlari³²², shuningdek, xuddi shu davrga oid Zarafshon vohasida esa *Oytamg'ali, Boltali, Qilichli, O'roqli, Qo'shtamg'ali, Cho'michli, Tangali, Tuyoqli, Taroqli* kabi qishloqlar borligi qayd etilgan.³²³ Ushbu qishloqlarning nomlari etimologik jihatdan turkiy so'zlardan kelib chiqqan bo'lib, ular asosan, o'zbek urug'lari yashagan hudud va ularning xo'jalik mashg'ulotiga ishora qiladi.

d) etnik birlik nomida son va miqdor tushunchalari bo'lgan etnotoponimlar

Ma'lumki, urug' yoki qabila ma'lum miqdordagi odamlar guruhi birlashuvidan iborat bo'lib, turli davrlarda ular boshqa urug'lar bilan qo'shib, ba'zida esa ajralib turli shahobchalarga bo'linib ketgan. Ushbu jarayonga turli ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy omillar ta'sir qilib, mazkur holat ularning nomlariga ta'sir qilgan.

Urug' va qabilalar nomida miqdor bilan bog'liq so'zlarning mavjudligini aksariyat sayyohlarning asarlari³²⁴da uchratish mumkin.

³²⁰ Аристов Н. А. Эметки об этническом составе тюркских племен и народностей, сведения об их численности. – СПб., 1896. Вып. 3–4. – С. 418–419; Карпов Г. И. Тамга (родовые знаки у туркмен) // Туркменоведение. – 1929. – №8–9; О'sha muallif: Родовые тамги у туркмен // Известия, ТФАН СССР, 1945. – № 3–4; Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке: Автореф. Дисс... д-ра. фил. наук. – Ашхабад, 1990. – С. 12; Атажонов А. Ж. Хоразм этнотопонимлари... – Б. 35; Маркаев К. Ш. Ўзбек тили этнонимларининг... – Б. 76–80.

³²¹ Vambery A. Travels in Central Asia. – London: John Murray, Albemarle street, 1864. – 488 p.

³²² Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанском крае. Туркестанский сборник. Томъ. 112. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 128.

³²³ Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанском округ... – С. 333–434.

³²⁴ Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Москва, 1971. – С. 33–54; Петров К. И. Очерки происхождения киргизского народа. – Фрунзе, 1963. – С. 152.; Баскаков Н. А. К вопросу происхождения этнонимы "киргизы" // Советская этнография. – Москва, 1964. – №2. – С. 128; Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке... – С. 12–33; Отажонов А. Хоразм этнотопонимлари... – Б. 37–38; Туробов А. Самарканд вилояти этноонимлари... – Б. 60.

Masalan, Mir Izzatullohning esdaliklariga *ming, qirq, yuz* qabilalari haqida ma'lumotlar keltirilgan³²⁵.

Ming, yuz, qirq qabilalari nafaqat Qo'qon xonligi, balki, Buxoro amirligida ham uchrab, ushbu nom bilan bog'liq etnotoponimlar Zarafshon vohasida qayd etilgan. Xususan, A.P.Xoroshxin tomonidan Kattaqo'rg'on bo'limining markaziy qismida 6 ta qishloqni suv bilan ta'minlaydigan *Mingariq* etnogidronimi haqida ma'lumot beriladi³²⁶.

O'zbek urug'lari tarkibida *ming, qirq, yuz* kabi son bilan bog'liq joy nomlari A.D.Grebenkin, I.V.Virskiy va N.F.Sitnyakovskiylarning Zarafshon vodiysiga oid tadqiqotlarida ham ko'rsatilgan. Masalan, A.D.Grebenkinning Zarafshon vodiysi etnik tarkibiga oid ma'lumotlari³²⁷da *Kattaming* to'g'risida axborotni uchratish mumkin.

"Safarnomalar"da nafaqat yirik birlashgan qabila nomlari, balki, ularning tarkibiga kiruvchi kichik urug'larning nomlarida ham son va miqdorni ifodalovchi so'zlar asosida shakllangan etnonim va etnotoponimlarni aniqlash mumkin. Xususan, A.P.Xoroshxinning safarnomasida Samarqand bekligi, So'g'd tumanida *Beshbola, Beshkal* kabi qishloq nomlari qayd etilgan³²⁸. *Beshbola* etnonimi qipchoq, qo'ng'iroq va turkman juzlari tarkibadigi *marqa* urug'ining shahobchasi bo'lib, akademik K.Shoniyo'zovning fikricha, u Zarafshon vodiysidagi sariqqipchoq bo'limining olti ota urug'i tarmog'iga mansub³²⁹. E'tiborli tomoni shundaki, *Beshbola* etnotoponimi hozirgi kunda ham O'zbekistonning turli hududlarida mavjud bo'lib, ushbu etnotoponimning aynan qaysi urug'ga mansubligini aniqlash murakkabdir.

Ba'zi etnotoponimlar nomida ham son, ham miqdor ifodalovchi so'zlar bir vaqtda uchrash holatlari ham kuzatiladi. Masalan, XIX asr safarnomalarida *mang'it, do'rmon, nayman* kabi nomlar uchrab, ular ham son, ham urug' miqdoriga ishora qilgan. Jumladan, Xorazm, Zarafshon vodiysi, Toshkent va Farg'onaning turli hududlarida uchraydigan bu kabi etnotoponimlarda *mang'it* (mangaat-ming),

³²⁵ Meer Izzat-oolloh. Travels in Central... – P. 51.

³²⁶ Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся... – С. 248.

³²⁷ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки... – С. 173–294.

³²⁸ Хорошхин А. П. Сборникъ статей... – С. 152–156.

³²⁹ Шаниязов К. К. К этноческой истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – С. 124; Нафасов Т. Ўзбек топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988. – Б. 31; Охунов Н. Жой номлари таъбири.... – Б. 9.

do'rmon (do'rba-to'rt), *nayman* (nayman-sakkiz) kabi ma'nolarning ifodalashi ko'plab mutaxassislarning tadqiqotlarida aks etgan³³⁰.

Ushbu etnonimlarning hududda uchrashi bevosita mo'g'ullarning O'rta Osiyoga kirib kelishi bilan bog'liq bo'lib, ko'plab urug' nomlari etnotoponim sifatida hozirgi kungacha saqlanib qolgan. G.I.Ramstedtning fikricha, etnik birliklarning nomlari turli tarixiy-siyosiy omillarga ko'ra bir xalqdan boshqa xalqqa o'tishi tabiiydir³³¹. Buning sababi, tarixan mo'g'ul va turkiy qabilalarning bir-biri bilan o'zaro munosabati turkiy tillarda mo'g'ul tilidagi so'zlarning hamda mo'g'ul tilida turkiy tillardagi so'zlarning uchrashiga olib kelgan. Bunday so'zlar qabila nomlarida ko'plab uchrab³³², ular mintaqadagi ko'plab etnotoponimlarning nomlarini tasnif va tahlil qilish, ularni etimologiyasini to'g'ri izohlashda o'ziga xos qiymatga ega.

e) etnonimning katta va kichikligiga bog'liq tarzda paydo bo'lgan toponimlar

Qabila va urug'larning birlashuvi yoki parchalanishi ba'zan ularning nomlanishiga ta'sir qilib, hajm va shaklni ifodalaydigan so'zlar toponimlarning tarkibiga kirib qolishiga sabab bo'ladi. Masalan, turkman etnonimlarini o'rgangan S.Otaniyozovning qayd etishicha, *keyda, iri, uli, mareke (katta), uzun, kichi, ovnuk, uvak, ushak(kichik), qisqa* kabi so'zlar urug'ning hajmiga ishora qilib³³³, ular ba'zida etnonim bilan birga etnotoponimlar tarkibida ham uchraydi.

Joy nomi asos bo'lgan etnik birlik aholisining ko'lamiga ishora qiluvchi etnotoponimlarning ba'zilarida joy nomi tarkibida shunga monand so'zlar bo'lib, ularni ajratib olish oson. Masalan, A.P.Xoroshxinning asarlarida qayd etilgan *Kattaming va Kichikming* etnotoponimlari shular jumlasidandir³³⁴. Xuddi shu kabi etnotoponimlar I.V.Virskiy va N.F.Sitnyakovskiy tadqiqotlari³³⁵da ham keltirilgan bo'lib, ularda ham *ming* urug'i bilan bog'liq joy nomlarini uchratish mumkin. Bu kabi joy nomlari ma'lum hududdagi aholi

³³⁰ Дўсимов С. Шимолий Хоразм топонимлари.... – Б. 33.; Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари... – Б. 208; Атажоннова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари... – Б. 38.

³³¹ Рамстедт Г. И. Этимология имени Ойрот / Сб. В честь 70 летия Г. И. Потанина. – Санкт-Петербург, 1909. – С. 554.

³³² Ишаев А. Шимолий Хоразмдаги баъзи топонимик номларнинг этимологияси..... – Б. 163.

³³³ Атанязов С. Этнонимы в туркменском языке... – С. 13.

³³⁴ Хорошхин А. П. Сборник статей... – С. 247.

³³⁵ Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ... – С. 333–434.

guruhining ko'payib ketishi natijasida yangi hududga ko'chib o'tib, joylashuvi oqibatida shakllanadi.

Ayrim etnotoponimlarga asos bo'lgan urug' nomlarining o'zi ham bevosita etnik birlik ko'lami bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, "safarnomalar"da ko'p uchraydigan *olchin* etnonimi – "*katta qabila*", "*qabilalar uyushmasi*" ma'nosini bildirgan³³⁶. A.D.Grebenkinning qayd etishicha, Zarafshon vodiysiga kirib kelgan minglar aynan *olchin* qabilasi tarkibiga kirgan bo'lib, bu olchinlarning nihoyatda katta qabila ittifoqi bo'lganligiga ishora qiladi³³⁷.

Umuman olganda etnotoponimlar tarkibida aholi ko'lami, son, miqdor ma'nosini ifodalovchi so'zlarning mavjudligi, etnotoponim shakllanishiga asos bo'lgan qabila va urug'larning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy nufuzini belgilab berishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bundan tashqari, bu kabi so'zlarining mavjudligi qabila va urug'lar doimiy ravishda ko'payib, bo'linib, ichki migratsiya vujudga kelganini ifodalaydi.

f) rang-tus tushunchalari bilan bog'liq etnotoponimlar

"Safarnomalar"da ta'riflangan ba'zi etnotoponimlar rang-tus bilan bog'liq bo'lib, ular shu hudud aholisining o'ziga xos totemistik, diniy-falsafiy xususiyatlarini anglatgan. Masalan, E.Meyendorfnning "safarnoma"sida Buxoro amirligi hududida o'zbek urug'laridan mang'itlarning *qora-mang'it*, *ko'k-mang'it* va *oq mang'it* kabi turlari qayd etilgan³³⁸. V.N.Xanikov esa amirlikdagi mang'itlarni *to'q mang'it*, *oq mang'it*, *qora mang'it* kabi turlarga bo'lgan³³⁹.

Shuningdek, V.N.Xanikov mintaqada *qora*, *qoraqursoq*³⁴⁰, *ko'k*, *oqtana*³⁴¹, *qoraqalpoq* kabi etnonimlarni sanab o'tadi. Zarafshon vodiysi joy nomlarini o'rgangan I. Virskiy tuzgan ro'yxatda xonlik etnotoponimlari tarkibida *Sariqxitoy*, *Qoraxitoy*, *Qoraqipchoq*, *Qoranayman* kabi etnotoponimlarni uchratish mumkin³⁴².

Bundan ma'lum bo'ladiki, etnotoponimlar nomlanishida asosan *oq*, *qora*, *ko'k*, *sariq* kabi ranglardan ko'proq foydalanilgan bo'lib, bu

³³⁶ Кенесбаев С. К., Джанузаков Т. Д. О лексических пластах ономастики казахского языка // Советская туркология. – Баку, 1976. – №3. – С. 84; Атажанова А. Ж. Хоразм этнотопонимлари... – Б. 100.

³³⁷ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки.... – С. 173–294.

³³⁸ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару.... – С. 103.

³³⁹ Хаников В. Н. Описание Бухарского ханства... – С. 73.

³⁴⁰ Кўнғирот уруғи таркибидаги, қонжигали тўпининг шаҳобчаси.

³⁴¹ Кўнғирот уруғи таркибидаги, қонжигали тўпининг шаҳобчаси

³⁴² Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ.... – С. 333–434.

ranglar o'zining asl ma'nosidan tashqari turli majoziy va falsafiy ma'nolarni anglatgan. Xususan, toponomist Z.Do'simovning fikricha, "qora komponenti ko'plik ma'nosida qo'llanib, ushbu qabilaning miqdoriga ishora qilgan³⁴³.

Akademik K.Shoniyozovning fikricha, turkiy xalqlarda ranglar o'ziga xos ma'no anglatadi: "Qadim davrlarda Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalar shimol, janub, sharq, g'arbni ranglar nomi bilan farqlagan. Qora rang shimolni, qizil rang janubni, ko'k rang sharqni, oq rang g'arbni, sariq rang esa markazni ifodalagan. Ma'lum bir qabila ittifoqida bo'lgan kishilarning tomonlarga qarab joylashish odat tusiga kirib, vaqt o'tishi bilan tomonlarning nomlari (rang nomlari) etnonim bo'lib qolgan³⁴⁴. Bundan xulosa qilish mumkinki, o'z vaqtida urug'-aymoqlarni hududiy farqlash uchun foydalanilgan ranglar, keyinchalik o'z asl mohiyatini yo'qotib, faqatgina etnonim yoki etnotoponimlarda saqlanib qolgan.

g) aholining mashg'uloti va kasb-koriga daxldor tushunchalar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar.

XIX asrda ma'lum urug'lar uchun xos bo'lgan, qadimdan avloddan-avlodga o'tib kelayotgan kasb turlari bo'lib, ushbu kasb va mashg'ulot turlari shu aholi vakillarining nomlariga ko'chgan. Ularni tahlil qilish orqali xonliklarda ma'lum bir davrda qaysi hunarmandchilik turlari yaxshi rivoj topganini aniqlash mumkin bo'ladi. Masalan, Zarafshon vodiysida *Tasmachi*, *Cho'yanchi*, *Pichoqchi*, *Ketmonchi*, *Egarchi*, *Sanchqili*, *Kosagiron* kabi etnotoponimlar qayd etilgan³⁴⁵.

Ammo hamma etnotoponimlar ham yuqoridagi misoldagi singari oson ajratib olinuvchi nomdan iborat bo'lmaydi. Masalan, G.I.Danilevskiy Xivadan Hazoraspgga ketish yo'lida (Xivadan 9 verst uzoqlikda) joylashgan *Sayot* qishlog'i haqida ma'lumot beradi³⁴⁶. Ushbu qishloq nomi turkiy urug'lardan bo'lmish *sayot urug'i* nomidan olingan. X.Doniyorovning fikricha, ushbu urug' o'zbek, tojik, turkmanlarda keng tarqalgan bo'lib, kenagas va mang'it urug'lari tarkibida ham kichikroq *sayot* nomi bilan bog'liq to'p mavjud³⁴⁷. Uning nomi turli davrlarda

³⁴³ Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари... – Б. 33.

³⁴⁴ Шонийёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 145–146.

³⁴⁵ Хорошихин А. П. Сборник статей.... – С. 63; Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ.... – С. 333–434; Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана.... – С. 121–314.

³⁴⁶ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства... – С. 117.

³⁴⁷ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари.... – Б. 43.

sayyod // sayyot // sayot shakllarida qo'llanilib, qadimgi turkiy tillarda (asosi arabcha) "*ovchilik va ovga aloqador odamlar*" ma'nosini anglatgan. Shu sababli, ushbu etnotoponim hududning qadimgi mashg'ulotiga ishora qiluvchi so'zdan kelib chiqqan degan xulosaga kelish mumkin.

Bundan tashqari, xonliklar davrida turli hududlarda *mirishkor* nomli urug' nomi va uning asosida paydo bo'lgan etnotoponimlarni uchratish mumkin. B.X.Karmisheva ham O'rta Osiyoning janubiy mintaqalarida ushbu urug' nomi bilan bog'liq ko'plab joy nomlari mavjudligini qayd etib, ushbu urug' nomining paydo bo'lishi uning mashg'ulotiga bevosita bog'liqligini qo'shimcha qiladi³⁴⁸.

Ma'lumki, xonlik davrida *shikor*, ya'ni ovga chiqish alohida tadbir bo'lib, uni uyushtirish uchun mas'ul shaxs – *mirishkor* deb nomlangan. Keyinchalik ushbu shaxs lavozimi nomi yoki ov qilinadigan hudud nomi urug' nomiga ko'chish holati kuzatilgan.

h) etnosning yashash joyi, geografik o'rniga nisbat berilgan etnotoponimlar

"Safarnomalar"da tabiat, geografik hudud, uning relyefi, muhiti bilan bog'liq etnotoponimlar uchrab, ularning aksariyat qismi nisbiy etnotoponim hisoblanadi. Ya'ni, bunday etnotoponimlar aholining nomiga ular yashagan geografik makonga nisbat berilgan holda aylanganligi sezilib turadi. Masalan, Xo'jand va Jizzax uyezdlarining joy nomlarini tadqiq etgan A.I.Maksheyevning ro'yxatida *Tepali*, *Soylik* kabi qishloq nomlari keltirilgan³⁴⁹.

Ba'zan bir joy nomi asosidagi etnotoponimlar turli hududlarda uchraydi. Masalan, *Ko'lobi*, *Urganji* kabi joy nomlari etnointegratsion va migratsiya jarayonlarini doimiy ravishda sodir bo'lganligidan dalolat beradi. Xususan, N.F.Sitnyakovskiy birgina Zarafshon vodiysi Xatirchi bekligida *Urganji* nomi bilan bog'liq 3 ta etnotoponim mavjudligini qayd etgan³⁵⁰. Ya'ni, biror hududga migratsiya qilgan aholi o'zi bilan o'z hududiy nomini ham olib ketadi.

Shuningdek, XIX asrdagi etnotoponimlarning ayrim turlari borki, ular aholining qadimgi yashash joyi va geografik o'rniga ishora qiladi.

³⁴⁸ Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории... – С. 86.

³⁴⁹ Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанском крае / Туркестанский сборник. Томъ. 112. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 128.

³⁵⁰ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской... – С. 180–192.

Masalan, *Uyshun*, *Uyrot*, *Mitan*, kabi etnotoponimlar shular jumlasidandir³⁵¹.

i) kishi ismlari asosida shakllangan etnotoponimlar

Etnonimlarning yana bir turi – urug' yoki qabilaga asos solgan shaxs nomi yoki taxallusi asosida shakllangan nomlardir. Bu kabi joy nomlari miqdoran oz bo'lsa-da, O'rta Osiyoning turli mintaqalarida uchrab turadi. Xususan, Xivaga kelgan ko'plab sayyohlarning asarlarida *Alieli* shahri haqida ma'lumot beriladi. G.Lansdeyl o'z asarida shahar nomini *Iliali* deb atab, "Shahar nomi turkmanlar tomonidan *Djilandi* yoki *Jingildi*, deb nomlanib, shaharga dafn etilgan *Hazrat Biliali* nomidan olingan. U turkmanlarni Xiva xonlarining turli-tuman hujumlaridan himoya qiluvchi duogo'y mo'tabar piri hisoblangan"³⁵², deb ma'lumot beradi.

Tadqiqotchi S.Ataniyazov ushbu etnotoponim paydo bo'lishini XIV asrda O'zboyda yashagan o'zbek va turkman urug'larining sardori Ali Chora (Jo'ra) nomi bilan bog'laydi³⁵³. Y.G'ulomovning ma'lumotlariga ko'ra esa, "...Xiva xonligida ham Ali Sulton ismli mahalliy hukmdor bo'lib, 1559-yilda Hoji Muhammad (Hojimxon) Xiva taxtiga o'tirgach, Urganch, Hazorasp va Katni Ali sultonga bergan"³⁵⁴.

Shuningdek, ikkala olim ham ushbu etnoatroponimning asosini Ali ismli shaxs bilan bog'lamoqda. Turkiyda *el* so'zi "hudud, makon" ma'nosiga ega bo'lib, balki Alieli nomi "Alining hududi" – degan ma'noni anglatar. Ya'ni, ushbu nom shaxs nomi bilan bog'liqligi bo'yicha farazlar o'rinli bo'lishi mumkin.

Ba'zan "safarnomalar"da etnotoponim – shaxs va urug' nomi bir butun nom shaklida kelishi holati ham kuzatiladi. Masalan, G.I.Danilevskiy asarida Shohobod kanalining o'ng tomonida joylashgan *Tangriberdi qalmoq* hududi nomi keltiriladi³⁵⁵.

Bundan tashqari, A.I.Maksheyev Xo'jand uyezdi, O'ratepa tumanida *Holdar-qipchoq* nomli qishloq borligini qayd etgan³⁵⁶. Bu kabi nomlar mintaqada yetarlicha, ammo ularning barchasini etnoantroponim, deb hisoblash kerak emas. Chunki, bunday

³⁵¹ Хорошхин А. П. Сборник статей... – С. 242–255.

³⁵² Henry Lansdell. Russian Central Asia... – P. 332.

³⁵³ Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. – Ашхабад: Илымъ, 1994. – С. 70.

³⁵⁴ Ғулумов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи... – Б. 194.

³⁵⁵ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства... – С. 83.

³⁵⁶ Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы... – С. 128.

nomlarning hammasi ham urug' nomi emas, balki mazkur hududda biror iz qoldirgan shaxs va uning kelib chiqqan urug'i nomi bo'lishi mumkin. Bu kabi joy nomlari chuqur tahlil talab etadi.

Umuman olganda, turkiy tildagi tarixiy ismlar va ularning ma'nosiga oid alohida tadqiqot bo'lmaganligi sababli, ismlar asosida paydo bo'lgan joy nomlarining aynan qaysi biri etnotoponim va aksincha, qaysi biri antroponim ekanligini bilib olish murakkablik tug'diradi. Shu sababli, etnotoponim va antroponimlar bir-biriga juda yaqin bo'lganligi sababli tadqiqotlarda ko'pincha ularni yagona tasnifga kiritish, etnoantroponimlarni esa antroponimlar sifatida adashtirish holatlari kuzatiladi. Lekin, shuni ta'kidlash kerakki, joy nomlarining ushbu ikki turi garchi yagona tasnif usuliga kiritilsa-da, bir-biridan sezilarli farq qilib, tarixiy jarayonda turlicha talqin qilinadi.

Xulosa o'rnida shuni qayd etish kerakki, joy nomlarini ma'lum bir tasnif orqali o'rganish tadqiqotning tartibli, tizimli hamda mantiqan izchil bo'lishiga zamin hozirlaydi. Tarixiy joy nomlari, xususan, etnotoponimlar fanlararo tadqiqot obyekti hisoblanganligi bois ularni tasniflashda ham qo'yilgan ilmiy muammo doirasini inobatga olish muhim. Xususan, ushbu tasnif usuli tarixiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan bo'lib, manbalardagi toponimik ma'lumotlarning ko'lami, ma'lum tarixiy davrning ilmiy iste'molida mavjud bo'lgan toponimik qatlamning salmog'iga qarab tasniflash usullari o'zgarishi mumkin.

3.2. O'rta Osiyo etnotoponimlari shakllanishida urug'-qabila hamda ular tarkibidagi genonimlar va patronimlarning o'rni

XIX asrda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarining ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi va qisman o'troq aholisida urug'-aymoqchilik an'analari yaxshi saqlangan bo'lib, ularning urug'-qabilaviy o'zligini anglashi aynan etnotoponimlar orqali yuzaga chiqadi va aniqlanadi.

XIX asrga oid rus va xorij manbalarida ham o'zbek urug'lari bilan bog'liq ko'plab etnonimlar va etnotoponimlar qayd etilgan. O'lkaga kelgan sayyohlar – A.Byorns, N.Xanikov, A.Vamberi, A.Xoroshxin va L.Sobolevning "safarnoma"larida o'zbek urug'larining ro'yxati

keltirilgan bo‘lib³⁵⁷, ushbu ro‘yxat mahalliy aholi tilidan yoki mintaqa tarixiga doir mahalliy manbalardan yozib olish natijasida shakllantirilgan.

Bu borada V.N.Xanikovning safarnomasi diqqatga sazovor bo‘lib, unda muallif Nizomiddin ibn Shoh Said Mahdum qalamiga mansub “Nasabnomayi o‘zbek” qo‘lyozmasi asosida O‘rta Osiyoda mavjud 97 ta o‘zbek urug‘i va ularning shahobchalari haqida ma‘lumot bergan³⁵⁸. V.N.Xanikov Buxorodagi *mang‘it, xitoy, nayman, qipchoq* va boshqa etnonimlarning amirlik hududi bo‘ylab joylashuviga oid qimmatli ma‘lumotlar qoldirgan.

Bundan tashqari, L.N.Sobolev Zarafshon okrugining aholisi etnik tarkibi haqida ma‘lumot berar ekan, hududda o‘zbeklarning 92 urug‘i tarkibiga kiruvchi barcha etnik birliklar uchrab, o‘zidan oldin o‘zbek urug‘lari haqida ma‘lumot bergan V.N.Xanikov va A.P.Xoroshxin asarlarini o‘zaro qiyosiy tahlil qilgan³⁵⁹.

Mazkur “safarnoma”lar tahlili natijasida shuni aytish mumkinki, Buxoro amirligi o‘zbek urug‘lari eng ko‘p va zich o‘troqlashgan hudud bo‘lib, unda 60 dan ziyod o‘zbek urug‘lari yashaganligi qayd qilingan. Bu borada izlanish olib borgan etnograf A.Malikovning tadqiqotlariga ko‘ra, “Zarafshon vohasida XVIII asrdan to XX asrning boshlarigacha turkiy xalqlar bilan bog‘liq 300 dan ortiq etnonim aniqlangan³⁶⁰. Mazkur holat Buxoro amirligidagi o‘zbek urug‘larining o‘troqlashuvi kuchli bo‘lganligidan dalolat beradi.

Xiva xonligida yirik o‘zbek urug‘laridan *Qo‘ng‘irot, Xitoy, Qipchoq, Qang‘li, Qiyot, Mangit, Nukus, Nayman, Kenagas* kabi etnotoponimlar eng ko‘p uchraydi. Bundan tashqari, Xorazm vohasida 92 o‘zbek urug‘iga mansub *qatag‘on, arab, olchin, do‘rmon, baxrin, uyshun, tama, uyg‘ur, yuz, jaloir, mesit* kabi urug‘lar nomi bilan bog‘liq joy nomlari ham qayd etilgan³⁶¹.

³⁵⁷ Борнс А. Путешествие въ Бухару лейтенанта Остъ-индийской компанейской службы, Александр Борнса. Част вторая. – Москва, 1848. – 505 с.; Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства. – Санкт-Петербургъ, 1843. – 286 с.; Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1864. – 443 p.; Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанского края. – Санкт-Петербургъ, 1876. – 533 с.; Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874. – 561 с.

³⁵⁸ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства... – С. 63.

³⁵⁹ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения... – С. 133.

³⁶⁰ Маликов А. М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX вв.). – Тошкент, 2018. – С. 144–184.

³⁶¹ Атажанова А. Д. Хоразм этнотопонимлари.... – Б. 32.

Xiva xonligiga kelgan G.I.Danilevskiyning xotiralarida xonlikdagi 25 ta shahardan 7 tasi o'zbek urug'lari nomlari bilan atalgan etnotoponimlar bo'lganligi tilga olingan³⁶². Shuningdek, A.Vamberining safarnomasida esa xonlikdagi 32 ta shahardan 12 tasi etnotoponim sifatida qayd etilib³⁶³, ulardan katta qismi orasida o'zbek urug'lari ko'p bo'lgan. Xiva xonligida yirik shaharlarning o'zbek urug'lari nomi bilan atalishi "har qaysi o'zbek urug'i o'troqlikka o'tganda o'zini yaxlit turkum deb his qilgan va mayda qishloqlarga bo'linib ketmagan"³⁶⁴. Ammo, XIX asrning 80-yillarida kelgan sayyoh Genri Lansdeylning safarnomasiga etnotoponimlar A.Vamberining safarnomasiga qaraganda nisbatan kamroq ko'rsatilgan³⁶⁵.

XIX asrda Qo'qon xonligiga kelgan Mir Izzatulloh esdaliklarida o'zbek urug'laridan *ming (ming)*, *yooz (yuz)*, *kirk (qirq)*, *khutaye (xitoy)*, *kubchak (qipchoq)* kabilarni qayd etgan³⁶⁶. Bundan tashqari, Qo'qon xonligida yirik o'zbek urug'laridan *saroy*, *qarluq*, *qoraxitoy*, *qatag'onlar* yashagan. Qatag'onlar, xonlikdagi To'raqo'rg'on, Marg'ilon, Quva, Qo'qon hududlarida yashaganligi alohida ta'kidlanib, To'raqo'rg'on va Marg'ilonda *Qatag'on* nomli qishloq nomlari qayd etilgan³⁶⁷.

Quramalar Qo'qon xonligining tog'li qishloqlarida, Ohangaron tog'larida *Telov*, *Xonabod*, *Jaloir*, *Abjaz*, *Qoraxitoy*, shuningdek, Qurama tog'laridagi *Sarimsoqliq*, *Qoraqiya*, *Kendirdovon* yo'llarida istiqomat qilgan³⁶⁸. Xususan, N.I.Potanin Chirchiq daryosidan o'tib, To'ytepa orqali Qo'qonga qarab yurishda *quramalar* yashaydigan qishloqdan o'tadi va ularning markazi *Креючу (Kerovchi)* shaharchasini qayd qilgan³⁶⁹. Quramalar yirik o'zbek urug'laridan bo'lib, asosan, Toshkent vohasida yashagan va uning tarkibida *kerovchi* nomli mayda urug' ham mavjud bo'lgan³⁷⁰. Demak, *Qurama* va *Kerovchi* toponimlari har ikkisi etnotoponim bo'lib, *quramalar o'zbeklari* tarkibidagi *kerovchi* urug'ining nufuzi nisbatan baland bo'lganligidan dalolat beradi.

³⁶² Данилевский И. Г. Описание Хивинского... – С. 114.

³⁶³ Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1864. – P. 343.

³⁶⁴ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – С. 262.

³⁶⁵ Henry L. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv... – P. 687.

³⁶⁶ Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah in the years 1812–1813.... – P. 100.

³⁶⁷ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв.... – С. 34.

³⁶⁸ O'sha manba... – B. 40.

³⁶⁹ Потанин Н. И. и его русские предшественники по разведкам... – С. 218

³⁷⁰ Qorayev S. Toponimika.... – B. 135.

Muallif Ohangaron daryosining yaqinida ham *Теляу-Курганъ* (Telovqo'rg'on) va *Капа-Кумай-Курганъ* (Qoraxitoy qo'rg'on) etnotoponimlarini qayd etgan³⁷¹. *Qoraxitoy* 92 ta o'zbek urug'idan biri bo'lsa, *telovlar* qurama o'zbeklari tarkibidagi kichik urug'lardan biridir³⁷².

Sayyoh A.P.Xoroshinning asarida Qo'qonga olib boradigan yo'lda dastlab *Тилляу (Telov)* qishlog'i va shu nomdagi qal'a, undan so'ng esa *Той-мене* yoki *Той-тюбе* qishlog'i keladi. *Той-tepedan* keyin esa nisbatan kattaroq aholi manzilgohida biri *Qurama* kelib, u Chirchiq daryosining janubidan to Xo'jandgacha, sharqda *Кендир-Даванъ*, g'arbda esa Angren daryosining o'ng sohiligacha bo'lgan hududda joylashgan³⁷³.

Muallifning fikriga ko'ra, *quramalar* qozoqlar va mahalliy sartlarni aralashgan shakli bo'lishi mumkin. Sababi, 3 ta juzga bo'lingan qo'chmanchi qozoqlar yurtlar (o'tovlar)da yashagan. Faqat *quramalardan* farqli tomoni ular o'troqlashmagan. Aslida, quramalar oldindan O'rta Osiyoda yashab kelgan o'zbek urug'lari hisoblanib, bunday urug' nafaqat qozoqlar va sartlar, balki biror hududda yashagan 2 ta urug'ning o'zaro aralashuvi natijasida har ikki urug'ga tegishli o'ziga xoslikni namoyon qilsa, *qurama*, ya'ni aralashgan, deb nom berilgan. Bunday urug'lar Zarafshon vohasi, Andijon va Namangan hududlarida ham keng tarqalgan³⁷⁴.

XIX asrda mintaqada o'zbek urug'laridan tashqari boshqa turkiy urug'lar bilan bog'liq etnotoponimlar ham uchraydi. Masalan, 1819-1820-yillarda Xivaga kelgan N.N.Muravyov Xiva xonligida turkmanlarning *takya*, *ota*, *yovmut*, *chovdur*³⁷⁵, 1842-yilda Xivaga kelgan G.I.Danilevskiy esa turkmanlarning *chovdur*, *yovmut*, *ersari*, *qoratoshli*, *go'klan* kabi urug'lari³⁷⁶ haqida ma'lumotlar bergan.

Buxoro amirligida ham turkmanlarning *ersoli*, *taka*, *o'klan*, *soruq*, *solur* kabi urug'lari ham mavjudligi Eron elchisi Abbas Qulixonning

³⁷¹ Потанин Н. И. и его русские предшественники по разведкам... – С. 218.

³⁷² Qorayev S. Toponimika... – B. 143.

³⁷³ Хорошин А. П. Сборник статей касающихся... – С. 27.

³⁷⁴ Qorayev S. Toponimika... – B. 78.

³⁷⁵ Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах. Ч.2.... – С. 75.

³⁷⁶ Данилевский И. Г. Описание Хивинского ханства... – С. 94.

safarnomasida uchraydi³⁷⁷. A.Vamberi turkmanlardan *yovmut, chovdur, go'klan* urug'i istiqomat qilgan hududlarni yozib qoldirgan³⁷⁸.

Bundan tashqari, 1829-1830-yillarda O'rta Osiyoga kelgan Artur Konnolining safarnomasida yavmutlar shajarasining geneologik sxemasi keltirilgan bo'lib, ushbu jadval etnotoponimlarni izohlashda muhim ahamiyatga ega³⁷⁹. Xivaga kelgan Mak Gahanning esdaliklarida turkman urug'laridan *imrali, chaudors, karadashli, kara jigeldi, Alieli-goklens, yomuds*, umumiy hisobda xonlikda 110000 ta turkmanlarga mansub aholi istiqomat qilishi to'g'risida ma'lumot berilgan³⁸⁰.

Turkman urug'larining nomi etnotoponim sifatida G.Lansdeylning safarnomasida uchrab, Toshhovuzdan Alieliga ketish yo'lida *Go'klanqal'a* xarobalaridan o'tganligini qayd etgan³⁸¹. Shuningdek, Alielidan o'tib, Ko'hna Urganch yo'lida ham xuddi shu nomdagi tuman nomi qayd etilib, ularda, asosan, turkmanlarning go'klan urug'i istiqomat qilishini qo'shimcha qiladi.

O'rta Osiyo xonliklarida qoraqalpoq urug'lari bilan bog'liq etnonim va etnotoponimlar ko'plab uchraydi. Masalan, A.Vamberining safarnomasida Xiva xonligida qoraqalpoqlarning *baymoqli, xondekli, terstamg'ali, achamayli, qaychili xitoy, ingakli, kenagas, tombo'yin, shaku, o'nto'rturug'* kabi etnonimlari qayd etilgan³⁸². Lekin, muallif keltirilgan ushbu etnonimlarning aksariyati urug' yoki qabila nomi bo'lmay, balki ularning tarkibidagi genonim va patronimlardir. Buxoro va Farg'ona vodiysidagi qoraqalpoqlarni o'rgangan L.S.Tolstovanning fikricha³⁸³, Farg'ona vodiysidagi *Kenagas, Mo'yten, Nayman, Taypoq, Jamashuy, Daudak* kabi joy nomlari qoraqalpoq etnonimlariga aloqador.

O'rta Osiyo hududida istiqomat qilgan ko'plab urug' va qabilalar doimiy ravishda migratsiyaga uchrab, turli davrlarda Buxoro, Xiva va Qo'qon hududlariga joylashib qolgan. Ushbu urug'lar nafaqat o'zbeklar, balki qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, turkman va boshqa turkiy xalqlar tarkibida uchrashi, ularning qadimdan o'zaro yaqin bo'lgani, bir

³⁷⁷ Аббос Қулихон. Бухоро сафарномаси... – Б. 116–117.

³⁷⁸ Vambery A. Travels in Central Asia.... – P. 348.

³⁷⁹ Conolly A. Journey to the north... – P. 417.

³⁸⁰ Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus... – P. 349.

³⁸¹ Henry L. Russian Central Asia... Vol. II. – P. 332.

³⁸² Vambery A. Travels in Central... – P. 348.

³⁸³ Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографической очерк). – Нукус, 1959. – С. 183.; О'sha muallif: Каракалпаки Бухарской области Узбекской ССР (По материалам полевых исследований 1960 г.) // Советская этнография. – 1961. – №5. – С. 44–51.

hududdan tarmoqlarga bo'linib ketganini anglatadi. Etnograf R.X.Kereytov tadqiqotlarida turkiy xalqlar tarkibidagi urug'lar o'zaro bir-birining tarkibida uchrashi o'rganilgan bo'lib, quyidagi jadvalda bu jihat tahlil qilingan³⁸⁴.

Qirg'iz urug'lari, asosan, Qo'qon xonligi hududlarida ko'proq tarqalgan. Farg'ona vodiysida qirg'izlarning "o'ng ("on")" qanot guruhiga kiruvchi *sayoq, jedigar, bag'ish, mongoldor*, "so'l ("sol") guruhiga kiruvchi *sari, basiz, kushchi, chonbag'ish, xitoy, munduz* kabi urug' qabilalari joylashgan³⁸⁵. Isfara bekligiga qarashli tog'li Laylak qishlog'ida qirg'izlarning *Auaxat*, ulardan janubda *Kisak* va *Chabqulluq* kabi urug'lari ko'chib yurgan³⁸⁶. Vodiyning janubida *Bo'ston, Qorabog'ish, Xonabod* kabi qirg'izlar bilan bog'liq etnotoponimlar, shuningdek, Norin va Qoradaryo oralig'ida 20 dan ortiq qirg'iz urug'lari tegishliga qishloqlar mavjud bo'lgan³⁸⁷.

O'rta Osiyoda arablar ko'plab hududlarda kompakt shaklda istiqomat qilganlar. Masalan, A.D.Grebenkinning qayd etishicha, Qarshi arablarining *shaybon, quraysh, xo'ja, qorabayir, mushkak, hoshim xo'ja, Shom arablari* kabi turlari bo'lgan³⁸⁸. Shuningdek, Jeynov qishlog'ida arablarning *bavara, auvana, xarrak, kattapoy, mushantlar, kuchuklar, gurjilar, g'avhar, buluchlar, sufilar, chuqurko'l, farika* kabi mayda-mayda tarmoqlari, Sherobod bekligining Rabatak qishlog'ida esa arablarning *beshkal, qorasonli, zambirto'da, shamshilla* kabi urug'lari istiqomat qilgan³⁸⁹.

Mintaqadagi arablarning tarixini o'rgangan olim S.L.Volinning qayd etishicha, O'rta Osiyoda arablar bilan bog'liq qishloqlarning qanchalik keng hududga yoyilganligini anglash uchun mintaqaga oid xaritaga nazar tashlashning o'zi yetarli bo'ladi. Sababi, Buxoro, Xiva va

³⁸⁴ Керейтов Р. Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: Сервисшкола, 2009. – С. 12, 120–121.

³⁸⁵ Farg'ona vodiysining janubiy qismida bo'lsa, asosan, "ichkilik" guruhiga kiruvchi *qipchoq, nayman, taiit, kesak, jookesak, qandi, bo'ston, naygut, avot, teeles* kabi urug'-qabilalari, janubiy-sharqiy qismida, xususan, O'sh va Aravon atroflarida qirg'izlarning *adigen* va *mungush* urug'lari yashagan. Farg'ona sharqiy hududlarida esa «ichkilik» guruhiga kiruvchi quyidagi qirg'iz urug'lari; *bo'ston, qipchoq, tayit, nayman, mung'ush, kesak*, «o'ng» («on») va «so'l» («sol») guruhiga kiruvchi *bag'ish, mogol, munduz, basiz* kabilar joylashgan edi. Bu haqda qarang: Абдуллаев У. С. Фаргона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX–XX аср бошлари). Тар. фан. док.дисс. – Тошкент, 2006. – Б. 60.

³⁸⁶ Федченко А. П. Путешествие в Туркестан... – С. 64.

³⁸⁷ Плоских В. М. Очерки патриархально-феодальных отношений в южной Киргизии (50–70-е годы XIX в.). – Фрунзе: Илим, 1968. – С. 30.

³⁸⁸ Гребенкин А. Д. Узбеки... – С. 114; Задыхина К. Л. Некоторые вопросы изучения... – С. 43.

³⁸⁹ Таниева Г. М. Қарши вилоятининг Бухоро... – Б. 33.

Qo'qon xonliklarida *Arab*, *Arabon*, *Arabxona* nomlari bilan bog'liq ko'plab etnotoponimlar uchraydi³⁹⁰. Arablarni soni bo'yicha sayyohlar asarlarida turli ma'lumotlar beriladi. Masalan, Buxoroga kelgan E.K.Meyendorf ma'lumotlariga ko'ra, arablarning soni 50 ming atrofida³⁹¹, A.Vamberining safarnomasida 60 mingta³⁹², A.D.Grebenkinning qaydlarida 10 mingta³⁹³, L.N.Sobolevning ma'lumotlarida 1635 ta arab xonadoni³⁹⁴ ko'rsatilgan. Ushbu raqamlar orasida keskin farq arablarning fors-tojik aholi bilan til jihatdan o'zaro yaqinligi, antropologik xususiyatlarini o'zaro o'xshashligi bilan izohlanadi³⁹⁵. Chunki, arablarning asosiy qismi o'zaro arab tilida gaplashsa-da, mahalliy aholi bilan fors-tojik tilida so'zlashgan. Amirlikdagi Qarshi bekligida arablarning o'zligini saqlashga bo'lgan intilishi kuchli bo'lib, beklidagi arablar nihoyatda zich yashab, arab etnonimidan tashqari o'zlarining turli urug'lariga oid *Jeynov*, *Avvona*, *Andxuy*, *Kattapoy* kabi etnotoponimlarini hozirgi kungacha saqlab qolgan³⁹⁶.

Rus Geografiya jamiyati a'zosi N.F.Sitnyakovskiy rahbarligida 1896-yildan boshlab Buxoro amirligi bo'ylab to'plangan ma'lumotlarga asosan³⁹⁷, Zarafshon vodiysidagi 2800 ta aholi manzillaridan 78 tasi to'g'ridan-to'g'ri arab nomi bilan bog'liq bo'lib, ulardan 12 tasi *Arab*, 4 tasi *Arablar*, 14 tasi *Arabon*, 40 tasi *Arabxona*, shuningdek, *Arabtepa*, *Milkiarab*, *Chilong'u arab*, *Qo'ldosharab*, kabi nom bilan uchraydi³⁹⁸. Buxoro amirligiga qarashli Qarshi viloyatida arablar bilan bog'liq *Arabxona*, *Arabovul*, *Arabto'da*, *Arabto'por* kabi joy nomlari uchraydi³⁹⁹.

O'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq, tojik kabi etnonimlar bilan bog'liq joy nomlari XIX asrda o'zbek xonliklarining toponimik

³⁹⁰ Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов / Труды второй сессии ассоциации арабистов / Под ред. и с предисл. акад. И. Ю. Крачковского / Труды Института востоковедения. Вып. XXXVI. – Москва-Ленинград, 1941. – С. 112.

³⁹¹ Записки о Бухарском ханстве / Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича.... – С. 104–106.

³⁹² Vambery A. Travels in Central Asia.... – P. 370.

³⁹³ Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов... – С. 112.

³⁹⁴ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения... – С. 145.

³⁹⁵ Зокиров Б. И. Рус ва хориж сайёхларининг сафарномаларида Бухоро амирлигидаги араблар билан боғлиқ этнотопонимлар (XIX аср манбалари мисолида) / Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2021. – Б. 313–322.

³⁹⁶ Искандаров Ш. А. Ўзбекистон араблари: анъаналар ва трансформацион жараёнлар. – Тошкент, 2017. – Б. 62.

³⁹⁷ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана.... – С. 120–313.

³⁹⁸ Қораев С. Этнонимика. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979. – Б. 12–13.

³⁹⁹ Вяткин В. Л. Каршинский округ организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803) годов / Известия среднеазиатского отделения Российского географического общества. Вып. VIII. – Ташкент, 1928. – С. 4–26.

qatlamida yetarlicha qayd etilgan bo'lib, ular aholining to'g'ridan-to'g'ri etnik tarkibiga ishora qiladi.

O'zbek xonliklarining asosiy aholisi o'zbek urug'lari yashashini hisobga olgan holda, mintaqada "o'zbek" komponentini o'z ichiga olgan etnotoponimlar kam uchraydi tabiiy holdir. Lekin, o'zbek va tojik aholi aralash yashagan hududlarda ushbu nom bilan bog'liq bir qancha etnotoponimlar uchraydi. Masalan, N.F.Sitnyakovskiy Buxoro amirligi, Zarafshon bekligida *O'zbekon* nomli qishloq mavjudligini qayd etadi. Xususan, birgina Komad amlokdorligida *O'zbekon* nomli 12 ta qishloq, shuningdek, *O'zbek*, *Raboti O'zbek*, *O'zbek saraf*, *Yuqori O'zbekon*, *Quyi O'zbekon*, *Yuzbekon* nomli qishloq nomlari, *Yuzbekon*, *Raboti O'zbek*, *O'zbek saraf* nomli ariq nomlari, ya'ni etnogidronimlar qayd etilgan⁴⁰⁰.

Xiva xonligida "o'zbek" etnonimi bilan bog'liq joy nomlari ko'proq kanal va ariq nomlari orasida uchraydi. Masalan, A.Vamberining asarida *yovmut* urug'lari Ko'hna Urganchdan G'ozovotgacha bo'lgan *Qorayilg'in*, *O'zbekyop*, *Ko'ktcheg*, *Badrkend* va *Madamin* kabi tumanlarda yashagan⁴⁰¹, degan ma'lumot keltirilgan. Undagi *O'zbekyop* toponimi turkman aholi bilan o'zbek aholi yonma-yon yashagan hududda yuzaga kelgan.

Xiva xonligida *turkmanlar* o'zbek urug'laridan keyingi o'rinda turuvchi yirik qatlam bo'lgani uchun *Turkman* etnonimi bilan bog'liq etnotoponimlar turli hududlarda, hatto Buxoro va Qo'qon xonliklarida ham uchraydi. Masalan, A.P.Xoroshxinning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Zarafshon bekligining o'rta qismida *Novqa* arig'idan sug'orilgan 60 qishloqning nomi keltirilib, ularning orasida *Turkman* nomli qishloq uchraydi⁴⁰². Shuningdek, Xatirchi bekligida 3 ta, Ziyovuddin amlokdorligida ham bitta *Turkman* nomli qishloq nomi tadqiqotlarda qayd etilgan⁴⁰³. Turkmanlar bilan bog'liq etnotoponimlar amirlikda turlicha shaklda uchraydi. Masalan, ham etnogidronim, ham qishloq nomi sifatida Karmana bekligida *Turkmanariq* nomi bilan, Komad amlokdorligida *Turkmano'g'li* nomi bilan atalgan etnotoponimlar uchraydi⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 241.

⁴⁰¹ Vambery A. Travels in Central Asia.... – P. 348.

⁴⁰² Хорошхин А. П. Сборник статей... – С. 247.

⁴⁰³ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 205.

⁴⁰⁴ O'sha manba... – B. 186.

Qoraqalpoqlar ham o'zbek xonliklari aholisining bir qismini tashkil etib, "safarnoma"larda qoraqalpoqlar etnonimlari va etnotoponimlari haqida turli ma'lumotlar uchraydi. Ularning yashash areali to'g'risida G.I.Danilevskiy⁴⁰⁵, E.K.Meyendorff⁴⁰⁶, V.N.Xanikov⁴⁰⁷, A.P.Xoroshxin⁴⁰⁸ va boshqalar ma'lumot beradi. "Safarnomalar"da *Qoraqalpoq* nomli qishloq amirlikning Karmana bekligida 5 ta, Xatirchi bekligida 2 ta, Ziyovuddin va Pirmast amlokдорligida bittadan, shuningdek, *Qoraqalpoq* ariq nomi etnogidronim sifatida ham Karmana bekligida uchrashi qayd etilgan⁴⁰⁹.

Qo'qon xonligida ham *Qoraqalpoq* nomli etnotoponimlar bo'lib, bu to'g'risida Mir Izzatulloh o'z xotiralarida qayd etgan⁴¹⁰. Asosan, Xiva xonligining markaziy va shimoliy hududlarida yashagan qoraqalpoqlar Buxoro va Qo'qon xonliklari hududlarida ham uchrashi xonliklar aholisi orasidagi migratsion jarayonlarga bog'liq.

Xususan, XVIII asrda Sirdaryoning O'rta oqimida yashab turgan qoraqalpoqlarning katta bir guruhi ko'chmanchi qozoqlarning hujumi natijasida Farg'ona vodiysiga ko'chib o'tib, Sirdaryo va Qoradaryo qirg'oqlaridagi hududlarga joylashadi va Andijondan Qo'qongacha bo'lgan hududlarda o'troqlashib, o'zlarining qator qishloqlarini barpo etadi⁴¹¹. Bundan ko'rinadiki, vodiydagi qoraqalpoq bilan bog'liq etnotoponimlarning aksariyat qismi ushbu migratsion jarayonlar natijasida paydo bo'lgan.

XIX asrda o'zbek xonliklarida qozoqlarning ko'plab urug'lari istiqomat qilib, *qozoq* etnonimi bilan bog'liq joy nomlari, asosan, xonliklarning ichki qismlarida, ya'ni chorvador qabilalar yashaydigan qishloq va ovullarda uchrashi kuzatiladi. Xususan, Qo'qon xonligi Andijon bekligida *Qozoqovul*, Qo'qon atrofida esa *Qozoqqo'rg'on*, shuningdek, Buxoro amirligi G'ijduvon amlokдорligida *Qozoqrabot* nomli qishloq va ariq nomi manbalarda qayd etilgan⁴¹².

Xiva xonligida, asosan, Urganch, Xo'jayli va Qo'ng'iro't shaharlarida istiqomat qilib, xonlikda umumiy hisobda 17610 kishi yashaganligi

⁴⁰⁵ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства... – С. 92.

⁴⁰⁶ Мейендоф Е. К. Путешествие из Оренбурга... – С. 104.

⁴⁰⁷ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства... – С. 92.

⁴⁰⁸ Хорошхин А. П. Сборникъ статей ... – С. 515.

⁴⁰⁹ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 186.

⁴¹⁰ Meer Izzat-o'lloh. Travels in Central Asia by Meer Izzat-o'lloh in the years 1812–1813... – P. 55.

⁴¹¹ Zokirov B. I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi..... – Б. 215–218.

⁴¹² Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 221.

qayd etilgan⁴¹³. XX asr boshida Zarafshon vohasining Shofirkon, Romiton, G'ijduvon, shuningdek, Navoiy viloyatining Konimex va Nurota, Samarqand viloyatining Payariq tumanlarida qozoqlarining ovul va qishloqlari mavjud bo'lgan⁴¹⁴. Shuningdek, *Qozoqovul* – Ishtixon va Jomboy tumanlarida, *Qozoqxo'ja* – Payariq, *Maydaqozoq*, *Qozoqoldi* – Narpay, *Qozoqota* – Ishtixon, *Qozoqqishloq* – Pstdarg'om kabi etnotoponimlar mavjudligi qozoqlar xonliklarning markaziy tumanlarida ko'pchilikni tashkil etganligini anglatadi⁴¹⁵. Lekin, mintaqadagi barcha qozoq etnonimi bilan bog'liq joy nomlarini qozoqlar bilan bog'lash doim ham to'g'ri bo'lmaydi.

Nafaqat, qozoq, balki, qirg'iz, turkman, qoraqalpoq etnonimi bilan bog'liq joy nomlari ba'zan o'zbek urug'lari yashagan hududda ham uchraydi. Bunga birinchidan, etnotoponim shakllantiruvchi *-tepa*, *-qo'rg'on*, *-ovul*, *-qo'm*, *-rabot*, *-soy*, *-ariq*, kabi indikatorlarning, shuningdek, *qo'ng'iro't*, *nayman*, *qipchoq*, *tabin*, *tama*, *olchin*, *mang'it* kabi urug'larning ham o'zbeklar, ham qoraqalpoq va qozoqlarda uchrashini sabab qilib ko'rsatish mumkin.

O'zbek xonliklari toponimik qatlamidagi *qirg'iz* etnonimi bilan bog'liq joy nomlari Buxoro amirligi va Qo'qon xonligida ko'proq uchraydi. Xususan, amirlikdagi Xatirchi bekligida Toshariqning o'ng sohilida *Dam-i qirg'iz* nomli ariq, shuningdek, ushbu ariqdan suv oladigan *Qirg'iz* nomli qishloq nomi qayd etilgan⁴¹⁶. Xuddi shu beklilikning Ziyovuddin amlokdorligi Narpay arig'ining o'ng sohilida ham 7 ta *Qirg'iz* va bitta *Qirg'izsaroy* nomli qishloq nomi, *Qirg'iz* nomi Karmana bekligida 3 ta qishloq nomida va bitta ariq nomida, G'ijduvon amlokdorligida 3 ta qishloq nomida va 2 ta ariq nomida, *Qirg'izon* nomi esa Komad hamda Vaganzi amlokdorligida uchraydi⁴¹⁷.

Yuqorida keltirilgan *Dam-i qirg'iz*, *Qirg'izon* kabi etnotoponimlar tarkibidagi indikator va topoformantlar ko'proq Buxoro amirligi joy nomlariga xos bo'lib, ular bilan bog'liq etnotoponimlar hududda ko'p uchraydi. Shundan kelib chiqib, *Dam-i qirg'iz*, *Qirg'izon* etnotoponimlari nisbiy negativlik qonuniyati asosida paydo bo'lgan, ya'ni uning nomi

⁴¹³ Шалекенов У. Х. Казахи низовьев Амударьи. – Ташкент, 1966. – С. 63.

⁴¹⁴ Маликов А. М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы... – С. 73.

⁴¹⁵ Qorayev S. Toponimika.... – В. 81–82.

⁴¹⁶ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 186.

⁴¹⁷ O'sha manba... – В. 235.

urug'ning o'zi tomonidan emas, balki unga qo'shni boshqa aholi vakillari tomonidan beriladi.

Buxoro amirligidan farqli ravishda, Qo'qon xonligida *qirg'iz* etnonimi asosida paydo bo'lgan joy nomlari toponimik pozitivlik qonuniyati asosida shakllangan. Sababi, Qo'qon xonligi sharqiy chegaralari qirg'iz yerlariga bevosita tutashgan bo'lib, qirg'izlarning butun xonlik bo'ylab ko'chib yurishi ular bilan bog'liq etnotoponimlarning ham butun xonlik hududi bo'ylab tarqalishiga olib kelgan. Xususan, *Qirg'iz*, *Qirg'izqishloq*, *Qirg'iz Bo'riqo'm*, *Qirg'izovul*, *Qirg'iz-Qipchoq*, *Qirg'izobod*, *Qirg'izqo'rg'on*, *Qirg'izota* kabi etnotoponimlar xonlikdagi Andijon, Marg'ilon, O'sh, Jalolobod, Namangan, Novqat, Aravon kabi bekliklar hamda ular tasarrufidagi ko'plab tumanlarda qayd etilgan⁴¹⁸.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'plab sayyohlarining asarlarida qirg'izlarni qipchoqlar yoki qozoqlar bilan adashtirish holatlari kuzatiladi. Xususan, rus sayyohi G.I.Danilevskiy o'zining kundaliklarida Xiva xonligidagi qozoqlarni "*qirg'iz*" yoki "*qirg'izlar*" deb qayd etib, ulardan o'zbek xonliklarida *adat*, *chiklin* va *tobin* urug'lari keng tarqalganligini ta'kidlaydi⁴¹⁹.

Mintaqada tojiklar, asosan, Buxoro va Qo'qon xonligida istiqomat qilgan. Masalan, *Tojik* nomli 4 ta qishloq Buxoro amirligi Xatirchi bekligida, *Tojikli* va *Tojikon* nomli 4 ta qishloq Komad amlokдорligida va xuddi shu nomdagi 2 ta qishloq Vaganzi amlokдорligida, Pirmast amlokдорligida esa bitta *Tojiklar* deb atalgan qishloq mavjudligi qayd etilgan⁴²⁰.

Shuningdek, Qo'qon xonligining markaziy va sharqiy, mahalliy o'zbek hamda qirg'izlar yashaydigan hududlarda tojik nomi bilan bog'liq etnotoponimlar uchraydi. Xususan, *Tojik*, *Tojikqishloq*, *Ovul Tojik*, *Katta Tojik*, *O'rta Tojik*, *Kichik Tojik*, *Tojik mahalla* kabi qishloq nomlari Andijon, Qo'qon, Marg'ilon, Quva, O'sh, Navqat kabi beklik hamda tumanlining toponimik qatlamida mavjudligi aniqlandi⁴²¹.

Xiva xonligida tojik aholisi boshqa etnoslarga nisbatan kam uchraydi. Xivaga kelgan sayyohlar orasida G. Lansdeylning Xivada 15

⁴¹⁸ Zokirov B. I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi.... – B. 215–218.

⁴¹⁹ Данилевский Г. И. Описание Хивинского ханства... – С. 180.

⁴²⁰ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 268.

⁴²¹ Zokirov B. I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi.... – B. 215–218.

dan ziyod tojik savdogari yashaganligi⁴²², shuningdek, Toshhovuzdan Ko'hna Urganchgacha bo'lgan yo'lda, Shohmurod kanali atrofida *Tojik* nomli bog'dan o'tganligini bayon qiladi. "Safarnomalar"da Xiva hududida tojik etnonimi bilan bog'liq boshqa toponimlar qayd etilmagan.

XIX asrga oid safarnomalarda *hind*, *afg'on*, *yahudiy* etnonimlari bilan bog'liq joy nomlari ham uchraydi. Masalan, A.Vamberi Buxoro amirligidagi hindlar haqida to'xtalar ekan, ular, asosan, sarroflik va savdogarlik bilan mashg'ul bo'lgani haqida ma'lumot beradi⁴²³. "Safarnomalar"da Buxoro shahridagi *Saroyi Mirzacho'l*, *Saroyi Xo'ja Jo'ybor*, *Saroyi Qo'shbegi* karvonsaroylarida hindlar yashab, savdo-sotiq bilan shug'ullanganligi qayd etilgan⁴²⁴. P.I.Demezson o'z asarida Buxoro shahridagi *Saroyi Hind* nomli karvonsaroy haqida ma'lumot berib, bu yerda yashovchi va savdogarlik qiluvchilarning aksariyat qismini hindlar tashkil qilishini qo'shimcha qiladi⁴²⁵.

Hindlardan farqli ravishda yahudiylar Buxoro, Samarqand, Toshkent va Qo'qon shaharlarida yashaganligi manbalarda qayd etilgan⁴²⁶. Sayyohatnomalar tahlili natijasida shu holat aniqlandiki, yahudiylar huquqiy jihatdan boshqa aholi vakillariga nisbatan kamsitilgan⁴²⁷. Amirlikdagi yahudiylar jamoasi ot va eshakda yurishi man etilgan bo'lib, musulmon kishini ko'rganda unga yo'l berishi, o'zlarini himoya qilishi uchun shikoyat qilishi taqiqlangan. Ularning yashash manzillari ham alohida bo'lib, Samarqandda ular uchun maxsus *Mahallayi-Yahudiyon* mahallasi barpo etilgan⁴²⁸. Ushbu mulohazalar Y.Skayler tomonidan ham tasdiqlanib, yahudiylar Samarqanddagi maxsus dahalarda yashaganligini qayd etib o'tadi⁴²⁹.

Yahudiylar bilan bog'liq joy nomlari boshqa hududlarda ham uchraydi. Masalan, A.P.Xoroshxinning safarnomasida Toshkentda *Yahudiylar* nomli karvonsaroy borligi qayd etilgan⁴³⁰. Farg'ona vodiysi

⁴²² Henry L. Russian Central Asia...Vol. II. – P. 269.

⁴²³ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии... – С. 194.

⁴²⁴ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару . – С. 100; Записки о Бухарском ханстве... – С. 60; Хаников В. Н. Описание Бухарского ханства... – С. 89.

⁴²⁵ Записки о Бухарском ханстве... – С. 59.

⁴²⁶ Henry L. Russian Central Asia...Vol. II. – P. 112.

⁴²⁷ Емельяненко Т. Г. Бухарские евреи: судьба диаспоры // Этнографические обозрение. – 2009. – №5. – С. 16. Henry L. Russian Central Asia...Vol. II. – P. 119.

⁴²⁸ Нормуродова Г. Б. XIX аср охири – XX аср бошларида Самарқанд вилояти ижтимоий қатламлари: тарихий таҳлил. Тар. фан. ном. дисс. – Самарқанд, 2011. – Б. 34.

⁴²⁹ Eugene Schuyler. Turkistan notes of journey... – P. 257.

⁴³⁰ Хаников В. Н. Описание Бухарского ханства... – С. 58.

etnik tarkibini o'rgangan S.Gubayevaning qayd etishicha, 1917-yilgacha Andijon shahrida 100 ta kvartal mavjud bo'lib, ularning 16 tasi etnotoponim, ayni paytda ularning orasida *Juhut* nomli aholi kvartali uchrab, *juhut* – O'rta Osiyo yahudiylariga oid etnonim ekanligiga izoh beradi⁴³¹.

Afg'onlar ham xuddi hindlar kabi xonliklarning asosiy markaziy shaharlarida savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullangan. E.K.Meyendorfnining qayd etishicha, amirlikda 4000 afg'on xalqi yashab, ularning Buxorodagi karvonsaroyda ko'rganligini qo'shimcha qiladi⁴³². Amirlikdagi afg'on etnonimi bilan bog'liq joy nomlaridan Komad amlokдорligidagi *Afg'on*, *Afg'onon* nomli qishloqlarni, Vaganzi amlokдорligida esa *Obi Afg'on* nomli qishloq, *Afg'onon* nomli qishloq va ariq nomini qayd etish mumkin⁴³³.

Qo'qon xonligida huddi Buxoroga o'xshab, afg'onlar, asosan, poytaxt atrofida yashab, savdo-sotiq bilan shug'ullanganligi, shaharga yaqin joyda *Afg'onbog'* nomli etnotoponimi mavjudligi manbalarda uchraydi⁴³⁴. Xullas, etnotoponimlarning geografik tahlili shuni ko'rsatadiki, etnotoponim joylashgan joy uning aholisi iqtisodiy va xo'jaligi hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ba'zida ularning joylashuvi etnosning siyosiy nufuzini ham belgilab bergan.

Masalan, hind va afg'onlar amirlik savdo-sotiq ishlarida faol bo'lganligi, ba'zida karvonsaroylarga egalik qilib, mahsulot oldi-sotdi tizimida vositachilik qilgani uchun, ularning yashagan manzilgohlari, shaharlarning markazga va bozorlarga yaqin joyida joylashgan. Aksincha, yahudiylar esa amirlikning boshqa aholisiga nisbatan huquqiy jihatdan past o'rinda turganligi sababli, mahalliy aholidan alohida hududlar, shaharlarning chekka-chekka qismlarida yashab, faoliyat olib borgan.

Manbalar tahlili o'zbek urug'lari tarkibida genonim va patronimlarga ega bo'lgan ko'plab aholi guruhlari mavjudligini ko'rsatmoqda. Masalan, 1820-yilda kelgan E.K.Meyendorfnining qayd etishicha, amirlikning asosiy aholisi mang'itlarning *qora mang'it*, *ko'k*

⁴³¹ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале – XX вв.... – С. 23.

⁴³² Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга... – С. 97.

⁴³³ Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части... – С. 269.

⁴³⁴ Zokirov B. I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi / Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2022. – Б. 215–218.

mang'it, oq mang'it kabi urug'laridan iborat bo'lgan⁴³⁵. Ushbu ma'lumotlar nisbatan keyinroq amirlikka kelgan V.N.Xanikov tomonidan ham tasdiqlanib, uning safarnomasida ko'k mang'it guruhi *to'q mang'it* shaklida qayd etilgan⁴³⁶.

Samarqand va Kattaqo'rg'ondagi mang'itlarni o'rgangan A.Grebenkin, ularning bir qismi Zarafshon vohasiga dastlab Temuriylar davrida kelgan bo'lsa, asosiy qismi XVIII asrda Qarshi atroflaridan ko'chib kelib hududda o'troqlashgan⁴³⁷, deb ma'lumot beradi. Uning qo'shimcha qilishicha, Samarqandda mang'itlarining *temirxo'ja, baurdak, isoboy, guvalak, ko'sa, toz, qorabayir, parchaqora, to'q, baqirchi, mang'it-qozoq, kulatamg'ali, o'n ikki, cho'qay, galabotir, beshkali, bakalchak* kabi 17 ta bo'limi, Kattaqo'rg'onda *uvalay, och, to'q, oq, isaboy, baurdak, qoramang'it* kabi 7 ta bo'limi yashagan.

Hududga oid ma'lumotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ma'lum hududda bitta qabila va urug'ga mansub genonim va patronimlarning ko'proq uchrashi, har doim ham ushbu urug'ga mansub aholining ko'p bo'lganligini emas, balki urug'-qabilachilik shaklidan o'troqlikka o'tish jarayoni nisbatan kuchliroq ekanligiga ishora qilishi mumkin. Masalan, L.N.Sobolevning tadqiqotlarida Kattaqo'rg'on bo'limida O'rus qishloq yaqinidagi Oqdaryodan oqib keladigan *Isaboy arig'i* orqali atrofdagi qishloqlar sug'orilganligi⁴³⁸ qayd etilgan. *Isaboy* bu yerda shaxs nomi, ya'ni antroponim emas, balki etnonim bo'lib, mang'itlardan bo'lgan ma'lum bir aholi guruhidagi muhimroq shaxs, masalan, ushbu ariq qazdirgan insonning nomi ushbu ariqdan foydalangan urug' nomiga ko'chgan va uning avlodlari ham shu nomda atalishi natijasida u o'zgarmas termin genonimga, undan esa ular yashagan hududdagi ariq nomiga etnogenim sifatida ko'chgan, deb xulosa qilish mumkin.

O'zbek xonliklarida eng ko'p genonimlarga ega bo'lgan urug', shubhasiz, qo'ng'irotlar hisoblanadi. L.N.Sobolevning tadqiqotlarida keltirilishicha, o'zbek qo'ng'irotlari 5 ta bo'limi, o'z o'rnida har biri tarkibida yana ko'plab ichki tarmoqlari ham borki, ushbu genonimlar o'zbek xalqi toponimik qatlamidagi ko'plab joy nomlariga asos bo'lgan. Xususan, qo'ng'irot qabilasining qonjig'ali bo'limida: *o'rus, qoraqursoq,*

⁴³⁵ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга... – С. 103.

⁴³⁶ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства... – С. 58.

⁴³⁷ Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки... – С. 260.

⁴³⁸ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения... – С. 87.

chullik, quyon, qo'ldovli, miltak, kurtug'i, gala, tupqora, qora, qorabo'ra, no'g'ay, bilkalik, do'stlik; oyinli bo'limida: *oqtepa, qora, churak, turkman, quyuq, beshbola, qoraqalpoq, qag'ay, xajbagga*; qo'shtamg'ali bo'limida: *ko'lobi, barmik, ko'chaxo'r, kul, chuburgan, qoraqalpoq-qo'shtamg'ali, safarbiz, dilbari, chagakli*; uaxtamg'ali bo'limida: *kurtug'li, ag'amayli, ishikali, qiziljili, urug'li, bukajli, qayg'ali*; kir bo'limida: *juzali, kesovli, tirch, bakikli, kuba* kabi genonimlar uchraydi⁴³⁹. Albatta, ushbu genonim va patronimlar bilan bog'liq joy nomlari mintaqaning turli hududlaridagi joy nomlarini etnotoponim sifatida atab kelgan.

Xiva xonligidagi qo'ng'irotlarning asosiy qismini qoraqalpoq qo'ng'irotlari tashkil qilgan. Xususan, qoraqalpoq qo'ng'irotlari 2 ta bo'limdan, ya'ni shalluk va jounge'urdan iborat bo'lib, shalluk tarkibiga yana 8 ta – *qiyot, ashamayli, qoldovli, qo'shtamg'ali, bolg'ali, qandekli, qora mo'yin* va *mo'yten* urug'lari kirgan⁴⁴⁰. O'z navbatida, jounge'ur bo'limi tarkibiga *terstamg'ali, boqonli, tuyoqli, ergo'kli, boymoqli, qazayaqli, uyg'ur* kabi urug'lar kirib, ular Xiva xonligidagi Qo'ng'irot shahridan janubda Chimboy bekligigacha joylashgan⁴⁴¹.

Shuningdek, L.N.Sobolevning ma'lumotlarga ko'ra, qo'ng'irot urug'ining qo'shtamg'ali bo'limidagi *ko'lobi* qabilasi janubiy O'zbekistondagi tojiklarning urug' qabilalari tarkibida, *bo'gajili* va *qonjig'ali* genonimlari esa turkman qabilalariga mansub urug' nomlarida ham uchraydi⁴⁴². Ushbu jihat qo'ng'irotlarning nihoyatda keng hudud bo'ylab yoyilib, boshqa qo'shni xalqlarning ham etnik tarkibida o'z o'rniga ega bo'lganidan dalolat beradi.

Buxoro amirligining So'g'd bekligida qo'ng'irot urug'ining genonimlari bilan bog'liq ayrim joy nomlari "safarnomalar"da qayd etilgan. A.P.Xoroshxinning esdaliklarida ushbu beklilikda *Beshbola* va *Qoramoyun* dahalari mavjud bo'lib, aholisining aksariyat qismini qoraqalpoqlar hamda qo'ng'irotlar tashkil qilgani⁴⁴³ qayd etilgan.

Shuningdek, ushbu dahalarda mos ravishda *Beshbola* va *Qoramoyun* qishloqlari ham mavjud bo'lib, ular qo'ng'irotlarga oid

⁴³⁹ Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения... – С. 138.

⁴⁴⁰ Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 150–151.

⁴⁴¹ Усмонов М. Ш. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий-этнологик таҳлил). Тар. фан. бўй. фал. док (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б. 57.

⁴⁴² Мошкова В. Г. Некоторые общие элементы в родоплеменной составе узбеков, каракалпаков и туркмен / ТИИА. Т2. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. – Ташкент, 1950. – С. 150.

⁴⁴³ Хорошхин А. П. Сборникъ статей... – С. 154.

genonimlar asosida paydo bo'lgan. Chunki, *beshbola* genonimi qo'ng'irotlarning qonjig'ali bo'limiga mansub bo'lsa, *qoramo'yin* tortuvli bo'limiga tegishli genonim hisoblanadi⁴⁴⁴.

Ushbu genonimlar o'zbeklarning boshqa urug' va qabilalari tarkibida ham uchraydi. Xususan, *beshbola* qipchoqlar, qalmiqlar va o'zbek yuzlari tarkibida, *qoramo'yin* ham *qorabo'yin* shaklida Farg'ona vodiysidagi o'zbek yuzlari tarkibida uchraydi⁴⁴⁵. So'g'd bekligidagi ushbu *Beshbola* va *Qoramo'yin* etnopolimlari ushbu bekligidagi o'zbek qo'ng'irotlari bevosita istiqomat qilganligi sababli, to'g'ridan-to'g'ri ushbu urug'ga mansub genonimlar asosida paydo bo'lgan, deb hisoblash mumkin.

Bundan tashqari, So'g'd bekligida *Bo'yrachi*, *Cho'michli*, *Oytamg'ali bola*, *Oytamg'ali poyon*, *Qoraqipchoq*, *Qoraqisoq*, *Mitan*, *Bekbo'ta*, *Beshkal*, *Galabotir* kabi o'zbek urug' va qabilalari tarkibidagi genonimlarga aloqador joy nomlari ham uchraydi. Ularning har biri ma'lum etnotopolimlar shakllanishida ishtirok etgan.

O'zbek urug'lari tarkibidagi genonim va patronimlarni tadqiq etishning amaliy ahamiyati shundaki, bir tarafdin ma'lum bir davrdagi aholining murakkab etnik tarkibini tahlil qilish imkoniyati bo'lsa, boshqa tarafdin tarixiy toponimlarning ma'nosini etimologik jihatdan to'g'ri izohlash uchun ham muhimdir. Xususan, A.P.Xoroshxin esdaliklarida keltirilishicha, Toshkentdan Qo'qonga kelishda bir nechta yo'llar bo'lib, ulardan biri dovondan tushib Sirdaryodan o'tgandan so'ng *Oqjar-Boybo'ta-Naymanchi-Gazavlik* (*G'ozoyoqli* – B. Z.) kabi qishloqlardan o'tib, *Gazavlik* (*G'ozoyoqli*) darvozasi orqali Qo'qon shahriga kiriladi⁴⁴⁶.

H.Bobobekovning qayd etishicha, Qo'qon shahrining 12 darvozasidan biri *G'ozoyog'liq* darvozasi bo'lib, uning nomi u joylashgan aholi maskani bilan bir xil bo'lib, ushbu nom turli manbalarda *G'azovlik*, *G'ozli Alik* shakllarda uchraydi⁴⁴⁷. Toponimist olim S.Qorayevning qayd etishicha, nayman urug'i tarkibidagi genonimlarning biri *g'ozoyoqli* bo'lib, ayni paytda naymanlarning kam miqdorda bo'lsa ham Farg'ona vodiysida yashaganligini qo'shimcha qiladi⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ Дониёров Х. Ўзбек халқи шажара ва шевалари... – Б. 87.

⁴⁴⁵ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв.... – С. 38.

⁴⁴⁶ Хорошхин А. П. Сборник статей... – С. 32.

⁴⁴⁷ Бобобеков Х. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – Б. 207.

⁴⁴⁸ Qorayev S. Toponimika.... – B. 77–78.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ushbu nom nayman urug'i tarkibidagi genonim bilan bog'liqligi, ushbu etnotoponimni aynan *Naymanchi* qishlog'i bilan yonma-yon uchrashi joy nomini *G'ozyog'liq* emas, balki *G'ozoyoqli* ekanligi, u nayman urug'iga mansub tarmoq genonim ekanligini asoslaydi. O'z o'rnida shuni ham qayd etish kerakki, ushbu joy nomi hozirgi kunda ham *G'ozyog'liq* shaklida Farg'ona viloyatni O'zbekiston tumani joylashgan bo'lib, yuqorida nomi keltirilgan *Naymanchi* (hozirda *Naymancha*) qishlog'i bilan deyarli yonma-yon joylashgan.

"Safarnomalar"da o'zbek urug' va qabilalari tarkibidagi genonimlar bilan bog'liq joy nomlari Xiva xonligida nisbatan kamroq qayd etilgan. Xususan, A.Vamberining safarnomasida *Qipchoq* shahridagi *Qonjig'ali* qishlog'i nomi qayd etilgan bo'lib, u genonim asosida paydo bo'lgan joy nomidir⁴⁴⁹. Ushbu genonim o'zbek qo'ng'irotlari tarkibidagi *qonjig'ali* bo'limining nomidan tashqari, quramalar tarkibida ham uchraydi⁴⁵⁰. Quramalarning asosiy qismi Zarafshon, Toshkent vohasi hamda Farg'ona vodiysida tarqalganligini hisobga olib, yuqorida Xiva xonligidagi *qonjig'ali* genonimini qo'ng'irotlarga mansubligi nisbatan haqiqatga yaqinroqdir.

Sharqshunos A.Kunning keltirishicha, Xiva xonligida birgina qoraqalpoq urug'larining ichki bo'limlari bilan bog'liq ko'plab qishloq nomlari va ularning soni qayd etilgan. Unga ko'ra, "qoraqalpoqlarning Shumoq urug'i tarkibiga kiruvchi: *Qiyotlik, Mitonlik, Qorabo'yinlik, Qandoqlik, Bolg'alik, Qo'shtamg'alilik, Quldullik, Achamoylik* qishloqlarida 3076 ta; Joung'ur qoraqalpoqlari tarkibiga kiruvchi – *Uyg'ur, Irgaklik, Qozoyoqlik, Boymoqlik, Jujuylik baqonlik, Terstamg'alik, Uj toy, Oq mang'it, Qora mang'it* qishloqlarida 2837 ta; Xitoy qoraqalpoqlariga sirasiga mansub *Juquz, Aymovut, Dubil, Oq tugun, Uchur taroxlik, Aranji kipaklar, Toza xitoy, Qark, Tojuliq, Aralboq, Kuka, Ana, Aytana, Jarunchi, Qang'lik, Eshaksangmasun, Mangli bolta edi kucha, Xitoylik, Qorayorlik, Beshsari* kabi qishloqlarida esa 4660 xonadon borligi qayd etilgan⁴⁵¹. Yuqoridagi misollardan aniq bo'ladiki, qoraqalpoq urug'lari tarkibidagi genonimlarning aksariyat qismi o'zbek urug'laridagi genonimlari bilan nom jihatidan o'xshash bo'lib, ushbu

⁴⁴⁹ Vambery A. Travels in Central Asia... – P. 342.

⁴⁵⁰ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв... – С. 40.

⁴⁵¹ Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши.... – Б. 61.

holat etnogenetik jarayonlar geografiyasi butun mintaqaga bo'ylab sodir bo'lganligini ifodalaydi.

Umuman olganda, Xiva xonligidagi genonimlarning Buxoro amirligiga nisbatan kamroqligi ikki davlatdagi aholining ichki migratsiyasi va o'troqlashish jarayoniga bog'liqdir. Xiva xonligida o'zbek qabilalarining o'troqlikka o'tish jarayoni va murakkab ichki tuzilishini aniqroq tushunish uchun Abulg'ozixon davridagi aholining ijtimoiy hayotini tartibga solishga oid siyosatiga nazar tashlash maqsadga muvofiq.

Shermuhammad Munisning qayd etishicha, Abulg'ozixon o'zbeklarni to'rt guruhga bo'lib, ularning har birini to'p deb ataydi. Unga ko'ra, birinchi to'p – uyg'ur va naymanlardan, ikkinchi to'p – qiyot qo'ng'irotlardan, uchinchi to'p – nukus-mang'itlardan, to'rtinchi to'p esa qipchoq va qang'lilardan iborat bo'lgan⁴⁵². Shuningdek, ushbu urug'lardan boshqa o'zbek qavmlarini ularning tarkibiga kiritadi. Xususan, qiyotlar tarkibiga *alieli* va *jaloyir*, nukus tarkibiga *kenagaslar*, mang'itlarga *xo'jaylilar*, uyg'urlar tarkibiga esa *do'rmon*, *yuz* hamda *minglarni* qo'shib, Amudaryodan chiqqan kanallarni esa ularga taqsimlab bergan⁴⁵³.

Natijada, yirik o'zbek urug'lari tarkibiga kiritilgan boshqa urug'lar ularning ta'siri ostida til xususiyati va urf-odatlarini qabul qilish, ularning tarkibida urug' tarmog'i sifatida hayot kechirish, lekin o'zlarining identikligi sifatida nomlarini, genonim sifatida saqlab qolishiga olib kelgan. Shu sababli, Xiva xonligida o'troqlashuv natijasida yuzaga kelgan *Mang'it*, *Nukus*, *Qo'ng'irot*, *Qipchoq* kabi shahar etnotoponimlari tarkibida ko'plab o'zbek urug'lari bilan bog'liq qishloq nomlari uchrab, ularni mustaqil urug' nomi emas, balki urug'lar tarkibidagi genonim, deb atash mumkin.

Xususan, A.Vamberining asari⁴⁵⁴da "Qo'ng'irot shahrida joylashgan *Qiyot* va *No'g'ay*, Xo'jayli shahridagi *Naymanlar*, Mang'it shahridagi *Kenagas* hamda *Qiyot* qishloqlari yuqoridagi tartib asosida paydo bo'lib, qishloq nomlari mustaqil urug' nomi sifatida emas, balki ularning ichki tarmog'i genonim sifatida joy nomiga ko'chgan.

⁴⁵² Фуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи... – Б. 215.

⁴⁵³ Мунис Ш. Фирдавс ул-икбол. ЎзРФА Шарқшунослик институтидаги қўлёзма. 65-варақ.

⁴⁵⁴ Vambery A. Travels in Central Asia.... – P. 342.

O'zbek urug'larining boshqa qabila va urug'lar tarkibidagi genonim sifatida kelishi Xiva xonligiga xos xususiyat bo'lsa-da, ushbu jarayon boshqa hududlardagi urug'larda ham uchraydi. Xususan, o'zbeklar⁴⁵⁵ning *tama* urug'i tarkibida – *olchin*, nayman tarkibida – *chimboy*, saroylar tarkibida *qipchoq* va *qo'ng'irot*, yuzlar tarkibida – *xitoy*, *tuyoqli*, *nayman* kabilarni genonimga aylanishi ma'lum bir hududdagi etnogenetik jarayonlarning mahsuli sifatida, mayda urug'larning nisbatan yirikroq bo'lgan boshqa qabilalarga qo'shilganligini ko'rsatadi. Bu esa o'zbek xonliklaridagi aholining ijtimoiy hayoti nihoyatda murakkab bo'lganligi, etnonim va etnotoponimlarni tarkibi aralash, o'zaro qorishiq holatda uchrashi, mahalliy xalqlarning o'zaro integratsiyasidan dalolat beradi.

Xulosa qilib shuni qayd etish mumkinki, *qozoq*, *qirg'iz*, *qoraqalpoq*, *turkman* kabi etnonimlar to'g'ridan-to'g'ri xalq nomi, ba'zan o'zbek urug'laridan birining nomiga ishora qilishi mumkin. Lekin, ushbu etnonimlar bilan bog'liq joy nomlaridagi murakkablik shundan iboratki, ular biror yirik o'zbek qabilasiga nisbatan, ko'proq joylashgan hudud, ba'zan urug'lar tarkibidagi ichki bo'lim va shahobchalarni nomlab, genonim va patronim sifatida joy nomlarida aks etishi ham mumkin.

Misol uchun, V.N.Xanikovning safarnomasida *qo'ng'irot* qabilasining *oyinli* bo'limi tarkibida *turkman* va *qoraqalpoq*⁴⁵⁶, M.N.Galkinning ma'lumotlarida Shahrizabz bekligida yashagan *kenagas* urug'ining tarkibida *qirg'iz* va *ming* geononimlari uchrashi qayd etilgan⁴⁵⁷. Demak, yirik o'zbek urug'larining siyosiy nufuzi oshishi bilan ularning hududi va ichki tarkibi ham kengayib, o'ziga yondosh turli mayda qishloqlar va kamsonli urug' vakillarini qamrab oladi. Natijada, urug'ning ichki tuzilishi, etnik tarkibida o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berib, qo'shib olingan boshqa mayda urug' va qavmlar katta urug'lar tarkibidagi turg'un bo'lim yoki shahobchaga aylangan.

⁴⁵⁵ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX вв.... – С. 40; Гребенкин А. Д. Таджики... – С. 81; Дониёров Х. Ўзбек халқи шажара ва шевалари... – Б. 81.

⁴⁵⁶ Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства... – С. 58.

⁴⁵⁷ Галкина М. Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – Санкт-Петербург, 1868. – С. 202.

XULOSA

XIX asrga oid o'zbek xonliklariga kelgan rus va xorij sayyohlarining "safarnomalar"ida qayd etilgan etnotoponimlarning tarixiy manbashunoslik va tarixshunoslik tahlili natijasida quyidagicha **xulosalarga** kelindi:

1. Etnotoponimlar etnik nomning joy nomlaridagi ifodasi sifatida, etnonim bilan toponimlarning o'zaro ichki munosabati natijasida paydo bo'lib, tegishli hududning etnik tarkibiga bevosita va bilvosita ishora qilgan holda, makon hamda zamon haqida qo'shimcha ma'lumot beruvchi tarixiy manba hisoblanadi.

2. Dastlab "safarnoma"lardagi ma'lumotlar siyosiy maqsadlar uchun xizmat qilgan bo'lsa, mustaqillik yillarida toponimika bo'yicha izlanishlarga yangicha munosabat shakllandi. Natijada, XIX–XX asrlarga tegishli ma'lumotlar mafkuraviy jihatdan qayta tahlil etilib, mahalliy manbalar bilan qiyosiy tarzda o'rganildi va aynan toponimlar tadqiqotiga qaratilgan dissertatsion ishlar himoya qilindi.

3. Etnotoponimlarni tadqiq etishda hozirgi kungacha optimal nazariy-metodologik yondashuvlar, tamoyil va usullar tizimi ishlab chiqilmagan bo'lsa-da, bu borada salmoqli izlanishlar amalga oshirilib, to'plangan tajribalar natijasida toponimlar hamda ularning tabdiliga mos asosiy yondashuvlar banki shakllandi. Buning natijasida tadqiqotning maqsadi, davriy chegarasi, tanlangan yo'nalishi, hudud geografiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy va lingvistik jihatlaridan kelib chiqqan holda izlanishlar olib borish, asosiysi, fanlararo integratsiyani to'g'ri qo'llash orqali xolisona natijaga erishish muhimligi ochib berildi.

4. Toponimik tadqiqotlarda etnotoponimlarni alohida tasnifiy birlik sifatida tadqiq etish, etnotoponimning paydo bo'lishiga asos bo'lgan etnonimning ma'nosi, etimologiyasi va paydo bo'lish davriga asoslanib, tasnifning aynan qaysi turidan foydalanish o'rganilayotgan hudud, davr hamda unga doir manbalardagi etnotoponimlarning salmog'iga bog'liq ekanligi turli tasnif shakllari va ular o'rtasida farqlarni qiyosiy tahlili natijasida ko'rsatib berildi.

5. XIX asrda xonliklar etnik tarkibining asosiy qismini o'zbeklar, shuningdek, tojiklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, qozoqlar, qirg'izlar, qisman uyg'urlar, arablar, hindlar va yahudiylar tashkil qilib, geografik joylashuvi hamda ularning nomi asos bo'lgan etnotoponimlar orqali

ma'lum bo'lishi, ushbu jihat safarnomalarga ilova tarzida berilgan xaritalarda ham aks etganligi tahlil jarayonida o'z isbotini topdi.

6. XIX asrda O'rta Osiyo etnotoponimlari hajm, qanday turdagi obyektни nomiga asos bo'lishi, tabiiy-geografik muhit, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy jarayonlar, etnonimning ma'no va mazmuni, totem, tang'a yoki maxsus belgi, son va miqdor, hajm hamda shakl, rang-tus, etnosning ijtimoiy holati va mavqeyi, aholining mashg'ulotlari hamda kasb-kori, etnosning yashash joyi va geografik o'rni, kishi ismlari asosida shakllanganligi "Safarnomalar"ning tahlili natijasida ko'rsatib berildi.

7. Hudud nomi doim ham o'sha joydagi urug' va qabila tarkibiga ishora qilmasligi, ba'zan ushbu nomlar katta urug'lar, shaxs yoki geografik obyektlar nomidan shakllanib, shu joy aholisi uchun meros sifatida o'tishi aniqlanib, "Safarnomalar"da uchraydigan ba'zi ta'riflar, ma'lumotlar va aholini tarkibiga oid mulohazalar tanqidiy tahlil etilishi, ulardagi ma'lumotlar mahalliy manbalar bilan qiyosiy solishtirib, so'ngra xulosaga kelish zaruriyati mavjudligi ochib berildi.

Tanlangan mavzuni tadqiq etish jarayonida quyidagi **taklif va tavsiyalar** ishlab chiqildi:

1. XIX asr "Safarnomalar"ida keltirilgan etnotoponimlarning alohida ko'rsatkichlari tushirilgan interaktiv xaritasini yaratish hamda "Etnografiya, etnologiya va antropologiya" mutaxassisligi talabalari uchun qo'shimcha manba sifatida o'quv jarayonida foydalanish.

2. Etnotoponimlar va ularning tarixiy ahamiyati, turli nomlarning shakllanishi hamda o'ziga xos jihatlari to'g'risida "O'zbekiston tarixi" telekanalida turkum ko'rsatuvlarni yo'lga qo'yish.

3. Hududga oid etnotoponimlar haqida lingvistlar bilan hamkorlikda maxsus monografiya nashr etish hamda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari talabalarini Markaziy Osiyo va uning xonliklar davri ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy hayotini o'rganishda foydalanishni yo'lga qo'yish.

4. Bugungi kungacha saqlanib qolgan etnotoponimlarni viloyat, tuman, qishloq va mahallalarni nomlash jarayonida e'tiborga olib, tarixiy nomlarni tiklash va saqlab qolishda foydalanish.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI:

I. Normativ huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

- I.1. Ўзбекистон Республикасининг 2011 йил 12 октябрда қабул қилинган “Географик объектлар номлари тўғрисида”ги Қонуни // lex.uz
- I.2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори // lex.uz.
- I.3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 18 январдаги ПФ-5181-сонли “Моддий маданий ва археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармойиши // lex.uz
- I.4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг (2012 йил 16 октябрдаги 295-сонли “Географик объектларнинг номлари соҳасидаги ишларни тартибга солиш чора-тадбирлари ҳақида”ги Қарори // lex.uz

II. Ilmiy nazariy adabiyotlar:

II. 1. O'zbek tilida:

- II.1.1. Алимова Д., Аширов А. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI–XIX аср биринчи ярми). – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – 120 б.
- II.1.2. Алимова Р. Р. Ўрта Осиё хонликларининг қўшни давлатлар билан дипломатик ва савдо-иқтисодий муносабатлари. – Тошкент: ТДШИ, 2017. – 145 б.
- II.1.3. Атаджанов Ш., Илҳамов З., Ишқувватов В., Аллаева Н. Ўзбек хонликларининг тарихшунослиги. – Тошкент, 2011. – 92 б.
- II.1.4. Ашурова К. Боғдод ва боғдодликлар. – Тошкент: Turon Zamin Ziyο, 2016. – 272 б.
- II.1.5. Бегалиев Н. Б. Ўзбек этнонимлари тарихидан. – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 92 б.
- II.1.6. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. – Тошкент: Маънавият, 1998. – 64 б.

- II.1.7. Бегмуродов И. Каттақўрғоннинг қисқача тарихи. – Самарқанд: Зарафшон, 1993. – 76 б.
- II.1.8. Бердиев Х. Тарихий топонимлар таҳлили (Нурота воҳаси топонимик материаллари асосида). – Тошкент, 2020. – 186 б.
- II.1.9. Бобобеков Ҳ. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996. – 240 б.
- II.1.10. Бухоро вилояти жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Бухоро, 1997. – 63 б.
- II.1.11. Бўриева Х. О. Тошкент шаҳрининг тарихий топонимияси (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент: Noshirlik yog'dusi, 2009. – 222 б.
- II.1.12. Бўриев О. Ўзбеклар: этник тарихи ва этномаданий жараёнлар. – Самарқанд, 2008. – 244 б.
- II.1.13. Бўриев О., Ўринбоев А. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (XIX аср). – Тошкент: Фан, 1983. – 57 б.
- II.1.14. Дониёров А., Бўриев О., Аширов А. Марказий Осиё халқлари этнографияси, этногенези ва этник тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – 316 б.
- II.1.15. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент, 1968. – 101 с.
- II.1.16. Матбобоев Б. Ҳ., Машрабов З. З. Андижон тарихи (Қадимги даврдан XX аср бошларигача). – Тошкент: Sharq, 2014. – 251 б.
- II.1.17. Жабборов И. М. Ўзбеклар. (анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти). – Тошкент: Шарқ, 2008. – 280 б.
- II.1.18. Жалилов А. XIX–XX аср бошларидаги Қорақалпоқ тарихидан. – Тошкент: Фан, 1986. – 146 б.
- II.1.19. Жувонмардиев А. Нодир саҳифалар. – Тошкент: Фан, 1977. – 82 б.
- II.1.20. Искандаров Ш. Ўзбекистон араблари: анъаналар ва трансформацион жараёнлар. – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – 208 б.
- II.1.21. Ишқувватов В. Т. Қўқон-Россия дипломатик муносабатлар тарихшунослиги. – Тошкент, 2009. – 154 б.
- II.1.22. Йўлдошев М. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959. – 366 б.
- II.1.23. Миракмалов М. Халқ табиий географик терминлари. – Тошкент, 2009. – 175 б.

- II.1.24. Муҳаммаджонов А., Неъматов Р. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. – Тошкент, 1967.
- II.1.25. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. – Тошкент, 1988. – 60 б.
- II.1.26. Муҳаммаджонов А. Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1972. – 376 б.
- II.1.27. Нажмиддин Файзиддин ўғли, Муҳаммад Ҳаким, Жўрахон Муҳаммад Ҳофиз ўғли. Чуст тарихи. – Чуст, 1995. – 180 б.
- II.1.28. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Тошкент, 1985. – 84 б.
- II.1.29. Охунов Н. Жой номлари таъбири. – Тошкент, 1994. – 84 б.
- II.1.30. Охунов Н. Тил ва жой номлари. – Тошкент, 1988. – 23 б.
- II.1.31. Равшанов П. Қарши тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. – 648 б.
- II.1.32. Тошев Х. XIX аср охири – XX аср бошларида Зарафшон ўзбекларининг хўжалиги ва ижтимоий турмуши. – Тошкент, 1987. – 102 б.
- II.1.33. Туробов А. М. Самарқанд этноним ва этноойконимлари. – Самарқанд, 2002. – 163 б.
- II.1.34. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. – Бойсун: Akademnashr, 2011. – 430 б.
- II.1.35. Турсунов С. Сурхондарё вилояти топонимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 149 б.
- II.1.36. Шониёзов К. Ш. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 464 б.
- II.1.37. Элмуродов Н. Зарафшон воҳаси ўзбек халқи этник гуруҳлари. – Самарқанд, 2008. – 104 б.
- II.1.38. Эрназаров Т. Топонимларнинг илмий тадқиқ қилишнинг илмий-назарий ва амалий услубий асослари. 1-китоб. – Тошкент: Университет, 2001. – 126 б.
- II.1.39. Эрназаров Т. Туркий содда топонимларнинг этимологик тадқиқи. – Тошкент: ЎЗМУ, 2002. – 60 б.
- II.1.40. Юнусхўжаева М., Мирисмоилова У. Тошкент тарихига оид хужжатлар. – Тошкент: Фан, 1983. – 22 б.

- II.1.41. Ўзбекистан тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX–XX аср бошлари). Монография / Масъул муҳаррир: Д. Ҳ. Зияева. – Тошкент: Nurafshon business, 2022. – 450 б.
- II.1.42. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) / Лойиҳа раҳбари Д. Ҳ. Зияева. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 416 б.
- II.1.43. Ўринбоев Б. Жиззах топонимлари таъбири. – Самарқанд: СамДУ, 2007. – 204 б.
- II.1.44. Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978. – 204 б.
- II.1.45. Қораев С. Тошкент топонимлари. – Тошкент: Фан, 1991. – 66 б.
- II.1.46. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 240 б.
- II.1.47. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). – Тошкент: Шарқ, 1990. – 57 б.
- II.1.48. Қўлдошев Ш. Т. Қўқон хонлиги ва Хитой (Чинг империяси) ўртасидаги дипломатик муносабатлар. – Тошкент: ТДШИ, 2019. – 240 б.
- II.1.49. Қўлдошев Ш. Т. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон: сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар. – Тошкент: Akademnashr, 2019. – 256 б.
- II.1.50. Ғайбуллаев С. Қорақўл топонимлари. – Тошкент: Tugon Zamin Ziyο, 2016. – 96 с.
- II.1.51. Ғуломов Я. Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Тошкент: Фан, 1959. – 326 б.
- II.1.52. Ҳакимов Қ. Жиззах вилояти географик номлари. – Жиззах: Сангзор, 2013. – 204 б.
- II.1.53. Ҳасанов Ҳ. Ҳ. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 81 б.
- II.1.54. Ҳасанов Ҳ. Ҳ. Географик номлар сири. – Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – 120 б.
- II.1.55. Doniyorov A. X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi. – Toshkent: NIF MISH, 2020. – 690 b.
- II.1.56. Hakimov Q. R., Mikamilov M. T. Toponimika (darslik). – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. – 352 b.

II.1.57. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006. – 318 b.

II.2. Rus tilida:

II.2.1. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ленинград: Наука, 1971. – 323 с.

II.2.2. Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. – Фрунзе, 1946. – 122 с.

II.2.3. Агафанова З. И., Халфин Н. А. А. П. Федченко: сборник документов (Русские ученые-исследователи Средней Азии). – Ташкент, 1956. – 229 с.

II.2.4. Азатьян А. А. и др. История открытия и исследования советской Азии. – М.: Мысль, 1969. – 540 с.

II.2.5. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы. – Нукус: Каракалпакстан, 1986. – 236 с.

II.2.6. Амонжолов С. Вопросы история и делектологии казахского языка. – Алма-ата: Казучпедгиз, 1959. – 452 с.

II.2.6. Андреев М. С., Половцов А. А. Материалы по этнографии иранских племян Средней Азии. – Санкт-Петербургъ, 1911. – 55 с.

II.2.7. Арапов Д. Ю. Бухарское ханство в русской востоковедческой историографии. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 128 с.

II.2.8. Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, сведения об их численности. – Санкт-Петербургъ, 1896. – 419 с.

II.2.9. Арифханова З. Х. Узбеки. – Москва: Наука, 2011. – 709 с.

II.2.10. Атаниязов С. А. Словарь туркменских этнонимов. – Ашхабад: Ылым, 1988. – 180 с.

II.2.11. Атаниязов С. А. Туркменистаннын географик атларынын душундиришли созлуги. – Ашхабад: Ылым, 1980. – 363 с.

II.2.12. Атаниязов С. А. Туркменистаннын топонимик созлуги. – Ашхабад: Ылым, 1970. – 306 с.

II.2.13. Ахмедов Б. А. Государство кочевых узбеков. – Москва: Наука, 1965. – 196 с.

II.2.14. Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград, 1927. – 262 с.

II.2.15. Бартольд В. В. Киргизы (исторический очерк). – Фрунзе, 1927.

- II.2.16. Бартольд В. В. Очерки истории туркменского народа / Сочинение Т. II, I. – М.: Восточная литература, 1963–1967. – 120 с.
- II.2.17. Бартольд В. В. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии. – Москва: Наука, 1966. – 497 с.
- II.2.18. Бартольд В. В. Работы по исторической географии. – Москва: Восточная литература, 2002. – 706 с.
- II.2.19. Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – Москва: Восточная литература, 2002. – 754 с.
- II.2.20. Бартольд В. В. Работы по источниковедению. – Москва: Наука, 1973. – 725 с.
- II.2.21. Бартольд В. В. Работы по истории востоковедения. – Москва: Наука, 1977. – 969 с.
- II.2.22. Басик С. Н. Общая топонимика. – Минск: БГУ, 2008. – 168 с.
- II.2.23. Бобринский А. А. Горцы верховьев Пянджа (Ваханцы и ишкашимцы). – Москва, 1908. – 201 с.
- II.2.24. Боровков А. Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Том II. (Иранские, Бухарские и Брегель Ю. Э. Документы Архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. – Москва: Наука, 1967. – 522 с.
- II.2.25. Буряков Ю. Ф. К исторической топографии древнего и средневекового Самарканда. – Ташкент: Фан, 1981. – 146 с.
- II.2.26. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – Санкт-Петербург, 1877. – 364 с.
- II.2.27. Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной и состав расселение казахов (конца XIX – начале XX вв). – Алма-ата: Наука, 1968. – 256 с.
- II.2.28. Гейеръ И. И. Путеводитель по Туркестану. – Ташкентъ, 1901. – 221 с.
- II.2.29. Гродековъ Н. И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьнской области. Томъ первый. Юридический бытъ. – Ташкентъ, 1889. – 299 с.
- II.2.30. Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX начале XX в. – Ташкент: Фан, 1983. – 105 с.
- II.2.31. Губаева С. С. Населения Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Ташкент: Фан, 1991. – 130 с.

- II.2.32. Губаева С. С. Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX–XX вв. – Saarbrücken, Germany: LAMBERT Academic publishing, 2012. – 261 с.
- II.2.33. Добромыслов А. И. Ташкентъ: въ прошломъ и настоящемъ. – Ташкент, 1912. – 520 с.
- II.2.34. Добромыслов А. И. Города Сыръ-Дарьинской области. – Ташкент, 1912. – 202 с.
- II.2.35. Жданко Т. А. О типе этнических обществ с пережитками родоплеменной структуры в средней Азии и Казахстане (XIX – начале XX вв.). – Москва, 1973. – 19 с.
- II.2.36. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1950. – 179 с.
- II.2.37. Жуковский С. В. Сношения России съ Бухарой и Хивой за последнее трехдесятилетие. – Петроградъ, 1915. – 225 с.
- II.2.38. Жучкевич В. А. Общая топонимика. – Минск, 1968. – 196 с.
- II.2.39. Захаринъ (Якунинъ) И. Н. Графъ В. А. Перовский и его зимний походъ въ Хиву. Часть первая. – Санкт-Петербургъ, 1901. – 115 с.
- II.2.40. Зияев Х. З. Узбеки в Сибири (XVII – начале XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1968. – 73 с.
- II.2.41. Иванов П. П. Восстание китай-кипчаков в Бухарском ханстве. (1821–1825 гг.). – Москва-Ленинград, 1937. – 131 с.
- II.2.42. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). – Москва, 1958. – 250 с.
- II.2.43. Ильхамов А. и др. Этнический атлас Узбекистана / Институт «Открытое Общество» Фонд содействия. – Узбекистан, 2002. – 455 с.
- II.2.44. Инагамов Ш. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской области и границах Узбекской ССР. – Ташкент, 1955. – 26 с.
- II.2.45. История Казахстана в документах и материалах. Альманах. Вып. I. – Алматы: ЛЕМ, 2011. – 416 с.
- II.2.46. Камолиддин Ш. С. Древние тюркские топонимия Средней Азии. – Ташкент: Шарқ, 2006. – 220 с.
- II.2.47. Казахи и Хивинское ханство / Отв. ред. Ж. М. Тулибаев. – Кескелен: Университет имени Сулеймана Демиреля, 2020. – 160 с.

- II.2.48. Караев С. Этнонимика. – Ташкент: Ўзбекистон, 1978. – 61 с.
- II.2.49. Караев С. Топонимия Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1991. – 130 с.
- II.2.50. Караев С. Топонимии Узбекистана с топонимическим словарём. –Ташкент: Tugon Zamin Ziyu, 2015. – 500 с.
- II.2.51. Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана (по этнографическим данным). – Москва: Наука, 1976. – 324 с.
- II.2.52. Керейтов Р. Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. – Ставрополь: Сервисшкола, 2009. – 463 с.
- II.2.53. Китайские документы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XII–XIX вв.). – Алматы: Гылым, 1994. – 272 с.
- II.2.54. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. –Алма-ата: Наука, 1974. – 274 с.
- II.2.55. Кузнецов В. С. Цинская империя на рубежах центральной Азии (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.). – Москва: Наука, 1983. –127 с.
- II.2.56. Куфтин Б. А. Киргиз-казаки культура и быт. – Москва, 1926. – 223 с.
- II.2.57. Логофетъ Д. Н. На границахъ Средней Азии. Книга 1. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 245 с.
- II.2.58. Логофетъ Д. Н. На границахъ Средней Азии. Книга 2. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 208 с.
- II.2.59. Логофетъ Д. Н. На границахъ Средней Азии. Книга 3. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 208 с.
- II.2.60. Логофетъ Д. Н. Страна Безправия. Бухарское ханствои его современное состояние. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 289 с.
- II.2.61. Логофетъ Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – Санкт-Петербургъ, 1911. – 357 с.
- II.2.62. Лунин Б. В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. – Ташкент, 1958. – 322 с.
- II.2.63. Лунин Б. В. Средняя Азии в научном наследии отечественного востоковедения. – Ташкент: Фан, 1979. – 185 с.
- II.2.64. Лялина М. А. Путешествия по Туркестану Северцова и А. Федченки. – Санкт-Петербургъ, 1894. – 267 с.

- II.2.65. Маликов А. М. Тюркские этнонимы и этнотопонимы долины Зерафшана (XVIII – начало XX вв.). – Ташкент: Muharrir, 2018. – 216 с.
- II.2.66. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии. (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – 340 с.
- II.2.67. Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть I (1856–1869). – Ташкент: Фан, 1955. – 86 с.
- II.2.68. Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть II (1856–1869). – Ташкент: Фан, 1956. – 102 с.
- II.2.69. Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть III (1869–1880). – Ташкент: Фан, 1962. – 183 с.
- II.2.70. Маслова О. В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Часть II (1881–1896). – Ташкент: Фан, 1971. – 138 с.
- II.2.71. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. – Сталинабад, 1954. – 154 с.
- II.2.70. Материалы по истории Туркмен и Туркмении. Том II (Иранские, Бухарские и Хивинские источники XVI–XIX вв.) / Под ред. акад. В. В. Струве. – Москва-Ленинград, 1938. – 700 с.
- II.2.73. Материалы по истории каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1935. – 296 с.
- II.2.74. Мельников С. Е. О чем говорят географические названия. – Ленинград: Лениздат, 1984. – 199 с.
- II.2.75. Мошкова В. Г. Некоторые общие элементы в родоплеменной составе узбеков, каракалпаков и туркмен / ТИИА. Т2. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. – Ташкент, 1950. – С. 150.
- II.2.76. Мушкетов И. В. Туркестанъ. Геологическое и орографическое описание. – Санкт-Петербургъ, 1906. – 348 с.
- II.2.77. Мухаммеджанов А. Р. Населенные пункты Бухарского эмирата. (конец XIX – начало XX вв.). – Ташкент: Университет, 2001. – 416 с.
- II.2.78. Мурзаев Э. В. Словарь местных географических терминов. – Москва, 1959. – 303 с.

- II.2.79. Мурзаев Э. М. Средняя Азия. (физ-геогр. характеристика). – Москва: Изд. АН СССР, 1962. – 648 с.
- II.2.80. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. – Москва, 1974. – 383 с.
- II.2.81. Никонов А. Введение в топонимию. – Москва, 1965. – 180 с.
- II.2.82. Никонов В. А. Этнонимы. – Москва: Наука, 1970. – 270 с.
- II.2.83. Никонов В. А. Топонимика – в историко-географической этнографии. – Москва: Наука, 1964. – 329 с.
- II.2.84. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. – Москва: Наука, 1983. – 208 с.
- II.2.85. Неуструев С. Путешествие в южную Бухару и исследование Шерабадской долины. – Петроград, 1915. – 43 с.
- II.2.86. Петров К. И. Очерки происхождения киргизского народа. – Фрунзе: АН Кирг.ССР, 1963. – 146 с.
- II.2.87. Плоских В. М. Киргизы и Коканское ханства. – Фрунзе: Илим, 1977. – 391 с.
- II.2.88. Поляков С. П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – 172 с.
- II.2.89. Попов А. П. Географические названия. – Москва-Ленинград: Наука, 1965. – 184 с.
- II.2.90. Поспелов Е. М. Топонимика и картография. – Москва: Мысль, 1971. – 256 с.
- II.2.91. Поспелов Э. М. Топонимика на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – 210 с.
- II.2.92. Поспелов Е. М. Туристу о географических названиях. – Москва: Профиздат, 1988. – 84 с.
- II.2.93. Поспелов Е. М. Историко-топонимический словарь России. – Москва: Профиздат, 2000. – 221 с.
- II.2.94. Принципы топонимики / Под ред. В. А. Никонова и О. Н. Трубачева. – Москва: Наука, 1964. – 151 с.
- II.2.95. Самойлович А. Н. Материалы по истории каракалпаков. – Москва-Ленинград, 1935. – 301 с.
- II.2.96. Семенов А. А. Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. Выпуск I. – Сталинабад, 1954. – 154 с.
- II.2.97. Семеновъ А. А. Этнографические очерки Зерафшанскихъ горъ Каратегина и Дарваза. – Москва, 1903. – 112 с.

- II.2.98. Сергеев И. В. Тайна географических названий. – Москва: Детская литература, 1963. – 236 с.
- II.2.99. Соловьев М. М. Экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. (при участии натуралиста А. Лемана). – Москва-Ленинград, 1936. – 216 с.
- II.2.100. Снесаров А. Восточная Бухара (Военная-географический очерк) / СМА. – Санкт-Петербургъ, 1906. – 148 с.
- II.2.101. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, 1973. – 366 с.
- II.2.102. Суперанская А. В. Что такое топонимика? – Москва: Наука, 1985. – 177 с.
- II.2.103. Сухарева О. А. Бухара XIX – начало XX вв. (Позднефеодальный город и его население). – Москва: Наука, 1966. – 330 с.
- II.2.104. Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – Москва: Наука, 1976. – 370 с.
- II.2.105. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства (Историко-этнографические очерки). – Ташкент, 1958. – 150 с.
- II.2.106. Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3 / Под. ред. Н. А. Кисляков и А. К. Писарчик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 238 с.
- II.2.108. Тлеумуратов М. Истоки культурных связей каракалпаков с соседними народами. – Нукус: Каракалпакстан, 1986. – 96 с.
- II.2.109. Толстов С. П. Народы Средней Азии и Казахстана. Том I. – Москва, 1962. – 794 с.
- II.2.110. Толстов С. П. Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – Москва, 1963. – 176 с.
- II.2.111. Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографический очерк). – Нукус, 1959. – 183 с.
- II.2.112. Туйчиев У. История расселения народов Узбекистана (по данным топонимии Зерафшанской долины). РКД. – Ташкент, 1990. – 261 с.
- II.2.113. Умурзаков С. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. – Фрунзе, 1959. – 154 с.
- II.2.114. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты / Отв. ред. С. Н. Абашин, В. И. Бушков. – Москва: Наука, 2004. – 224 с.

- II.2.115. Эрматов М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. – Ташкент, 1968. – 201 с.
- II.2.116. Этническая ономастика. – Москва: АН СССР, 1984. – 192 с.
- II.2.117. Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1980. – 240 с.
- II.2.118. Этнография имён. – Москва: Наука, 1971. – 263 с.
- II.2.119. Этнографические очерки узбекского сельского населения / Отв. ред. Г. И. Васильева, Б. Х. Кармышева. – Москва: Наука, 1969. – 295 с.
- II.2.120. Халфин Н. А. Бухара и Афганистана в начале 80-х годов XIX века. – Москва: Наука, 1983. – 144 с.
- II.2.121. Халфин Н. А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). – Москва: Наука, 1965. – 472 с.
- II.2.122. Халфин Н. А. Россия и Ханства Средней Азии (первая половина XIX века). – Москва: Наука, 1974. – 406 с.
- II.2.123. Хафизова К. Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии (XII–XIX). – Алматы: Гылым, 1995. – 288 с.
- II.2.124. Хидоятов Г. А. Из истории Англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в (60–70-х гг.). – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.
- II.2.125. Шаниязов К. Ш. Узбеки-карлуки: Историко-этнографический очерк. – Ташкент: Наука, 1964. – 194 с.
- II.2.126. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 341 с.
- II.2.127. Кюгелген Анке Фон. Легитимация Средне-азиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.) – Алматы: Дайк Пресс, 2004. – 516 с.
- II.2.128. Цеданжепов Ш. Чингисхан (исторические очерки). – Улан-уде, 1990. – 80 с.

II. 3. Xorijiy adabiyotlar:

- II.3.1. Bregel Y. E. An historical atlas of Central Asia. – Leiden & Boston: Brill, 2003. – 123 p.
- II.3.2. Czaplicka M. A. The Turks of Central Asia in history and at the present day. – Oxford, 1918. – 242 p.

- II.3.3. Fletcher J. The Cambridge history of China. Vol. 10 Late Ching 1800–1911. Part I. – London: Cambridge University Press, 1978. – 465 p.
- II.3.4. Francis Henry Skrine & Edward Denison Ross. The Heart of Asia. A History of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the Earliest Times. – London & New York, 2005. – 322 p.
- II.3.5. Frederick Starr S. Ferghana Valley the heart of Central Asia. – New York & London, 2011. – 465 p.
- II.3.6. Iskender-Mochiri and others. History of civilizations of Central Asia. – Paris: UNESCO, 2005. – 993 p.
- II.3.7. Joshua K. Dawn over Samarkand. The rebirth of Central Asia. – New York: International publishers, 1935. – 348 p.
- II.3.8. Morrison A. S. Russian Rule in Samarkand 1868–1910 (A Comparison with British India). – Oxford: University Press, 2008. – 395 p.
- II.3.9. Olufsen O. Through the unknown Pamirs. – London, 1904. – 546 p.
- II.3.10. Paolo Sartori. Explorations in the Social History of modern Central Asia (19th – Early 20th century). – Leiden-Boston: Brill, 2013. – 333 p.
- II.3.11. Golden Peter B. Central Asia in World History. – Oxford, 2011.
- II.3.11. Peter L. Roudik. The history of the Central Asian Republics. – London: Greenwood Press, 2007. – 237 p.
- II.3.12. Richard N. Frye. Bukhara the mediæval achievement. – University of Oklahoma, 1965. – 218 p.
- II.3.13. Scott C. Levi. The Indian Diaspora in Central Asia and its Trade 1550–1900. – Leiden-Boston-Koln: Brill, 2002. – 333 p.
- II.3.14. Scott C. Levi. The Rise and fall of Khoqand 1709–1876 / Published by the University of Pittsburgh Press. – Pittsburgh, 2017. – 289 p.
- II.3.15. Seymour B. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – London & New York, 2004. – 370 p.
- II.3.15. Hedin Sven. Scientific Results of Journey in Central Asia. 1899–1902. Vol. II. – Stockholm, 1907. – 845 p.

III. Manbalar:

III.1. O'zbek tilidagi manbalar:

- III.1.1. Аббос Қулихон. Бухоро сафарномаси (Амир Насруллоҳ ва Муҳаммадшоҳ Қожар ўртасидаги дипломатик муносабатларга доир. 1844 йил.) / Таржимон Исмоил Бекжонов. – Тошкент, 2019. – 119 б.
- III.1.2. Авазмуҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихи жаҳоннамойи/Форс-тожик тилидан таржимон, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент, 2012. – 420 б.
- III.1.3. Абу Тоҳирхўжа Самарқандий. Самария./Форсчадан Абдулмўмин Сатторий. – Тошкент, 1969. – 81 б.
- III.1.4. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннхр тарихи. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1990. – 64 б.
- III.1.5. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. 1 том. – Тошкент: Фан, 1960. – 488 б.
- III.1.6. Исҳоқхон Тўра Иброт. Тарихи Фарғона./Нашрга тайёрловчилар У.Долимов ва Н.Жабборов. – Тошкент: Маънавият, 2005. – 37 б.
- III.1.7. Мирпанжий Исмоил. Асирликдаги хотиралар. (Техрон, 1864 йил) /Форс тилидан Набиҳулло Ҳасан таржимаси <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/mirpanjiy-asirlikdagi-xotiralar.html>
- III.1.8. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 520 б.
- III.1.9. Мирзо Олим Маҳдум ҳожи. Тарихи Туркистон./Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.А.Аҳмедов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 243 б.
- III.1.10. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ас-салотин ва таворих ал-хавоқин. /Нашрга тайёрловчилар А.Матғозиев, М.Усмонова. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 1995. – 128 б.
- III.1.11. Муҳаммад Алихон Ғофур. Хоразм сафари кундалиги (Эрон элчисининг хотиралари. XIX аср.) / Таржимон Исмоил Бекжонов. – Тошкент: Фан, 2005. – 235 б.
- III.1.12. Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-билод. /Форсчадан Исмоил Бекжонов таржимаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. – 435 б.
- III.1.13. Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий./Нашрга тайёрловчилар Нусратулла Жумахўжа, Иқболой Адизова. – Тошкент: Ғофур Ғулом, 1994. – 104 б.

- III.1.14. Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ут-таворих (Тарихлардан сайланма китоб) / Форс-тожик тиладан таржима, кириш ва изоҳлар муаллифи Ш.Ҳ. Воҳидов. Кўрсаткичлар тузувчилари Д. Сангирова, Ш. Юнусов. – Тошкент: Янги аср авлоди. – 720 б.
- III.1.15. Ниёзмуҳаммад Хўқандий. Ибрату-л-хавоқин (Тарихи Шоҳрухий)./Таржимон, табдил, изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Турон-зиё, 2014. – 880 б.
- III.1.16. Ризоқулихон Ҳидоят. Сафоротномаи Хоразм. (Хоразм сафари кундаликлари / Форс тилидан таржимон Исмоил Бекжонов. – Тошкент, 2009. – 231 б.
- III.1.17. Скайлер Южин. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Гулжага саёҳат қайдлари / Таржимон З. Саидбобоев. – Тошкент: O'zbekiston, 2019. – 338 б.
- III.1.18. Худоёрхонзода. Анжум ат-таворих. Таржимон, табдил, изоҳлар муаллифи Ш.Воҳидов. – Тошкент: Фан ва технология, 2014. – 348 б.
- III.1.19. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. (Шарафномаи шоҳий) / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. 1-китоб. – Тошкент: Шарқ, 1999. – 416 б.

II.2. Rus tilidagi manbalar:

- III.2.1. Борнс А. Путешествие въ Бухару лейтенанта Остъ-индийской компанейской службы, Александр Борнса. Част II. – Москва, 1848. – 505 с.
- III.2.2. Вамбери Г. История Бохары или Трансоксании. – Санкт-Петербургъ, 1873. – 569 с.
- III.2.3. Вамбери А. Очерки Средней Азии. – Москва, 1868. – 364 с.
- III.2.4. Галкина М. Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – Санкт-Петербургъ, 1868. – 337 с.
- III.2.5. Данилевский И. Описание Хивинскаго ханства. -Санкт-Петербургъ, 1851. – 114 с.
- III.2.6. Записки о Бухарском ханстве (Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича). – Москва: Наука, 1983. – 154 с.
- III.2.7. Записки о некоторыхъ народахъ и земляхъ Средней Части Азии Филиппа Назарова / Отдельного Сибирского Корпуса

Переводчика, посланного въ Коканта въ 1813 и годаъ. – Санкт-Петербургъ, 1821.– 386 с.

III.2.8. Игнатъев Н. Миссия въ Хиву и Бухару въ 1858 году флигель-адъютанта Полковника Н. Игнатъева. – Санкт-Петербургъ, 1897. – 278 с.

III.2.9. Костенко Л. В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. – Санкт-Петербургъ, 1871. – 110 с.

III.2.10. Крестовский В. В. Въ гостяхъ у эмира Бухарскаго. – Санкт-Петербургъ, 1887. – 443 с.

III.2.11. Маев Н. А. Топографический очеркъ Туркестанскаго края Русский Туркестанъ. – Москва, 1872. – 134 с.

III.2.12. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975. – 183 с.

III.2.13. Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – Санкт-Петербургъ, 1882. – 489 с.

III.2.14. Муравьев Н. Путешествие въ Туркмения и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ. Ч.2. – Москва, 1822. – 185 с.

III.2.15. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии / Под ред. В. А. Рамодина и В. А. Уралова. – Москва: Наука, 1968. – 79 с.

III.2.16. Наливкинъ В. Краткая история Кокандскаго ханства. – Казанъ, 1886. – 91 с.

III.2.17. Пашино П. И. Путевия заметки Туркестанский Край въ 1866. – Санкт-Петербургъ, 1868. – 180 с.

III.2.18. Савельев. П. С. Бухара в 1835 г. / С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года . – Санкт-Петербургъ, 1836. – 26 с.

III.2.19. Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874. – 561 с.

III.2.20. Северцов Н. А. Месяц плена у кокандцев / С картой низовья Сырдарьи. – Санкт-Петербургъ, 1860. – 98 с.

III.2.21. Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. – Санкт-Петербургъ, 1873. – 464 с.

III.2.22. Федченко А. П. Путешествие въ Туркестанъ. Томъ I. Часть II. Въ Коканскомъ ханствѣ. – Санкт-Петербургъ-Москва, 1875. – 165 с.

III.2.23. Хаников Н. В. Описание Бухарскаго ханства. – Санкт-Петербургъ, 1843. – 286 с.

III.2.24. Хаников Я. В. Пояснительная записка к карте Аральскаго море и Хивинскаго ханства с их окрестностями. – Санкт-Петербургъ, 1851. – 95 с.

III.2.25. Хорошхин А. П. Сборникъ статей касающихся до Туркестанскаго края. – Санкт-Петербургъ, 1876. – 533 с.

III.3. Ingliz tilidagi manbalar:

III.3.1. Kuhn A. The province of Ferghana, formerly Khanate of Kokand. – SIMLA: Government Central Branch press, 1876. – 35 p.

III.3.2. Conolly A. Journey to the north of India overland from England through Russia, Persia and Affghaunistaun. Vol. 1. – London, 1834. – 417 p.

III.3.3. Conolly A. Journey to the north of India overland from England through Russia, Persia and Affghaunistaun Vol. 2. – London, 1834. – 440 p.

III.3.4. Burns A. Travels into Bokhara. – London, 1848. – 334 p.

III.3.5. Schuyler Eugene. Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. – New York, 1876. – 411 p.

III.3.6. Burneby Fred. A ride to KhIIa (Travels and adventures in Central Asia). – London-Paris-Melbourne, 1895. – 336 p.

III.3.7. Lansdell Henry. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, KhIIa and Merv). Vol. 1. – London. 1885. – 687 p.

III.3.8. Lansdell Henry. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, KhIIa and Merv). Vol. 2. – London. 1885. – 732 p.

III.3.9. James A. Narratlle of a journey from Heraut to KhIIa, Moscow, and St.Petersburgh, during the late Russian invasion of KhIIa; some account of the court of KhIIa and the kingdom Khaurism. Vol. 1. – London, 1843. – 401 p.

III.3.10. James Abbott. Narratlle of a journey from Heraut to KhIIa, Moscow, and St.Petersburgh, during the late Russian invasion of KhIIa; some account of the court of KhIIa and the kingdom Khaurism. Vol. 2. – London, 1843. – 413 p.

- III.3.11. John Wood. A journey to the source of the river Oxus. – London, 1872. – 280 p.
- III.3.12. Joseph Wolff. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843–1845. – New York, 1845. – 384 p.
- III.3.13. Mac Gahan J. A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Koxa. – New York: Hurd & Brothers, Franklin Square, 1874. – 438 p.
- III.3.14. Travels in Central Asia by Meer Izzut-Oollah in the years 1812–1813. – Calcutta, 1872. – 101 p.
- III.3.14. Vambery A. Sketches of Central Asia. – London, 1868. – 444 p.
- III.3.15. Vambery A. Central Asia and the Anglo-Russian frontier question: a series of political papers. – London, 1874. – 448 p.
- III.3.16. Vambery A. Travels in Central Asia. – London, 1864. – 443 p.
- III.3.17. William Moorcroft, Georg Trebeck. Travels in the Himalayan provinces of the Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz and Bokhara; from 1819 to 1825. – London, 1841. – 459 p.

III.4. Fransuz tilidagi manbalar:

- III.4.1. Bonvalot G. En Asie Centrale. Du Kohistan a la mer Caspienne (voyage de 1880–1882). – Paris: E. Plon, Nourrit et, 1885. – 385 p.
- III.4.2. Bonvalot G. En Asie Centrale. De Moscou en Bactriane. – Paris: E. Plon, Nourrit et C, 1884. – 309 p.
- III.4.3. Mir Abdoul Kerim Boukhary. Historia de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva, Khoqand). – Paris, 1876. – 306 p.
- III.4.4. Moser H. A travers l'Asie Centrale. La steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse. Impression de voyage. – Paris: E. Plon, Nourrit et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, 1885. – 463 p.
- III.4.5. Moser H. L'Irrigation en Asie Centrale: étude géographique et économique. – Paris: Société d'édition scientifique, 1894. – 379 p.
- III.4.6. Relation de l'ambassade au Kharezme (Khiva) de Riza Qonlykhan. Pullee, Traduit et annoté par Ch. Schefer (Paris, 1876–1879); Ridaqulixan. Sifarnoma-i Xarazm. – Tehran, 1876. – 129 p.
- III.4.7. Ujfalvy Ch. E. Expedition scientifique française en Russie, en Sibirie et dans le Turkestan. Le Kohistan, le Ferghanah et Kouldja avec un appendice sur la Kachgharie. Vol. I. – Paris: Ernest Leroux, 1878. – 170 p.

III.4.8. Ujfalvy — Burdon M. de. De Paris a Samarcande, le Ferghanah, le Kouldja et la Siberie occidentale, impressions de voyage d'une parisienne. – Paris: Hachette, 1880. – 420 p.

III.5. Nemis tilidagi manbalar:

III.5.1. Albrecht M. Russisch Zentralasien. Reisebilder aus Transkaspien, Bucharu und Turkestan. – Hamburg, 1896. – 250 s.

III.5.2. Petzholdt A. Umschau im Russischen Turkestan (im Jahre 1871) nebst einer allgemeinen Schilderung des "Turkestanschen Beckens" von Alexander Petzholdt. – Leipzig: Verlag von Hermann Fries, 1877. – 416 s.

III.5.3. Eversmann vю E. Reise von Orenburg nach Bucharu. – Berlin, 1823. – 186 s.

III.5.4. Reise nach dem Ural und der Kirgisensteppe in den Jahren 1833 und 1835 / von Gr. v. Helmersen. – St. Petersburg: Bucharu der K. Akad. der Wissenschaften. – Bd. 1, 1841. – 238 s.

III.5.5. Wambergу H. Die Geographische Nomenklatur zentralasten, Petermanns, mittulungen. Band 37, 1891. – 13 s.

III. 6. Turk tilidagi manbalar:

III.6.1. Mexmet Emin Efendi. Istanbul'dan Orta Asya'ya seyahat – Ankara, 1986. – 159 b.

IV. Satatistik to'plam va hisobotlar:

IV.1. Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ: этнографический, сельско-хозяйственный и обshесловный составъ населения округа за 1872 годъ / Туркестанский сборник. Том 123. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 333–434.

IV.2. Вирский М. Справочная книжка Самаркандской области / Издание Самаркандкаго областного Статистическаго комитета. Выпускъ V. –Самаркандъ, 1897. – С. 224–244.

IV.3. Гребенкин А. Д. Таджики. Узбеки / Туркестанский сборник. Том. 57. –Санкт-Петербургъ, 1877.– С. 173–294.

IV.4. Каульбарс А. В. Материалы по географии Тянь-шаня, собранные во время путешествия в 1869 г. // Зап. Имп. Русск. Географ. Обsh-ва, 1875. Т.V. – 320 с.

IV.5. Кун А. Очерк Коканскаго ханства.//Турк сборник. Том 159. – Санкт-Петербургъ, 1877. –С. 105-132.

- IV.6. Кушкевич А.А. Сведения о Ходженскомъ уездъ. Том. 59. – Санкт-Петербургъ, 1873. – 168 с.
- IV.7. Макшеев А. И. Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанскомъ крае / Туркестанский сборник. Томъ. 112. – Санкт-Петербургъ, 1876. – 128 с.
- IV.8. Петровский Н. Очерки Коканского ханства / Туркестанский сборник. Том 76. – Санкт-Петербургъ, 1876. – С. 1–36.
- IV.9. Поездка Пospelова и Бурнашева въ Ташкентъ, въ 1800 году // Вестникъ ИРГО. Часть 1. Книжка 1. – Санкт-Петербургъ, 1851. – С. 722–757.
- IV.10. Потанин Н. И. и его русские предшественники по разведкам в Киргизских степях и Средней Азии / Под. ред. Катанаев Г. Е. Записки Западно-Сибирск. отд. Русск. геогр. о-ва, т. XXXIII. – Омск, 1916. – С. 192–202.
- IV.11. Путешествия Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. Пер и прим. Ю. А. Соколова // Труды Среднеаз. Гос. унив. – Ташкент, 1956. Вып. 78. – 41 с.
- IV.12. Радлов В. В. Средняя Зеравшанская долина / Под ред. Веселовский Н. И., Лерх П. И. Записки ИРГО, по отделению этнографии. Том. 6. – Санкт-Петербургъ, 1880. – С. 1–92.
- IV.13. Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана / Известия Туркестанскаго отдела Императорскаго Русскаго Географическаго общества. Том I. – 1899. Выпускъ II. – Ташкентъ, 1900. – С. 120–313.
- IV.14. Терентьев М. А. Статистические очерки Среднеазиатской России // Записки ИРГО по отделению статистики. Том 4. Туркестанский сборник. Том. 90. – Санкт-Петербургъ, 1873. – С. 1–162.

V. Dissertatsiya va avtoreferatlar:

- V.1. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX–XX аср бошлари). Тарих фанлари доктори дисс. – Тошкент, 2006. – 321 б.
- V.2. Аллаева Н. XVI – XVIII асрларда Хива хонлиги ва Эрон ўртасидаги ўзаро алоқалар. Тар. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 154 б.

- V.3. Атажонова А.Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Филол. фан. ном.дисс. – Тошкент, 1996. – 189 б.
- V.4. Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке: Автореф. дисс... докт. филол. наук. – Ашхабад, 1990. – 13 с.
- V.5. Бегимов О. Т. Жанубий Ўзбекистон топонимларининг ўзлашган қатлами. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 167 б.
- V.6. Дўсимов З. Шимолий Хоразм топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1970. – 183 б.
- V.7. Кадырова Ш. Микротопонимы Ташкента. Дисс...канд. филол. наук. – Ташкент, 1970. – 158 с.
- V.8. Карпов Г. И. Этнической состав туркмен. Дисс... кан. филол. наук. – Ашхабад, 1942. – 148 с.
- V.9. Кубаков Қ. XX аср бошларида Юқори Қашқадарё қишлоқ аҳолисининг этник таркиби. Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 1973. – 163 б.
- V.10. Латипов Ж. Топонимии города Маргилана и его окрестностей: Автор. дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1975. – 36 с.
- V.11. Марқаев К. Ш. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи (Жанубий Ўзбекистон ҳудуди материаллари асосида) Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 202 б.
- V.12. Найимов С. Н. Ойконимы Бухарской области. Дисс. кан. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 239 б.
- V.13. Нафасов Т. Қашқадарё область топонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1968. – 301 б.
- V.14. Нормуродова Г. Б. XIX аср охири – XX аср бошларида Самарқанд вилояти ижтимоий қатламлари: тарихий таҳлил. тар. фан. ном. дисс. –Самарқанд, 2011. – 34 б.
- V.15. Охунов Н. Топонимия Кокандской группы районов. Дисс...кан. фил. наук. – Ташкент, 1978. – 249 с.
- V.16. Қаямов А. Р. XIX – XX аср бошларида Жанубий Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат (Сурхон-Шеробод водийси материаллари асосида). –Тарих фан. ном. дисс. – Тошкент, 2011. – 170 б.
- V.17. Саидбобоев З. А. Европада Ўрта Осиёга оид тарихий-картографик маълумотлар (XVI–XIX асрлар). Тар. фан. ном. дис. – Тошкент, 2004. – 168 б.

V.18. Таниева Г. М. Қарши вилоятининг Бухоро амирлиги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётида тутган ўрни (XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX асрнинг биринчи ярми). Тар. фан. ном. дисс. – Ташкент, 2008. – 169 б.

V.19. Туробов А. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1999. – 148 б.

V.20. Турсунов Н. Н. Жанубий Сурхон воҳаси аҳолисининг этник хусусиятлари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тар. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2007. – 202 б.

V.21. Усмонов М. Ш. Жанубий Ўзбекистон қўнғиротлари. (XIX асрнинг охири – XX асрнинг биринчи ярми, тарихий этнологик таҳлил). Тар. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – 183 б.

V.22. Файзиев Т. Узбеки-курама (в прошлом и настоящем). Автор. дисс...на соис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1963. – 23 с.

V.23. Холмўминов Х. Бойсун ноҳияси ва унинг атроф ҳудудлари микротопонимлари. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 186 б.

V.24. Эргашев А. А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 2012. – 138 б.

V.25. Эрназаров Т. Ж. Шаҳрисабз ҳудуди жой номларининг тарихий-қийёсий таҳлили: Филол. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1993. – 24 б.

V.26. Эшанқулов Ш. Э. XX аср Зарафшон воҳаси аҳолисининг этник таркиби (топонимик материаллар асосида). Тар. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2020. – 150 б.

VI. Ilmiy to'plam, jurnal va gazetalardagi maqolalar

VI.1. Абдурахмонов Д. А. “Қавчин” сўзининг тарихи ҳақида / Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 5-китоб. – Тошкент, 1963. – Б. 571–573.

VI.2. Абдурахманов А. Историческая близость тюркских народностей Сибири и казахов на основе этнонимии и топонимии / Происхождение аборигенов Сибири. – Томск, 1969. – С. 11–14.

- VI.3. Абрамзон С. М. Формы родо-племенной организации у кочевников Средней Азии / Родовое общество. – Москва, 1951. – С. 132–134.
- VI.4. Арифханова З. Х. Этнический состав населения Узбекистана в 20 годы XX век и национальная идентичность узбеков / Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. – Тошкент-Наманган, 2007. – С. 21–26.
- VI.5. Ахметьянов Г. “Лес”, “дерево”, “барс” у тюрков (этимологические заметки) // Советская тюркология. – 1980. – №5. – С. 33–39.
- VI.7. Афанасьев А. П. Исторические, географические и топонимические аспекты изучения древних водно-волоковых путей / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 56–63.
- VI.8. Баскаков Н. А. К вопросу происхождения этнонима кыргызы // Советская этнография. – 1964. – №2. – С. 92–93.
- VI.9. Баскаков Н. А. К этимологии «огуз», «огуз-каган» // Советская тюркология. – 1982. – №1. – С. 90–99.
- VI.10. Баскаков Н. А. Модели тюркских этнонимов их типологическая классификация / Ономастика Востока. – Москва: Наука, 1980. – С. 199–207.
- VI.11. Бўриев О. Ўзбекистон жанубий вилоятлари аҳолисининг этник таркибининг ўзига хослиги (XIX аср охири – XX аср бошлари) / Анъанавий халқ маданиятини сақлаш муаммолари. Халқаро илмий конференция материаллари. – Бойсун, 2003. – Б. 73–74.
- VI.13. Бўриев О. Жанубий Ўзбекистон аҳолисининг этник тарихидан / Тарих, мустақиллик ва миллий ғоя. – Тошкент, 2001. – Б. 201–203.
- VI.14. Волин С. Л. К истории среднеазиатских арабов / Труды второй сессии ассоциации арабистов. 19–23 октябрь 1937 / Под ред. и с предисл. акад. И. Ю. Крачковского / Труды Института востоковедения. Вып. XXXVI. – М–Л., 1941. – С. 112.
- VI.15. Вяткин В. Л. Каршинский округб организация в нем войска и события в период 1215–1217 (1800–1803) годов / Известия среднеазиатского отделения Российского географического общества. Вып. VIII. – Ташкент: 1928. – С. 4–26.

- VI.17. Губаева С. С. Патронимия и топонимии Ферганской долины / Ономастика Средней Азии. Под. ред. В. А. Никонов и А. М. Решетов. – Москва: Наука, 1978. – С. 28–38.
- VI.18. Джанузаков Т. Этюды о казахских этнонимах//Ономастика Средней Азии. Вып. 2. – Фрунзе, 1980. – С. 16–24.
- VI.19. Дониёров Х. Қипчоқ ўзбекларининг тарихи ва “қипчоқ” этноними ҳақида / Материалы научной конференции СамГУ. – Самарқанд, 1966. – С. 63–69.
- VI.20. Емельяненко Т. Г. Бухарские евреи: судьба диаспоры // Этнографические обозрение. – 2009. – №5. – С. 16–25.
- VI.21. Зокиров Б.И. Рус ва хориж сайёҳларининг сафарномаларида Хива хонлигига оид айрим этнонимларнинг ёритилиши (XIX аср манбалари мисолида) // Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 1 | ISSUE 1 ISSN 2181-1784 / February, 2021. – Б. 349–354.
- VI.22. Зокиров Б.И. Топонимик тадқиқотларда таснифлаш муаммолари ва уларда этнотопонимларнинг тутган ўрни // Ўтмишга назар. – 2021. 4-жилд. – №6. – Б. 16–23.
- VI.23. Зокиров Б.И. Ўрта осий этнотопонимларини ўрганишда сафарномаларнинг манбавий аҳамияти ва уларнинг таснифига оид янгича қарашлар // “XXI аср: фан ва таълим масалалари” илмий электрон журнали. 2021. – №2. ISSN: 2181-9874 SJIF 2021: 6.23. – Б. 1-11.
- VI.24. Зокиров Б.И. Ўзбек халқи этнонимларининг таснифлаш усуллари оид тадқиқотларга назар / Ўзбек шевалари тадқиқотлари: амалиёт, методология ва янгича ёндашув. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2021. – Б. 239–346.
- VI.25. Зокиров Б.И. Рус ва хориж сайёҳларининг сафарномаларида Бухоро амирлигидаги араблар билан боғлиқ этнотопонимлар (XIX аср манбалари мисолида) / Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқот методлари ва методологиясининг долзарб муаммолари. Республика миқёсидаги XIII илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2021. – Б. 313–321.

- VI.26. Зокиров Б.И. Рус ва хориж сафарномаларида Хива хонлигига оид этнотопонимлар (XIX аср манбалари мисолида) // Шарқ машъали. – Тошкент, 2021. – №2. – Б. 99–107.
- VI.27. Зокиров Б.И. XIX асрга оид хориж манбаларида ўзбек хонликларидаги этноним ва этнотопонимлар / Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Фарғона, 2022. – Б. 99-107.
- VI.28. Зокиров Б.И. XIX асрга оид хориж манбаларида ўзбек хонликларидаги этноантропонимлар // Oriental Journal of Social Sciences (SJIF for 2022: 5.908). – Б. 73–80.
- VI.29. Ибодов Ё. “Қўнғирот” топоними / Жой номлари – нодир мерос. – Навоий, 1998. – Б. 35–37.
- VI.30. Ишаев А. “Манғит” сўзининг этимологияси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1958. – №2. – Б. 63–65.
- VI.31. Ишаев А. Шимолий Хоразмдаги баъзи топонимик номларнинг этимологияси // Ученые записки ТашГИПИИЯ. Вып...7. – Тошкент, 1963. – Б. 163–165.
- VI.32. Караев С. Географические термины в зоне контактирования узбекского, киргизского и таджикского населения / Вопросы географии 1970. Сборник. – Москва: Мысль, 1971. – С. 187–193.
- VI.33. Караев С. Узбекская этнонимика / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 192–195.
- VI.34. Кармышева Б. Х. О некоторых древних тюркских племенах в составе узбеков // Сб. науч. Тр. Международного конгресса востоковедов. Т. III. – М., 1960. – С. 183–189.
- VI.35. Кармышева Б. Х. Слово «аймак» в этнонимии и топонимии Узбекистана / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 24–34.
- VI.36. Карпов Г. И. Тамга (родовые знаки у туркмен) // Туркменоведение. 1929. – № 8–9. – С. 69-75.
- VI.37. Карпов Г. И. Родовые тамги у туркмен // Известия ТФАН СССР. – Ашхабад, 1945. – № 3–4. – С. 16-34.
- VI.38. Кенесбаев С. К., Джанузаков Т. Д. О лексических пластах ономастики казахского языка // Советская туркология. – Баку, 1976. – №3. – С. 84–91.

- VI.39. Керимов С. К. Этноним «минг» в топонимии Азербейджана / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 45–46.
- VI.40. Конкашбаев Г. К. Казахские народные географические термины / Известия АН Каз ССР. – Алма-ата, 1951. – Москва. – С. 3–9.
- VI.41. Кононов А. Н. О семантике слов «Кара и ак» – в тюркской географической номенклатуре / Известия Отделения общественных наук АН Тадж.ССР. – Сталинабад, 1954. – №5. – С. 83–85.
- VI.42. Маликов А. М. Хитаи долины Следного Зерафшана в XVIII – начале XX вв. / Археология и история Центральной Азии. – Самарканд, 2004. – С. 170–172.
- VI.43. Маликов А. М. Узбеки группы кунграт долины Зерафшана XIX – начале XX вв. – Самарканд, 2007.– С. 62–65.
- VI.44. Маликов А. М. Этнонимы Среднеазиатского междуречья в европейских географических картах XIV – первой половины XIX века / Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик. Республика илмий конференцияси материаллари. – Ташкент, 2010. – С. 96–101.
- VI.45. Мамедов М. А. Об этнониме «канлы» / Ономастика Узбекистана. –Ташкент: Ўқитувчи, 1987. – С. 14–15.
- VI.46. Маннонов Б. Лолабошининг Хоразм сафари // Шарқшунослик. – 1997. – №8. – Б. 87–88.
- VI.47. Мурзаев Э. М. Топонимия и география // Вестник МГУ. – 1963. – №3. – С. 14–20.
- VI.48. Мурзаев Э. М. Тюркская этнотопонимия / Этническая топонимика. –Москва: Наука, 1987. – С. 36–61.
- VI.49. Нафасов Т., Маркаев Қ. Узбекские этноантропонимы / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1987. – С. 36–39.
- VI.50. Наимов С. Бухоро области этноойконимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. – №3. – Б. 24–27.
- VI.51. Ономастика Средней Азии Т.1. / Под. ред. В. А. Никонов и А. М. Решетов. – Москва: Наука, 1978. – 228 с.
- VI.52. Ономастика Средней Азии Т. 2. / Под ред. В. А. Никонов и С. У. Умрзаков. – Фрунзе: Илим, 1980. – 313 с.

- VI.53. Ономастика Узбекистана / Материалы науч.-теорет. конф., посвящ. 70-летию Великой Окт. соц. Революции. – Гулистан, 1987. – 181 с.
- VI.54. Ономастика Узбекистана / Тезисы II республиканской научно-практической конференции. – Карши, 1989. – 207 с.
- VI.55. Отажанова А. “Керайт” этноними ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – №3. – Б. 59–62.
- VI.56. Отажанова А. “Арғин” ва “Олчин” этнотопонимларининг этимологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – №4. – Б. 58–61.
- IV.57. Охунов Н. Этноойконимларининг ясашиши // Тил ва адабиёт таълими. – 2000. – №4. – Б. 38–43.
- VI.58. Охунов Н. Этноним «кыпчак» в топонимии Ферганской долины / Азәрбайжан ономастикаси праблемалари. Т. III. – Баку, 1990. – С. 190–191.
- VI.59. Охунов Н. Ўзбекистон топонимияси (илмий-услубий қўлланма). – Қўқон, 2005. – 90 б.
- VI.60. Пospelов Е. М. Картографическая топонимика и историческая картографии / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 143–150.
- VI.61. Рамstedт Г. И. Этимология имени «Ойрот» / Сборник. В честь 70 летия Г. И. Потанина. – Санкт-Петербургъ, 1909. – 554 с.
- VI.62. Решетов В. В. К вопросу о термине «Курама» и кураминцах // Бюллетень АН УзССР. Т. 5. – Ташкент, 1945.
- VI.63. Ромаскевич А. А. Отчет о посольстве в Хорезм Риза-кули-хана / Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв. Иранские, бухарские, хивинские источники. – Москва-Ленинград, 1938. Т. 2. – С. 290–310.
- VI.64. Селишев А. М. Из старой о новой топонимике / Труды Московского Института истории, философии и литературы. – М., 1939. Т. 5. – С. 124–174.
- VI.65. Семенов-Тян-Шанский В. П. Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест? // Землеведение. – 1924. Т. 26. Вып. ½. – С. 133–158.
- VI.66. Ситняковский Н. Ф. К генеалогической таблице узбеков рода Кунград // ИТОРГО. Т. 7. – 1907. – С. 22–30.

- VI.67. Ташицкий В. Место ономастики среди других гуманитарных наук / Вопросы языкознания. – Москва. – 1961. – №2. – С. 3–11.
- VI.68. Толстова Л. С. Каракалпаки Бухарской области Узбекской ССР (По материалам полевых исследований 1960 г.) // Советская этнография. – 1961. – С. 44–51.
- VI.69. Трубе Л. Л. Топонимика и историческая экономическая география / Вопросы географии. Топонимике на службе географии. – Москва: Мысль, 1979. – С. 38–50.
- VI.70. Туйчиев У. Этнонимии генеалогии этнографической группы «каракалпак» в топонимии Зарафшанской долины / Материалы конф. проф-преп. состава ТОГПИ. – Ангрен, 1980. – С. 78–80.
- VI.70. Туйчиев У. Отражение этнонимов в топонимии Булунгурского района / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 34–45.
- VI.71. Туйчиев Т. Этнотопонимы и этническая география Джамбайского района / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе: Илим, 1980. – С. 46–54.
- VI.72. Туйчиев У. Топонимы Зарафшанской долины, возникшие в связи с расселением найманов / Материалы конференции по ономастике Узбекистана. – Джизак, 1985. – С. 24–25.
- VI.73. Турдибеков М. Уруғ-қабила номларининг жой номларига айланиши ҳақида // Ўзбек тилшунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент, 1994. – Б. 150–152.
- VI.74. Фахриддинов А. Этнонимлар тарихидан // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1998. – №8. – Б. 79–84.
- VI.75. Федорко В. Н. Топонимический ареал и топонимический ландшафт как объекты исследования геотопонимики // Ўзбекистон География жамияти ахбороти. – Ташкент, 2009. – №33. – С. 65–68.
- VI.76. Ҳасанов Б. Х. Барлос уруғи ва “Барлос” этноними ҳақида / Тилшунослик масалалари. – Тошкент, 1978. – Б. 243–250.
- VI.77. Хасанов Б. Х. Об этнотопонимах барлас и суджина / Ономастика Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи, 1987. – С. 56–57.
- VI.78. Шаниязов К. Этнонимы – как источник для изучения этнической истории узбекского народа (на материалах

Кашкадарынской области) / Ономастика Узбекистана. – Ташкент, 1989. – С. 195–196.

VI.79. Zokirov B. I. XIX asr Qo'qon xonligi etnotoponimlarining milliy etnik tarkibi / Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2022. – Б. 215–218.

VI.80. Zokirov B. I. XIX asrda O'rta Osiyoga kelgan xorij sayyohlarining asarlaridagi toponimlar aholi etnoiqtimoiy tarkibini o'rganishda manba sifatida) // Sharqshunoslik. – 2022. – №2. ISSN 2010-9709. – B. 99–107.

VI.81. Zokirov B. I. XIX asr xorij manbalarida o'zbek xonliklaridagi urug' va qabila nomi bilan bog'liq etnotoponimlar // Sohibqiron yulduzi. – 2022. Maxsus son (49). – B. 126–137.

VI.82. Zokirov B. I. Ethnoanthroponymic layer in the structure of place names of Uzbek khanates of the XIX century // World Bulletin of Social Sciences. – Tashkent, 2002. – №7. – P. 96-99.

VI.83. Zokirov B. I. Ethnotoponyms in the works of foreign tourists who visited Central Asia in the XIX century as a source in the study of the social structure of the population // Frontline social sciences and history journal. – 2022. – №3. – P. 1-8.

VII. Internet saytlari:

VII.1. <https://archive.org/details/russiancentralas01lansiala>

VII.2. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/mirpanjiy-asirlikdagi-xotiralar.html>

VII.3. <https://www.ucl.ac.uk/ssees/ucl-school-slavonic-and-east-european-studies-ssees>

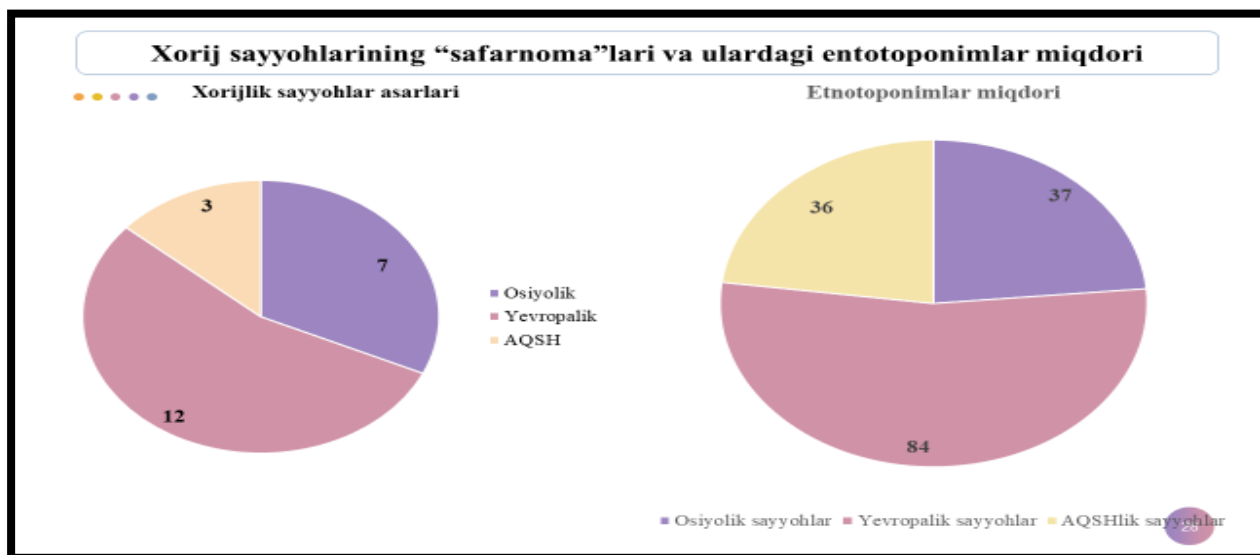
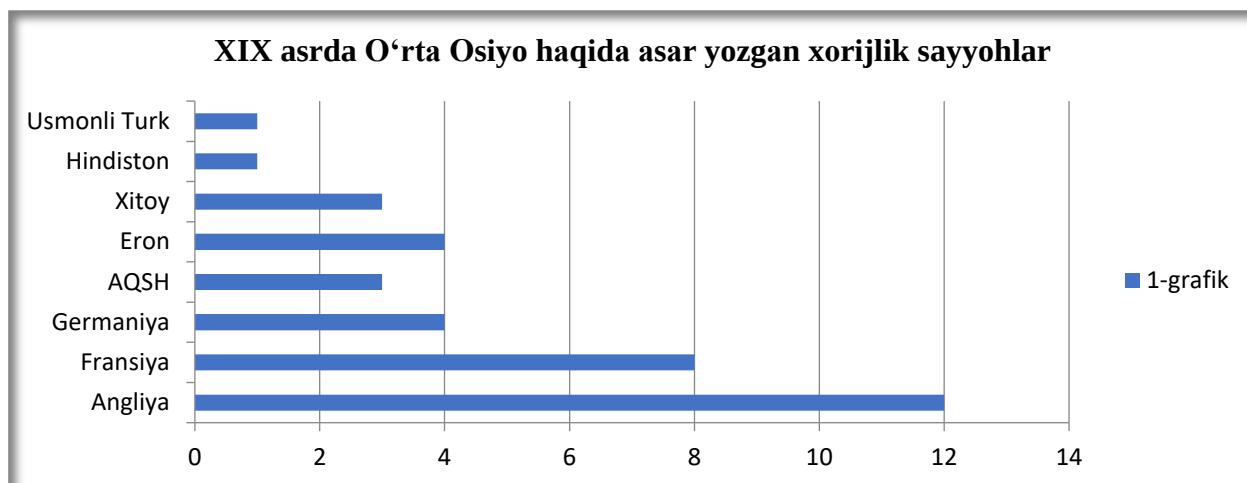
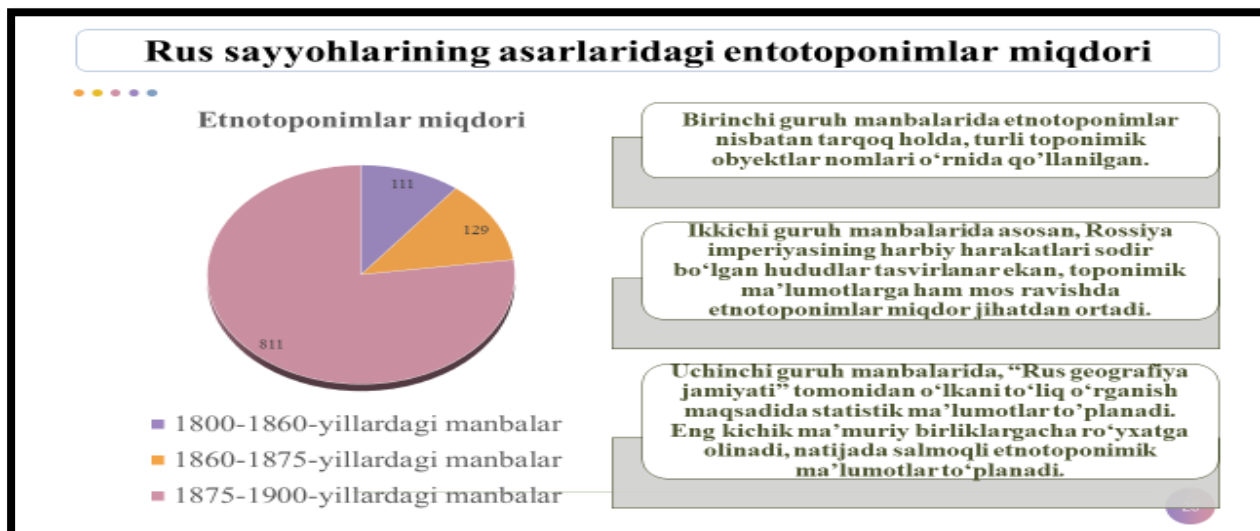
VII.4. <http://www.scrss.org.uk/historyandpolitics.htm>

VII.5. <https://documentation.abes.fr/aideidrefcatalogueur/index.html>

VII.6.

<https://www.centralearasia.org/wpcontent/uploads/2018/04/Vol.6>.

VII.7. [https://www.academia.edu/37673330/Turkic ethnonyms and ethnotonyms of the Zeravshan valley 18th early 20th centuries Tashkent 2018 216 pages](https://www.academia.edu/37673330/Turkic_ethnonyms_and_ethnotonyms_of_the_Zeravshan_valley_18th_early_20th_centuries_Tashkent_2018_216_pages)

№	"Safarnoma" muallifi va manbaning nomi	O'rta Osiyog a kelgan davri	Qaysi hududni o'rgangan	Manbalarda aniqlangan etnotoponimlarning obyektiga nisbatan turi		Manbalarda keltirilgan etnotoponimlarning etnonimik tarkibi		
				Etnooykonim (shahar, daha, qishloq nomlari)	Etnogidronim, etnooronim	xalq nomi	urug'-qabila nomi	genonim va patronimlar
RUS SAYYOHLARI SAFARNOMALARI								
1	Поспелов М., Бурнвшев Т. Поездка Поспелова и Бурнашева въ Ташкентъ, въ 1800 году // Вестникъ ИРГО. Часть 1. Книжка 1. – Санкт-Петербургъ, 1851.	1800	Qo'qon xonligi (Toshkent)	Uvanas				
2	Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813 и 1814 годах. – Санкт-Петербургъ, 1821.	1813	Qo'qon xonligi	Qurama (sh) Qoraqalpoq (q)		arab qozoq qirg'iz, qoraqalpoq forslar tatar	galcha	
3	Муравьев Н.Н. Путешествие въ Туркмения и Хиву въ 1819 и 1820 годахъ. – Москва, 1822	1819-1820	Xiva xonligi	Qiyot (sh) Qipchoq (sh) Qo'ng'iroq (sh)		o'zbek, turkman, sart	qiyot- qo'ng'iroq uyg'ur- nayman qang'li- qipchoq nukus- mang'it	
4	Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва: Наука, 1975.	1820	Buxoro amirligi	Nog'ay karvonsaroyi		o'zbek turkman qoraqalpoq qirg'iz afg'on lezgin yahudiy fors tojik	mang'it jabu qarluiq qalmoq nayman xitoy, qipchoq qirq jay ming	qora-mang'it, to'q mang'it, oq mang'it
5	Потанин Н. И. и его русские предшественники по разведкам в Киргизских степях и Средней Азии / Под. ред. Г. Е. Катанаев. Записки Западно-Сибирск. отд. Русск. геогр. о-ва, т. XXXIII. – Омск, 1916.	1829-1830		Kerovchi (q)				
6	Демезон П.И., Виткевич В. Записки о Бухарском ханстве / Отчеты П. И. Демезона и И. В. Виткевича. – Москва, 1983.	1833-1834	Buxoro amirligi	Hind karvonsaroyi, Juxut saroy				
7	Лемань А. Экспедиция в Бухару в 1841–1842 гг. (при участии натуралиста А.Лемана). – Москва-Ленинград, 1936.	1841-1842	Buxoro amirligi	Arabxona,				
8	Хаников Н.В. Описание Бухарскаго ханства. (1843)	1841-1842	Buxoro amirligi	Urganji karvonsaroyi, Nayman qishlog'i				

9	Данилевский И.Г. Описание Хивинского ханства (1851)	1842	Xiva xonligi	<i>Shahar nomlari:</i> <i>Chig'atoy, Alieli, Xitoy, Xo'jayli</i>	<i>Qiyot Yorgan, Qozoqdaryo (irmoq nomi)</i>			
				<i>Qishloq nomlari:</i> <i>Bayot, Bevan, Besh uyli, Juvandi Kenagas, Xitoy Naymanko'l Nayman, Nukus (2 ta), Sayot</i>	<i>Kanal nomlari</i> <i>Qorag'uz Nayman Uyg'ur</i>			
					<i>Ariq nomlari:</i> <i>Xitoy, Tama, Sayot Kenagas, Tangriberdi qalmoq, Besh uyli, Uyg'ur, Nukus</i>			
10	Северцов Н.А. Путешествия по Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-шаня. – Санкт-Петербург, 1873.	1857	Sirdaryo havzasi	<i>Marqa (q)</i>	<i>Qorabura (irmoq)</i>			
11	Кун А. Очерк Коканского ханства // Туркестанский сборник. Том 159. – СПб, 1877	1865	Qo'qon xonligi	<i>Arabon (q) Bobodaxon (q)</i>				
12	Пашино П.И. Путевия заметки Туркестанский край въ 1866. – С.-Петербург, 1868.	1866	Toshkent	<i>Chinoz (sh) No'gayqo'rg'on (q)</i>				
13	Хорошкин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876.	1866	Buxoro amirligi, Qo'qon xonligi	<i>Dahalar:</i> <i>Beshbola, Qoramoyun, G'oziqo'ng'irot, Qang'li Bo'ryachi</i>	<i>Ariq nomlari</i> <i>Mitansoy Orlotsoy Dizmon Eshonli Mingariq</i>			
				<i>Qishloqlar:</i> <i>Qora, Baxrin (4 ta), Chig'atoy (2 ta), Dizmon, Tasmachi, Cho'yanchi, Jaloir (2 ta), Bir-auz-arab, Turkman, Qora-qipchoq, Kerayit, Kichikming, Urus, Saroy (2 ta), Qirg'iz, Isaboytepa, Qalmoqtepa, Burqut, Qiyot, Oqqipchoq, Qo'ng'irot, Olchin, Qorasoqol Arabxona, Chimboy, Qoraqursoq, Enamyaxshi, Qoranyaman, Saroyqo'rg'on , Toshbaqali, Bo'ryachi, Qirg'izlar, No'g'ayota, Cho'michli, Oytamg'ali bala, Oytamg'ali poyon, Qoraqisoq (2 ta), Qoraqipchoq, Naymantepa, Xitoy (2ta), Uyshuntepa, Beshbola, Miton, Qoramoyun, Qozoqxo'ja, Galabotir, G'oziqo'ng'irot</i> <i>(Zarafshon vohasida)</i>				
				<i>Qorasaroy (darvoza)</i> <i>Yaxudiylar (karvonsaroyi)</i> <i>(Toshkentda)</i>				
14	Гребенкин А.Д. Таджики. Узбеки / Туркестанский сборник. Том. 57. – Санкт-Петербург, 1877.	1866-1869	Buxoro amirligi,	<i>Qishloqlar:</i> <i>Tugay, Uramas, Galcha, Qayroqli, O'roqboy, Mog'ol, Mang'itobod, Achamayli, Beshkal, Mingbuloq, Katta Ming, Cho'yanchi, Po'latchi, Cho'michli, Qora, Qozoyoqli, Jalanli, Bog'onachli, Qozoq, Boltali</i>	<i>Turkcha tog'i (Ko'histon)</i>			
15	Терентьев М.А. Статистические очерки Среднеазиатской России / Записки ИРГО по отделению статистики. Том 4. Туркестанский сборник. Том. 90. – СПб., 1873	1867-1868		<i>Xitoytepa, Qonjig'ali, Telov, Qoraxitoy</i>	<i>Mo'g'ultog', Quramatog'</i>			
16	Радлов В.В. Средняя Зеравшанская долина / Веселовский Н. И., Лерх П. И. Записки ИРГО, по отделению	1868	Buxoro amirligi, <i>(Peyshambe, Xatirchi, Ishtixon,</i>	<i>Qishloqlar:</i> <i>Tasmachi, Qora-Abdal, Ming, Naymncha, Qipchoq-Yangiqo'rg'on, Arabxona, Saroy, Jaloir, Qoraqipchoq, Kichikming, Kattaming, Isaboytepa, Yabu, Qalmoqtepa, Urusqishloq,</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Dizmon, Qoraboy, Saroy, Qorajiyak, Enamyaxshi,</i>			

	этнографии. Том. 6. – Санкт-Петербургъ, 1880.		<i>Chelak, Yangiqo 'rg 'on bekliklari)</i>	<i>Qoraqishloq, Mitan, Chig'atoy, Qiyot, Chaparashli</i>	<i>Qora-Abdal buloq, Mingariq, Qozoqariq</i>			
				Bozorlar: <i>Mingbozor, Mitan,</i>				
17	Федченко А.П. Путешествие въ Туркестанъ. – Санкт-Петербургъ, Москва., 1875.	1868-1871	Pomir va Oloy havzasi	<i>Qishloqlar:</i> <i>Kastako 'z, Qatag'on</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Oqbura</i> <i>Oronim:</i> <i>Mo'g'ultog'</i>			
18	Костенко Л. В. Путешествие въ Бухару Русской миссии въ 1870 году. – Санкт-Петербургъ, 1871. – 110 с.	1870	Buxoro amirligi	<i>Chimboy bozori</i>				
19	Kushakevich A. A. Сведения о Ходженскомъ уездъ. Том. 59. – СПб., 1873	1870	Buxoro amirligi (Xo'jand)	<i>Ovul nomlari:</i> <i>Qarapchi, Parchayuz, Turk, Isman</i> <i>Ovuldagi qishloqlar:</i> <i>Tog'oyoq, Uvak, Olmachi, Uyuli, Qatag'on, Kastako 'z, Xitoy, Qulonbosh, Cho'yanchi, Qorasoqol, Qayirma, Qipchoq, Mang'it, Kenagas, Egarchi,</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Ismansuv</i>	turk	<i>parchayuz, qarapchi kaltatoy, isman marka</i>	
						qirg'iz	<i>chap-quloq kisyak</i>	<i>toyloq, xo'ja-to'qmoq, abdujabbor, xasanali, boqsa, qiziloyoq, teyit, qoramulla tasayberdi</i>
20	Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874.		Sog'd tumani	<i>Amloklar:</i> <i>Tariqchi, Nayman-chaqmoq, Sergali, Mitan, Mingariq, Chimboy,</i> <i>Qishloqlar :</i> <i>O'roqli (2 ta), Cho'yanchi, Urusqishloq, Kichikming, Kattaming, Qoracha uvoli, Chimboy, Arabxona, Tasmachi,</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Qatag'onariq Do'rmonko'l, Juy-mog'ul, Axxa-berdi Qora, Yabu-ariq, Urusariq, Isaboyariq, Mingariq, Kichikmingariq, Kattamingariq, Ariq Turkestan, Ariq Arabxona</i>	<i>o'zbek, tojik, arab, fors, yaxudiy lo'li, mazang jugi, hind</i>	<u>Qo'ng'irot</u> I.qonjig'ali bo'limi	<i>o'rus, qoraqursoq, chullik, quyon, qo'ldovli, miltak, kurtug'i, gala, tupqora, qora, qorabo'ra, no'g'ay, bilkalik, do'stlik</i>
				<i>Qishloqlar:</i> <i>Beshbola, Oqqovun, Mitan, Qoraki, Qoraqisoq, Galabotir, Elatan, Boybog'ish, G'oziqo'ngirot, Beshkal, Dovchar, Uyshuntepa, Naymantepa, Qang'li, Ayronchi, Qora-qipchoq, Bo'ryachi, No'g'ayota, Cho'michli, Oytamg'ali yuqori, Oytamg'ali quyi, Tam Uyrat</i>	<i>Ariqlar:</i> <i>Oqqovun, Mitan, Qoraqisoq, Galabotir, Xitoy, G'oziqo'ngirot, Boybog'ish, Naymantepa, Beshkal, Dovchar, Uyshuntepa, Naymantepa, Qora-qipchoq, Bo'ryachi, No'g'ayota, Cho'michli, Qorag'uz</i>		II. oyinli bo'limi	<i>oqtepa, qora, churak, turkman, quyuq, beshbola, qoraqalpoq, qag'ay, xajbagga</i>
			Panjikent bo'limi	<u>Qishloqlar:</u> <i>Mergancha, Ashamayli (2 ta), Beshkal, Mingbuloq, Qizilbosh, Qipchoq, Olaxotun, Cho'loqli, Mingobod, Dizmon katta, Dizmon kichik, Sanjiqli, Qayroqli (2 ta), Uramas katta, Uramas kichik, Turk, Tangali, Anaymoq;</i>	<u>Ariqlar:</u> <i>Mingbuloq, Qizilbosh, Lo'liyan</i>		III. qo'shtamg'ali bo'limi	<i>ko'lobi, barmik, ko'chaxo'r, kul, chuburgan, qoraqalpoq-qo'shtamg'ali, safarbiz, dilbari, chagakli</i>

	Соболев Л. Н. Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ. – Санкт-Петербургъ, 1874		Samarqand bo'limi	<i>Daha: Turkman-davkent, Boltali, Arabxona, Naymanchi, Sariqbosh, Kenagas-Mang'it, Nebo'sa, Achamayli, Xitoy-qo'ng'irot, G'oziqo'ng'irot, Qoramoyun, Naymancha-poyon, Kelechi, Qo'ng'irot, Karkarali, Oytamg'ali, Burkut, Qatag'on</i> <i>Qishloqlar:</i> <i>Tugay, Chimboy, Turkman, Cho'michli, Jagalbayli (2 ta), Qoranayman, Andijoni, Qavchinar, O'zbek-kinti, Qishloq-Yabu (2 ta), Qavchin yeri, Kenagas, Tariqli, Temirxo'ja, Sariqbosh, Qayirma, Toz-mang'it, Sariqxitoy, Do'rmon-qishloq, Oqbo'ra, Beshbarmoq, Qirq, O'roqli (2 ta), Kenagas-Mang'it, So'lakli, Mog'ul, Sariqqipchoq, Nebo'sa, Turon, O'rozali, Qirq-yuz, Qo'shtamg'ali, Erganakli, Qoraqursoq, Tam-uyrat, Cho'michli, Oytamg'ali bola, Oytamg'ali poyon, Beshkal, Qo'ng'irot, Xitoy, Mitan, Qoraqisoq, Xitoy, G'oziqo'ng'irot, Qoraki, Qoramoyun, Bekbo'ta, Qora-qisoq (2 ta), Beshkal, Dovxhar, Qozoqxo'ja, Naymancha-poyon, Chig'atoy, Kiyat, Naymancha, Qoraqiz, Mesit, Kelechi, Urganji, Qirq-Darxon, Arabxona, Qoraxoni, Qo'ng'irot (3 ta), Oytamg'ali, Karkarali, Oqbo'yra, Sarka, Chaparashli (2 ta), Cho'michli, Turk (2 ta), Oytamg'ali, Qoraqalpoq, Xol-Turkman, Qora-Xitoy, Tugay, Qatag'on, Qiyot, Do'rmon, Qoraqalpoq, Dam-Chig'atoy</i>	<i>Ariqlar:</i> <i>Qatag'on ariq, Turkmanariq, Qavchinarariq (3 ta), Yabus-xitoy ariq, Yabuariq, O'roqliariq, Urganjiariq, Qoraxoni-ariq, Qatag'on-ariq,</i> <i>Mingariq, Oytamg'aliariq, Karkaraliariq, Xasanariq,</i> <i>Naymanariq,</i>		IV. uaxtamg'al i bo'limi	<i>kurtug'li, ag'amayli, ishikali, qiziljili, urug'li, bukajli, qayg'ali;</i>
			Kattaqo'rg'on bo'limi	<i>Qishloqlar:</i> <i>Uyshun, Taka, Arab, Qo'ng'irot (2 ta), Saroy-qo'rg'on, Qiyot, Yangi-Qiyot (2 ta), Saroy, Qozoqota, Minglar, Asat-baxrin, Uyganli, Qang'li, Qirq-jigit (2 ta), Qirg'iz, Qorasoqol, Uyshun, Qilichli, Chimboy, Olchin (3 ta), Xitoy ovul, Jaloir (5 ta), Nayman, Tugay, Qipchoq-rabot, O'zbek-kenti, Enamyaxshi, Arabxona (2 ta), Katta Arabxona, Chig'atoy, Cho'yanchi, Qiyot, Abdal, Qirg'iz, Kichik-ming (2 ta), Kerayit, Katta Ming, Tugmai-Turkman, Yabu (2 ta), Burkut, Qipchoq, Baxrin (5 ta), Qora-qalpoq, mang'itan, Isaboytepa, Beshkal, Shildir, Saroy (2 ta), Urus, Nayman, Baxrinsaroy, Qalmiqtepa, Tasmachi, Chig'atoy (2 ta), Dizmon, Qatag'on, Uyshun, Barlos, Orlot, Beshbola, Mitan, Qizil-quloq.</i>			V. kir bo'limi	<i>juzali, kesovli, tirch, bakikli, kuba</i>
21		1873-1874	Buxoro amirligi <i>Samarqand bekligi (bo'limi)</i>	<i>Arabxona, Achamayli, Beshbola, Boltali, Bo'yrachi, Daxa Oytamg'ali, Daxa Qoraqisyoq, Karkarali, Kenagasmang'it, Kuyabosh, Naymancha, Oytamg'ali (2 ta), Qang'li, Qatag'on, Qiyot (2 ta), Qoramo'yin, Qoratuxum, Qoraxitoy, Qo'ng'irot (2 ta), Sariqcha, Turk, Xitoy, G'oziqo'ng'irot, Chaparashli</i> <i>Ko'chmanchilar qishloqlari: Arabxona (2 ta), Aytamg'ali(2 ta), Achamayli, Beshkal, Beshbola, Boybo'ta, Boltali bola, Boltali poyon, Bo'yrachi, Dovchar, Do'rmon, (2 ta), Erganakli, Elatan, Eshimoqsoq, Fo'lad Darxon, Galabotir, Jagalbayli, Jaloir, Karkarali, Kenagas-mang'it, Ko'ksoqol, Kuyabosh, Mang'it, Mitan, Mitango'ng'irot, Mo'gul, Naymantepa, Naymancha (3 ta), Nebusa, Olchin, Omon qo'ng'irot, Oytamg'ali bala, Oytamg'ali poyon, Pichoqchi, Parcha qora, Qang'li (2 ta), Qiyot (2 ta) , Qatag'on, Qarluq, Qirq (2 ta), Qirq Darxon, Qirg'izboy, Qirg'izsaroy, Qorabayir, Qoraniyoz, Qoraqiz, Qoraxon, Qoramo'yun, Qoraqalpoq (2 ta), Qoraqursoq, Qoraqo'ng'irot, Qoratuxum, Qoraxitoy, Qoraxonli, Qozoq ovul, Qoraqipchoq, Qoraqisoq, Qoraqismoq, Quyi taylon, Ko'ng'irot (2 ta), Qo'shtamg'ali, Saroy, Sariqbosh, Sergali, Sariqqipchoq, Sariqxitoy (2 ta), Tatar, Turk, Turk Yabu, Turkman, Turkmantepa, Turkman daukash, Tugay, Uyaz solin, Uyshuntepa, Xol turkman, Xisor o'roqli, Xitoy yabu, G'oziqo'ng'irot, O'roqli (2 ta), Yettiurug', Chandir, Chaparashli (3 ta), Chaparashli-churash, Chig'atoy, Chiyut, Cho'michli</i>		<i>Barlos buloq, Beshbola, Boltali, Ilonli, Kaltatoybuloq, Nayman (2 ta), Naymancha, Qang'li, Qatag'on, Qipchoq, Qoraqalpoq (2 ta), Qiyotariq Qizilqosh, Qoraqalpoq, Qo'shtamg'ali, Saroybuloq, Toylon ariq, Turkbuloq, Turkman ariq, Uyshun, Xitoy ariq</i>		

	Вирский И. Статическая сведения о Зерафшанскомъ округ: этнографический, сельско-хозяйственный и общесловный составъ населения округа за 1872 годъ / Туркестанский сборник. Том 123. – Санкт-Петербургъ, 1876		<i>Shavdar tumani</i>	<i>Galcha, Induvon, Jagalbayli, Mo 'g'ul, Qang'li, Qoranayman, Quyi Tayloq, Qo 'shtamg'ali, Saroy, Tugay, Yuqori Tayloq, Turk, Chimbiy, Cho 'michli,</i>				
			<i>Kattaqo'rg'on bo'limi</i>	<i>Enam yaxshi, Mingariq, Mitan, Chimboy</i>		<i>Enam yaxshi qudug'i, Juy Mugul, Mingariq</i>		
			<i>Kattaqo'rg'on tumani</i>	<i>Arab, Baxrinrabot, Enamyaxshi, Jaloir, Kerayit, Minglar, Nayman (2 ta), Olchin agakchi, omonkalxat, Oq pichoq, Qang'li, Qirg'iz, Qiyot, Qipchoq rabot, Qoraqipchoq, Qoraqursoq, Qozoqota, Qo'ng'ir, Qo'ng'irot (2 ta), Saroy, Taka, Tugay, Uyshun (2 ta), O'zbekkent, Xitoyovul, Chimboy,</i>		<i>Mingariq</i>		
			<i>Peyshanbe tumani</i>	<i>Abdal, Arabqishloq, Arabxona (2 ta), Baxrin (2 ta), Baxrinsaroy (2 ta), Dizmon, Jaloyir (4 ta), Isaboytepa, Kattaming, Kichikming, Mang'iton, Nayman, Olchin, Qoraqipchoq, Qimaq, Qipchoq, Qiyot, Qirg'iz, Saroy (2 ta), Tarag'ay Tasmachi, Burqut, Tugma turkman, Xitoyovul, Yabu (2 ta), Yuzlar, Urus, Chig'atoy(2 ta),</i>				
			<i>Mitan tumani</i>	<i>Baxrin, Beshbola, Egarchi Qoraqalpoq, Orlot barlos, Qayirma, Chig'atoy,</i>				
			<i>Panjikent tumani</i>	<i>Achamayli (4 ta), Baxrin, Baxrin qishlog'i, Beshkal, Digar Baxrin, Kenagas, Ilonli, Jizmon, Mang'itobod, Nayman, Olazotun, Qatag'on, Qirg'iz, Qirg'iz Mulla nahan, Qoranayman, Qozoqqishloq, Quyi Dizmon, Sanchqili, Taroqli, Turk, Uramas, Yuz qishlog'i,</i>				
22	Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. – Санкт-Петербургъ, 1882.	1878	Farg'ona vodiysi	<i>Qatag'on darvozasi</i> <i>Oykonimlar:</i> <i>Qirg'iz-qo'rg'on qishlog'i, Tama (2 ta), Qozoq oyim, Urganji, Galcha qishloq, Qutur qipchoq, Risquli Qoraqalpoq, Qoshg'ar qishloq, Tojik chek Oftobachi, Saroy, Sunnekan Qoraqalpoq, Nayman qishloq, Bag'ish, Qora kidan</i>	<u>Oronimlar:</u> <i>Quramatog',</i> <i>Gidronimlar:</i> <i>Mingariq, Oqbo'ra, Qorabura, Ichkiliksuv, Qatag'on arig'i,</i>	<i>qirg'iz</i>	<i>bo'zto'rg'a y</i>	<i>bo'zto'rg'ay, tomarshqum, kuke, chandiq</i>
						<i>urkunchi</i>	<i>urkunchi, chirgan, utay,</i>	
						<i>kun nayman</i>	<i>kun, xo'ja,bo'ya</i>	
						<i>bulgachi</i>	<i>bulgachi, baba, besh nayman,</i>	
23	Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана // Туркестанский сборник. Том 473. – Ташкентъ, 1900.	1896-1899	Buxoro amirligi	<i>Oykonimlar:</i> <i>Tasmachi, Yabu, Chig'atoy, Baurdak, Uyshun, Jaloir, Urganji, Arab, Qo'ng'irot, Turkman, Tojik, Qutchi, Tojik, Chuvalakchi, Qoracha, Balxi, Jaloir, Arab, Baxrin, Qo'ng'irot, Yuz, Nayman, Saroy, Urganji, Baxrin, Bourdak, Qozoq, Nayman, Chuvalakchi, Mang'it, Qoraqalpoq, Tojik, Qoraqalpoq (2 ta) Qo'ng'irot, Saroy, Qirg'iz, Arab, Qiyot, Baxrin, Qo'ngirot, Turk, Qipchoq bala, Turkman, Qiyot, Qalacha, Baxrin, Saroy, Qoraqalpoq, Jaloir, Baxrin, Qiyot, Urganji, Tama, Qatagon, Turkman (2 ta), Arab (3 ta), Jaloir, Arabtepa, Qo'shtamg'ali, Chig'atoy, Baxrin, Telov, Bolg'ali,</i>		<i>Gidronimlar:</i> <i>Tasmachi arig'i, Chig'atoy, Uyshun, Jaloir, Qashqar, Qutchi arig'i, Chuvalakchi, Qoracha, Balxi, Saroy, Yabu, Bourdak, Nayman, Chuvalakchi, Do'rmon, Qoraqalpoq (2 ta), Mang'it, Dam-i qirg'iz, Dam-i chuit, Dami-saroy, Dami-arab. Tama, Arab (2 ta), Tojiklar, Jaloir, Arabtepa, Qo'shtamg'ali, Chig'atoy, Baxrin</i>		
		<i>Bog'chi-kalon amlokdorligi</i>	<i>Arg'in, Baxrin, Egarchi, Jagalbayli, Mang'itan, Nayman (5 ta), Olchin, Ovoqli, Qo'ngirot, Sariq-Baxrin, Xol-Baxrin</i>		<i>Arg'in, Baxrin, Galabotir arig'i, Egarchi, Jagalbayli, Mang'itan, Milik-arab, Nayman (2 ta), Ovoqli, Qora, Qo'ng'irot, Sariq-Baxrin, Yabu, Yuzquloq, Xol-Baxrin</i>			
		<i>Ziyovuddin amlokdorligi</i>	<i>Arab, Arabxona (2 ta), Baxrin (2 ta), Besh-qozoq, Beshkal, Bolg'ali, Boltali (2 ta), Burqut, Do'rmon, Jagalbayli, Jaloyir (2 ta), Kerayit, Mayda-qozoq, Mesit (2 ta), Mojar, Mojar past, Mojar yuqori, Mog'ulkent, No'g'ay, Olchin, Oqbosh, Orolsaroy (2 ta), Oytamg'ali, Po'latchi, Qang'li, Qarluq, Qiyot, Qirg'iz (7 ta), Qirg'izsaroy, Qora (2 ta), Qoranayman, Qoraqalpoq (2 ta), Qorasirak, Qoraxitoy, Qoracha, Qozoq- oldi xurd, Qozoq oldi yuqori, Qozoq-yog'li, Tagi-saroy, Tama (6 ta), Tortuvli, Tugay, Tugay-rabot, Urganji (2 ta), Chaqmoqli, Chiyut, Cho'michli, Urus, Uyg'ur(2 ta), Uyg'ursaroy (2 ta), Yabu (4 ta)</i>		<i>Arab, Baxrin, Boltali, Dami-qozoq, Jaloir, Mesit, Mojar, Oytamg'ali, Orolsaroy, Po'latchi, Qoracha, Qarluq, Qozoq- oldi xurd, Qozoq oldi kalan, Qozoq yog'li, Sanchqili, Tortuvli, Turag'li, Tugay-rabot, To'gay tama, Urus</i>			
			<i>Karmana bekligi</i>	<i>Arabxona(2 ta), Ayronchi, Baxrin (4 ta), Burqut, Burqut vaqf, Do'rmon,Kenagas, Nayman, Olchin (2 ta), Qoraqalpoq (5 ta), Qirg'iz (3 ta), Qiyot, Quyi Arabxona (2 ta), Saroy, Temirxo'ja, Turkman, Yuqori Arabxona, Uyrat, Xitoy (3 ta), Chiljugut, Chuyut, Yabu (6 ta), Urganji (2 ta),</i>		<i>Arabxona, Baxrin (3 ta), Burqut vaqf, Kenagas, Jaloir, Olchin, Qoraqalpoq, Qirqariq, Qirg'iz, Turkmanariq (2 ta), Uyrat-xurd, Uyrat kalon, Yabu (3 ta), Xitoy,</i>		
			<i>Konimex amlokdorligi</i>	<i>Arabxona, Kelechi, Mesit, Quramayi bola, Quramayi poyon, Teli ming, To'qmang'it, Yabu</i>		<i>Arabxona, Kelechi, Mesit, Quramayi bola, Quramayi poyon, Teli ming, To'qmang'it, Yabu</i>		
			<i>Yangiqo'rg'on amlokdorligi</i>	<i>Arab, Arabli, Ayronchi, Ming, Saroy,Qatag'on (2 ta), Urganji,</i>		<i>Arabshaxi, Kerayit, Saroy,</i>		
			<i>G'ijduvon amlokdorligi</i>	<i>Arabon, Arab (2 ta), Do'rmontepa, Kenagas, Nayman, Qalmoq, Qirg'iz(3 ta), Qipchoqxo'ja, Qozoqrabot, Saroy (2 ta), Sariqbosh, Telov, O'zbekon</i>		<i>Qirg'iz(2 ta), Qozoqrabot, Sariqbosh, O'zbekon,</i>		

Ситняковский Н. Ф. Заметки о Бухарской части долины Зерафшана // Туркестанский сборник. Том 473. – Ташкентъ, 1900.			Pirmast amlokdorligi	Arabon, Arabxona (3 ta), Doʻrmon, Kelechi, Nayman, Qalmiqon, Qatagʻon, Qoraxon, Qoraqalpoq, , Tojiklar, Urganjilar, Chala-qozoq, Chigʻatoy,	Arabxona (3 ta), Doʻrmon, Kelechi, Nayman ariq, Qalmiqon, Qoraxon, Turkan,			
			Vobkent amlokdorligi	Arab (2 ta), Arabla, Arabon (5 ta), Arabxona(14 ta), Afgʻon, Afgʻonon, Arabon xurd, Ayronchi, Baxrin, Baxrincha, Burqut, Dizmondu, Doʻrmon (2 ta), Jaloyir, Kitayan, Kelechi, Mangʻitan(3 ta), Ming, Mingon, Moʻgul, Nayman (2 ta), Raboti qalmoq, Raboti sariq, Qatagʻon (3 ta), Qalmoq, Qavchin, Qalmiqon, Qipchoq (3 ta), Qipchoqon, Qirgʻizon (2 ta), Qoʻngʻirot (2 ta), Qoʻldosh-arab, Quyi Arabxona, Tatar, Tatar mahalla (2 ta), Tataron, Tojikon(2 ta), Tojikli, Turkan (4 ta), Urganji, Urganji xona, Urganjiyon (2 ta), Urganjili, Yabu, Yabu eshon, Yuzan, Yuzbekon, Oʻzbekon(7 ta), Oʻzbekon kavush-burun	Arab, Arabon, Naymanariq, Qatagʻon, Qashqari arigʻi, Qoʻngʻirotariq, Qipchoq, Raboti sariq			
			Vaganzi amlokdorligi	Arabon(4 ta), Arabxona (4 ta), Afgʻonon, Ayronchi, Doʻrmon(2 ta), Kitayan, Mangʻit(2 ta), Mangʻit poyon, Mesit(2 ta), Oqsoch, Qirgʻizon(2 ta), Tama(2 ta), Tojikon(2 ta), Urganji(3 ta), Yabu(4 ta), Oʻzbek,	Arabon arigʻi(2 ta), Afgʻonon, Doʻrmon arigʻi, Mangʻit yuqori, Obi afgʻon, Oqsoch, Qatagʻon arigʻi, Qirgʻizon			
			Komad amlokdorligi	Arablar, Arabxona (5 ta), Afgʻon, Argʻun, Ayronchi, Batash, Doʻrmon, Jaloir, Mangʻit (2 ta), Mingli, Mitan-rabot, Moʻgulon (2 ta), Naymancha (2 ta), Olchin, Qalmoq, Qalmoq kendi, Qipchoq, Qarali, Qavchin (2 ta), Qoʻngʻirot, Quyi Oʻzbekon, Oʻzbek, Oʻzbekon (4 ta), Oʻtarchi, Urganjiyon (3 ta), Urganjilar, Tojikon, Turkman oʻgʻli, Saroy (6 ta), Yabu (5 ta), Chuyut, Yuqori Poʻlatchi, Yuqori Oʻzbekon,	Argʻun arigʻi, Olchin arigʻi, Qoʻngʻirot arigʻi, Oʻzbekon arigʻi (2 ta), Saroy arigʻi,			
			Zandana amlokdorligi	Arab, Arabon (2 ta), Arabga, Arabxona (5 ta), Arabi talli sabun, Baxrin, Doʻrmon (2 ta), Jaloir, Mangʻitan, Mingon, Moʻgʻulon, Qalmoqon, Qipchoq, Qirgʻiz, Qirq, Qiyot, Qiyoton, Qoraxoni, Qumaq, Raboti Oʻzbek, Saroy (2 ta), Tatarcha, Tayloq, Temirxoʻja (2 ta), Turkan, Urganjiyon, Oʻzbek saraf, Xitoy, Chandir,	Arabxona (2 ta), Bago Turkan arigʻi, Doʻrmon (2 ta), Mogʻulon, Qalmiq arigʻi, Qipchoq ariq, Qoraqalpoq, Qirgʻiz, Raboti Oʻzbek, Tatar, Turkon arigʻi, Yuzbon,			
			Qorakoʻl amlokdorligi	Arabi abdal, Arabxona (2 ta), Arab degardon, Baxrin, Baxrin bogʻ, Baxrin bayot, Doʻrmon, Doʻrmonon, Jaloir, Katta bayot, Mangʻit, Ming qozon qishloq, Nukus qozon qishloq,Qassob bayot, Qari bayot, Qipchoq, Qorauyli, Qozoqon, Quyi Tojik kenti, Qoʻngʻiroti Chilkart, Sayot, Saroy qozon qishloq, Xalaj, Sayot, Tojik kenti, Tojiklar, Temirchi bayot, Uygʻur, Urganji (2 ta), Loʻli, Yabu, Oʻzbek, Chovdur (2 ta), Kesagli,	Jaloir arigʻi, Katta bayot, Qassob bayot, Xalaj arigʻi, Uygʻur arigʻi			
XORIY SAYYOHLARI SAFARNOMALARI								
1	Meer Izzat-oolloh. Travels in Central Asia by Meer Izzat-oolloh in the years 1812-1813. – Calcutta: Council House street, 1872. –R. 92.	1812	Qoʻqon xonligi	Ming qishloq, Mingtepa, Qoraqalpoq, Arabxona		oʻzbek, turkman, qozoqlar, qirgʻiz, qoraqalpoq, qalmiq	ming, yuz, qirq, xitoy, qipchoq,	
2	Arthur Conolly. Journey to the north of India overland from England through Russia, Persia and Affghaunistaun. Vol. 1. London, 1834. – P. 417.	1829	Buxoro amirligi, Xiva xonligi			oʻzbek, qirgʻiz, turkman,	goʻklan, yovmut, takya, ota	yovmut auk, otaboy, dauz, budrauk, egdir, kouchek, eymur, mushrek, yulmah
3	Burnes Alexander. Travels into Bokhara. Vol 1. –London: John Murray, Albemarle street,1829.; -398p.;	1831-1832	Buxoro amirligi,	Mitan		oʻzbek, turkman, yahudiylar, hindlar, arab, qoraqalpoq	mangʻit, yuz, laqay, qoʻngʻirot, doʻrmon, mitan, yabu, ming, qatagʻon, qipchoq, qangʻli, saroy, xitoy, nayman, baxrin, burqut	sariq xitoy, tuyoqli,
4	James Abbott. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow, and St.Petersburgh, during the late Russian invasion of Khiva; some account of the court of Khiva and the kingdom	1839	Xiva xonligi	Qoʻngʻirot shahri, Qoraqalpoq qishlogʻi		oʻzbek, turkman, qizilbosh, qozoq, afgʻon, qoraqalpoq	chovdur	

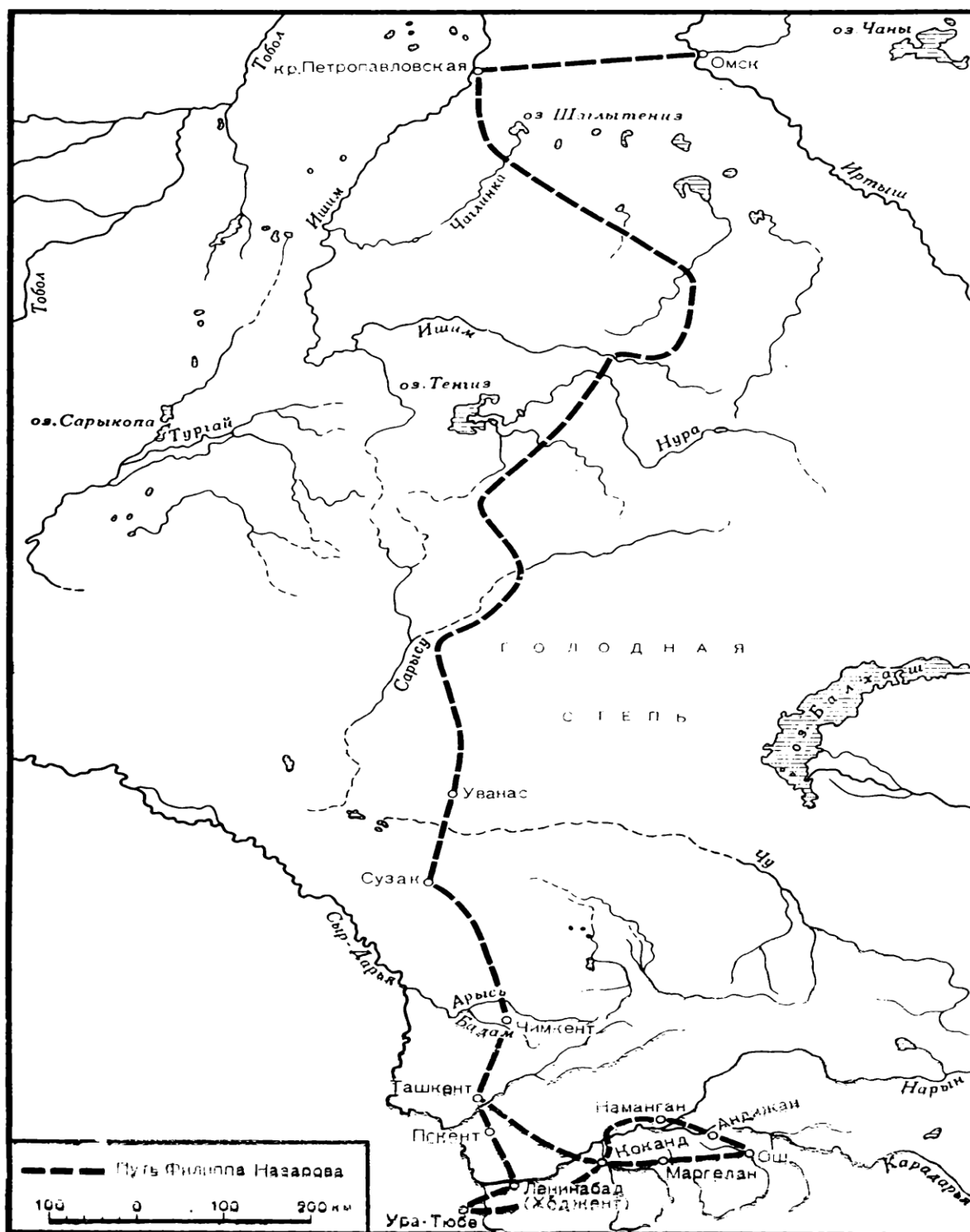
	Khaurism. Vol. 1. London, 1843. –P. 401.							
5	Муҳаммад Алихон Ғафур. Хоразм сафари кундаликлари. – Тошкент, 2009. – Б. 235.	1841	Xiva xonligi	<i>Tuyamo 'yin qishlog'i</i>				
6	Joseph W. Narrative of a mission to Bokhara, in the years 1843–4845. – New York, 1845. – P. 384.	1843	Buxoro amirligi	<i>Mangi't, Xitoy, Qoraqipchoq qishloqlari</i>		<i>o'zbek, turkman, qozoq, qirg'iz, yahudiy, no'g'ay, qalmiq</i>	<i>mang'it, xitoy</i>	<i>qoraqipchiq</i>
7	Аббос Қулихон. Бухоро сафарномаси (Амир Насруллоҳ ва Муҳаммадшоҳ Қожар ўртасидаги дипломатик муносабатларга доир. 1844 йил.) / Таржимон Исмоил Бекжонов. – Тошкент, 2019. – Б. 119.	1844	Buxoro amirligi	<i>Kenagas qishlog'i</i>		<i>o'zbek, turkman, qirg'iz</i>	<i>ersoli, go'klan, soruq, taka, solur, xitoy-qipchoq,</i>	<i>qoraqirg'iz</i>
8	Ризоқулихон Ҳидоят. Сафоротномайи Хоразм. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. -Б. 231.	1851		<u>Oykonimlar:</u> <i>Shahar nomlari: Qiyot, Alieli;</i> <i>qishloq nomlar: Qoraetiklik, Go'klanquyi, Chirishli, Qoraquloq</i>				
9	. Мирпанжий Исмоил. Асирликдаги хотиралар. (Техрон, 1864 йил)	1846-1855		<u>Oykonimlar:</u> <i>Qo'ng'irot, Qizilsoqol qishloqlari</i>			<u>Turkman</u> <i>yovmut, yumrali, qoradoshli, alieli , go'klan</i>	
10	Vambery Arminius. Travels in Central Asia. . –London: John Murray, Albemarle street, 1864. - 488 p.;	1861	Xiva xonligi	<u>Shahar nomlari:</u> <i>Mang'it, Xo'jayli, Chimboy, Qipchoq, Xitoy, Qiyot, Chig'atoy, Nukus, Qiyot Qo'ng'irot, Qang'li, Xo'jayli</i> <u>Qishloq nomlari:</u> <i>Qiniq, Toshoyoq, Tuyachi, Qiyot, Nayman, Qoramaza, Qipchoqlar, No'g'ay, Ersari, Qo'ng'irotlar, Jaloir, Olchin, Toshkallali, Naymanlar, Qarg'ali, Qamishchali, Alieliboy, Qiyotlar, Kenagas, No'g'ay eshon, Qonjig'ali, Qang'lilar</i>	<u>Etnogidronim:</u> Xo'jayli arnasi	<i>turkmanlar</i>	<i>chovdur ersari alieli qora, salor, sarik, tekke goklan yomut</i>	<u>chovdur</u> <i>abdal igdir yesenli qorachovdur, bozachi burunjuk shaxy</i> <u>sariq:</u> <i>xurosonli, biraj soxti olacha, herzegi</i>
			Buxoro amirligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Qorahindi, Nayman</i>		<i>qoraqalpoq</i>	<i>o'nto'rturug kenagas</i>	<i>baymoqli qaychili xitoy tomboyun handekli shaku ingakli terstamgali achamayli</i>
			Qo'qon xonligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Qirg'iz qo'rg'on, Qoraxitoy-Telov, Bobodarxon, Uyg'ur,</i>				
11	Vambery A. Sketches of Central Asia, additional chapters on my travels, adventures and on the ethnology of Central Asia. – London: Wm. H.Allen&CO., 13,	1861		<u>Shahar nomlari:</u> <i>Xo'jayli, Alieli,</i>	<u>Etnoronim:</u> <i>Qozoq-Yorge</i>	<i>o'zbeklar</i>	<i>qo'ngirot, qipchoqm nayman, qang'li, jaloir qiyot chig'atoy</i>	<i>qonjig'ali az taz qulon oqbet bolg'ali ichkili</i>

	Waterloo Place, Pall Mall, S.W., 1868. – P. 460.						uygʻur sayot doʻrmon uyshun mitan kenagas olchin ming	bagʻirli achamayli qoraqursoq birquloq tirkish kattakesar
12	Ocherkʻ geografii i istorii verxovye Amu-Dari Genri Yulya./ per. sʻ angliyskago O. A. Fedchenko. – SPb., 1873. – 88 s.	1862	Amudaryo xavzasi, Xiva xonligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Xitoy, Qoʻngʻirot</i>	<i>Etnogidronim:</i> <i>Oqboʻra</i>			
13	Mexmet Emin Efendi. Istanbulʻdan Orta Asyaʻya seyahat. – Anqara, 1986. – B. 159.	1871	Xiva xonligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Alieli, Chigʻatoy, Xoʻjayli</i>				
14	Alexander Petzholdt. Umschau im Russischen Turkestan. - Leipzig: Verlag von Hermann Fries, 1877. –396 s.	1871	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Noʻgayqoʻrgʻon, Ming, Qorabura, Qoraqipchoq, Qoʻngʻirot, Qipchoq,</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Uygʻur yop, Nayman yop, Nukus</i>	<i>oʻzbek, tojik, qozoq, qirgʻiz</i> <i>oraqalpoq, qalmiq, forslar, yahudiylar</i>		
15	Mac Gahan J.A. Campaigning on the Oxus, and the fall of Kxiva. –New York: Happy & Brothers, Franklin Square, 1874. – P. 438.	1873	Xiva xonligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Qoʻngʻirot, Xoʻjayli, Mangʻit, Alieli, Qoraqalpoq</i>		<i>oʻzbek, turkman, qozoqlar, qirgʻizlar</i>	<u>turkman:</u> <i>imroli, chovdur, qoradoshli, alieli-goʻklan, yovmut</i> <i>qora-jigeldi</i>	
16	Frederik Gustav Bernabi 1842-1885. A Ride to Khiva: Travels and Adventures in Central Asia (1876)	1875	Xiva xonligi	<u>Oykonimlar:</u> <i>Kasala, Meshekli, Qoʻngʻirot</i>		<i>qirgʻiz, qozoq, arab, yahudiy turkman, qalmiq</i>		
17	Ujfalvy Ch. E. Expedition scientifique franfaise en Russie, en Siberie et dans le Turkestan. Le Kohistan, le Ferghanah et Kouldja avec un appendice sur la Kachgharie. Vol.I. – Paris: Ernest Leroux, 1878. -170 p.;	1878	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Naumitan, Poʻlati, Raboti qalmoq</i>		<i>oʻzbek, qozoq, qirgiz, tojik qoraqalpoq</i>	<i>qorategin, galcha, qurama, turk</i>	
18	Ujfalvy -Burdon M.de. De Paris a Samarcande, le Ferghanah, le Kouldja et la Siberie occidentale, impressions de voyage dʻune parisienne. – Paris: Hachette, 1880. – 420 p.	1878	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Oqboʻra, Qoraboʻra, Qurama</i>				
19	Henry Lansdell. Russian Central Asia (including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv). Vol. 1. – London. 1885. –P. 440.	1879-1882	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Xoʻjayli, Alieli, Mangʻit, Qurama, Aravon, Doʻrmoncha, Uygʻur, Gʻuz qishloq, Qoʻklanqalʻa, Oʻris qishloq, Qoramaza, Gʻovozali, Qiyotli, Hindsaroy, Juhud qalʻa, Chandir, Chimboy</i>	<i>Oronimlar:</i> <i>Quramatogʻ, Moʻgʻultogʻ</i>	<i>Tojik, fors, qirgʻiz, qozoq, arab, yahudiy turkman, qalmiq</i>	<i>chigʻatoy, ming, qipchoq, mangʻit</i>	
20	Moser H. LʻIrrigation en Asie Centrale: étude géographie et économique. – Paris: Societe dʻedition scientifique, 1894. – P. 379.	1880-yillarda	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Qurama, Noʻgayqoʻrgʻon, Qirgʻiz (toshkent vohasida) Maynalik, Ming, Alieli, Arabxona (Qarshida)</i>	<i>Gidronimlar:</i> <i>Arabariq, Doʻrmon (Buxoroda)</i>			

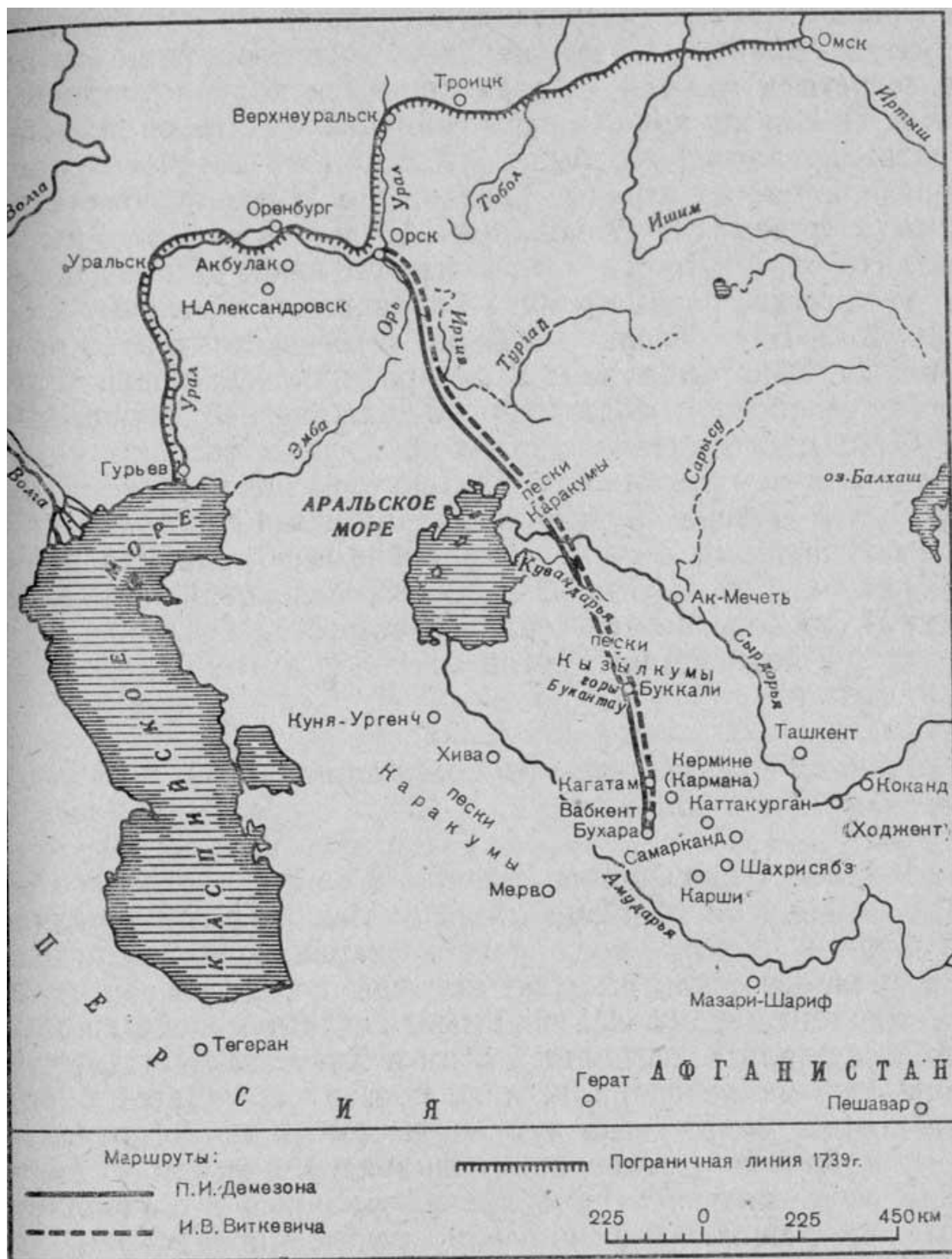
21	Eugene Schuyler. Turkistan notes of journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Khuldja. Vol. I. New York: Scribner, Armstrong & CO, 1877. –P. 439;	1870- 1876	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Chigʻatoy, Qangʻli, Xitoy, Qipchoq, Qoʻngʻirot, Mangʻit, Nukus, Qurama, Qoraxitoy, Telov, Mingbuloq, Chinoz, Mingtepa, Noʻgʻayqoʻrgʻon</i>		<i>oʻzbek, turkman, qozoqlar, qirgʻizlar arab, fors, hind, yahudiy</i>	<i>jaloyir, kenagas, mangʻit, ming, nayman, olchin, uygʻur, turk, xitoy, qipchoq, qirq, qoʻngʻirot</i>	
22	Bonvalot G. En Asie Centrale. Du Kohistan a la mer Caspienne (voyage de 1880-1882). - Paris: E. Plon, Nourrit et C°, –P. 457.	1880- 1887- yillarda	Oʻrta Osiyo	<u>Oykonimlar:</u> <i>Qoraqirgʻiz, Qirgʻizsaroy, Qoraqiz</i>				

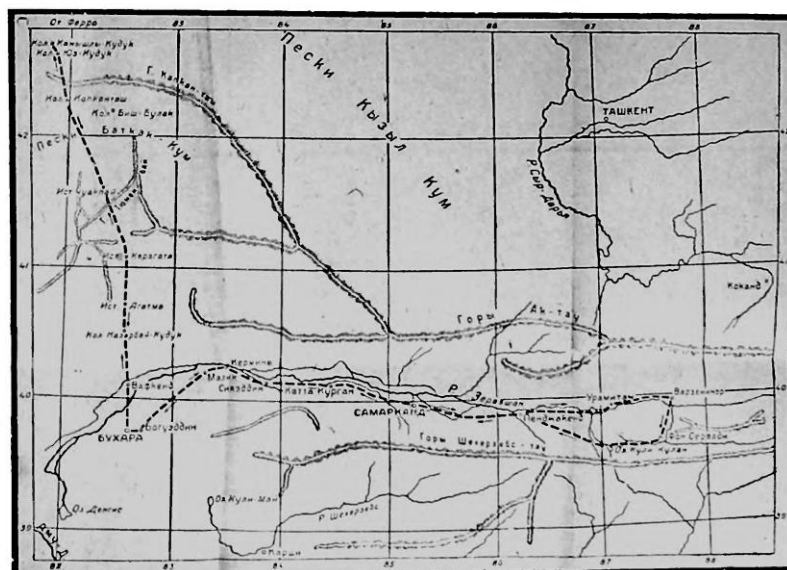
2.3. ilova

2.3.1. rasm

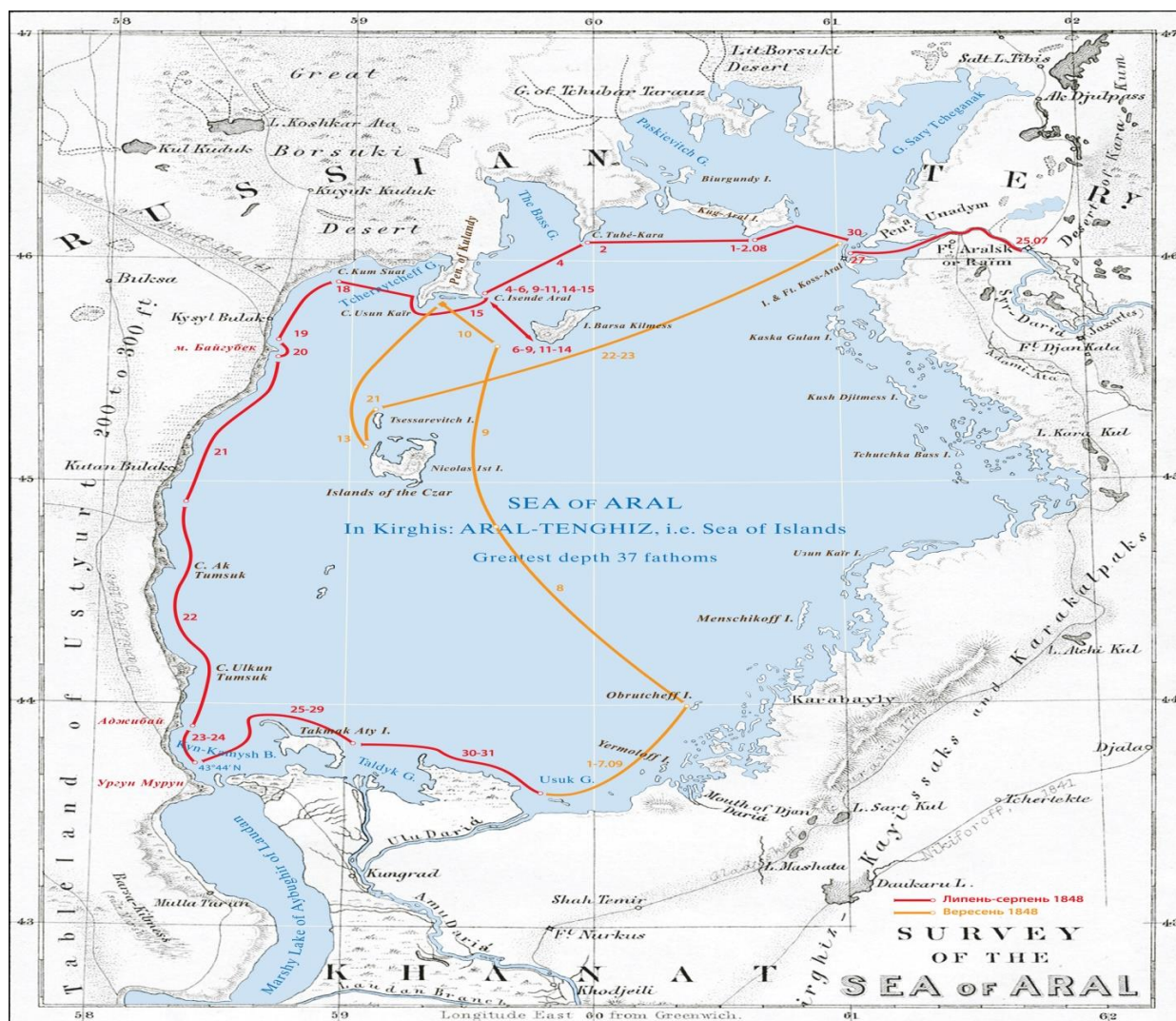
Путь Филиппа Назарова из Сибири в Кокандское ханство (географические названия даны в современном написании)

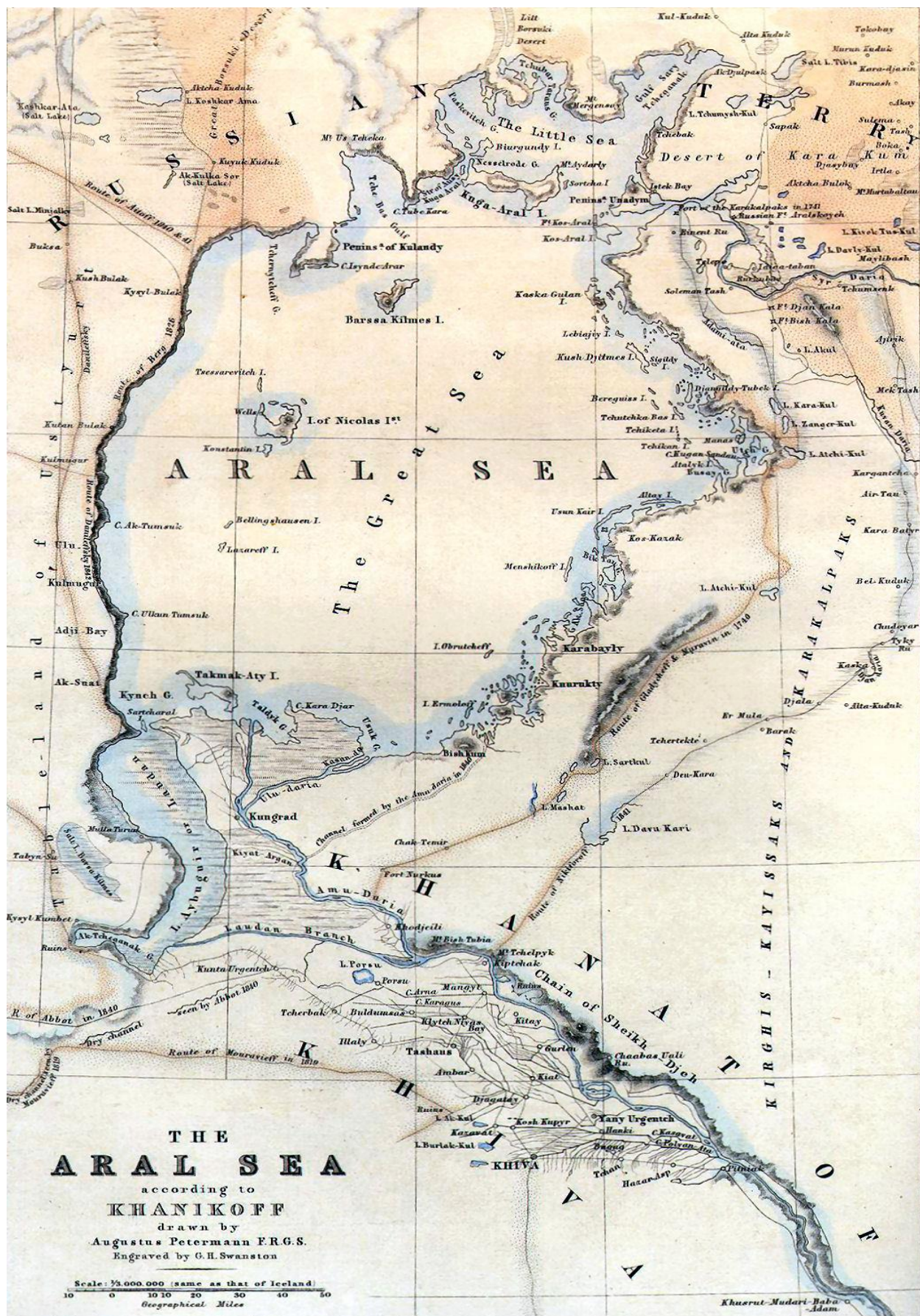

1. Цифровые (на русском языке) с помещенной к ним схематической и описательной, Путешествия Левада в Бухару и Самарканд в 1841 г. в масштабе 50 верст в один дюйм. (Karte zu Felmanns Reise nach Buchara und Samarkand im Jahre 1841. Russ. und Preussisch. Petr. z. K. d. R. R. Bd. 17.)

2.3.4. *rasm*

2.3.5. rasm

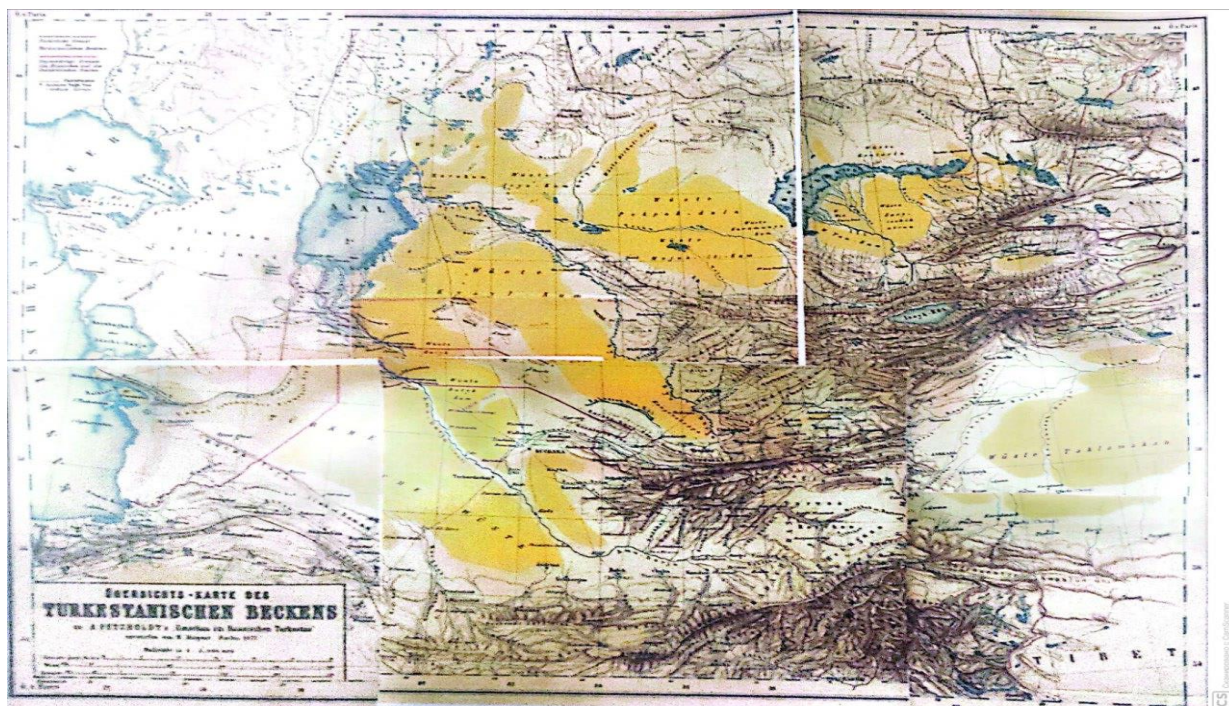
2.3.6. rasm

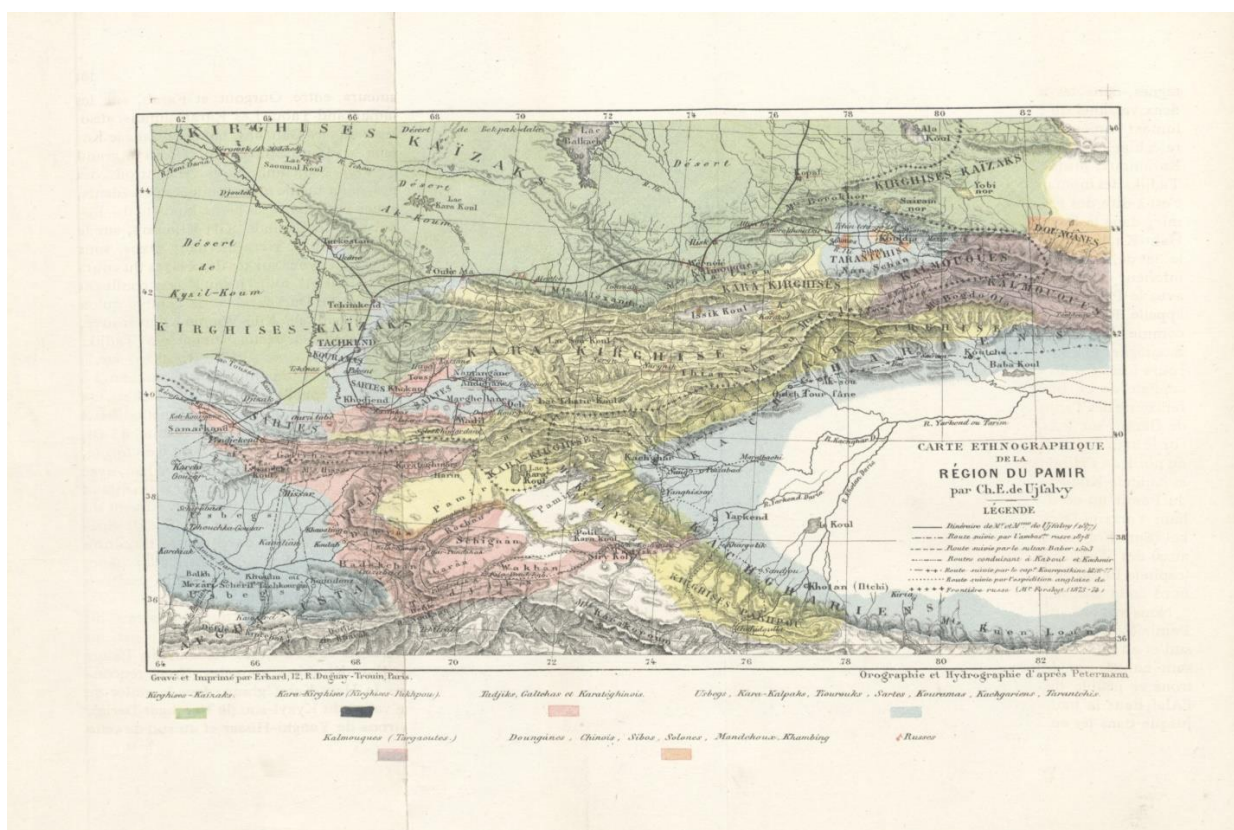
2.3.7. rasm

2.3.8. rasm

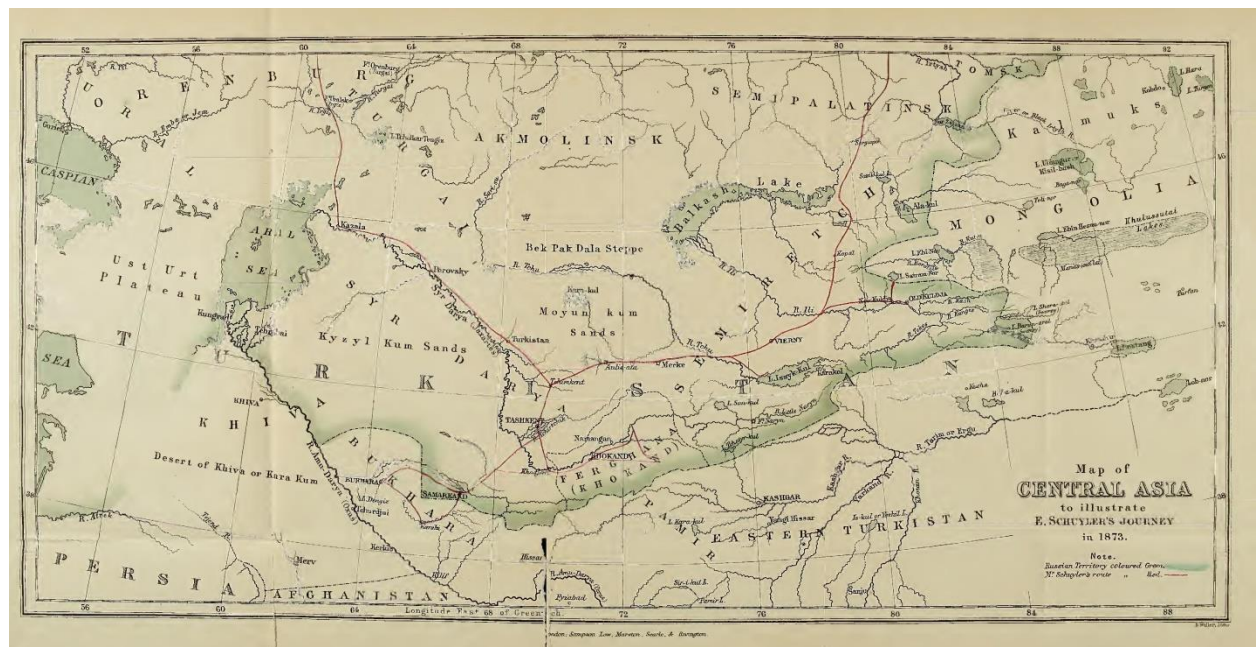
2.3.9. rasm

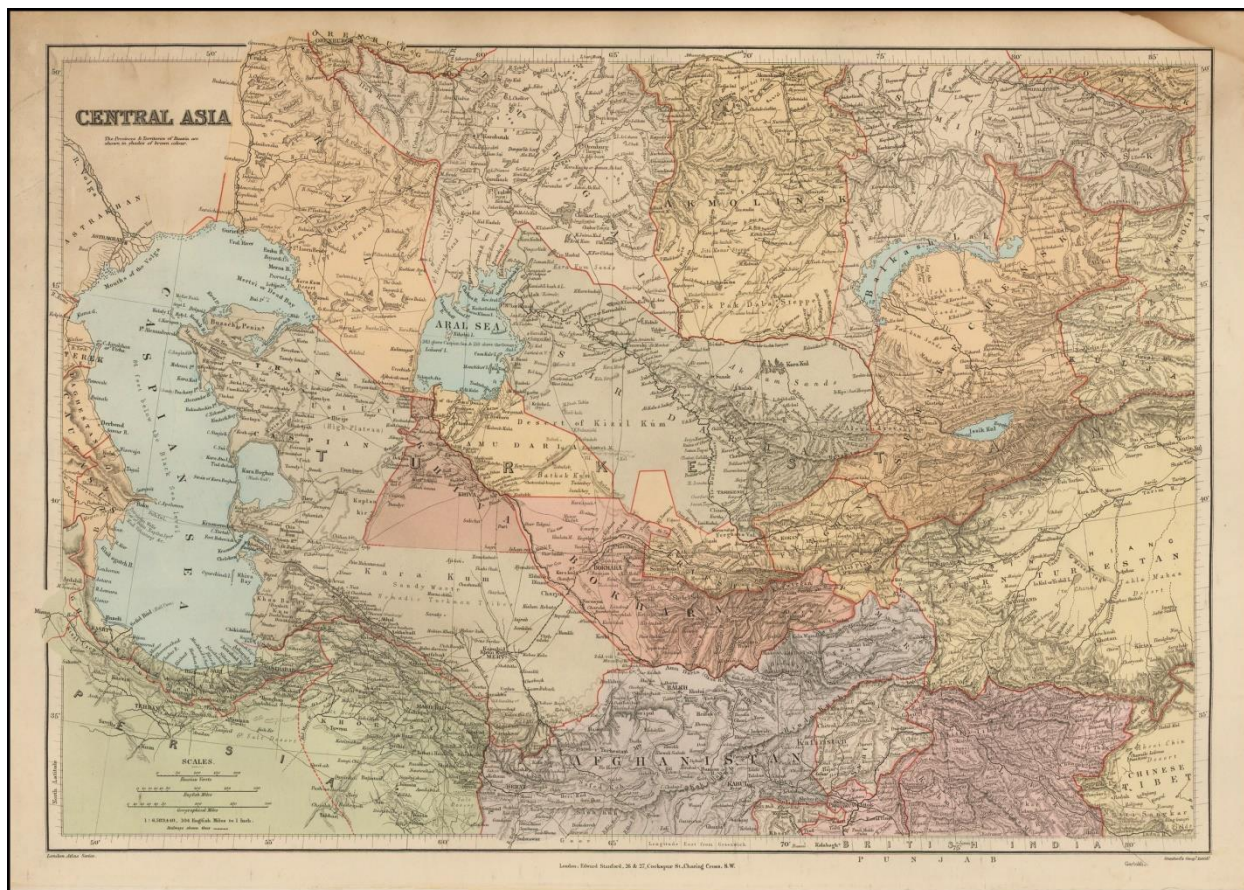
2.3.10. *rasm*

2.3.11. *rasm*

2.3.12. rasm

Etnonimning ma'no va mazmuniga ko'ra etnotoponimlar tasnifi

	Tasnif	Buxoro amirligi	Xiva xonligi	Qo'qon xonligi
A	Totemlar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar	<i>Bahrin, Kerayit, Kaltatoybuloq</i>	<i>Qo'ng'irot, Ilonli</i>	<i>Kaltatoy</i>
B	Tamg'a yoki maxsus belgilar nomi asosida shakllangan etnotoponimlar	<i>Cho'michli, Bolg'ali, Beshtamg'ali, Oytamg'ali, Qo'shtamg'ali, Kamtamg'ali</i>	<i>Qarg'ali,</i>	<i>O'roqli, Taroqli, Qilichli</i>
D	Etnik birlik nomida son va miqdor tushunchalari bo'lgan etnotoponimlar	<i>Mingariq, Beshbola, Beshkal</i>	<i>Mang'it, Nayman, Do'rmon</i>	<i>Mingqishloq, Mingtepa, Beshbola</i>
E	Rang-tus tushunchalari bilan bog'liq etnotoponimlar	<i>Sariqxitoy, Qoranayman</i>	<i>Qoraqalpoq,</i>	<i>Qoraxitoy, Qoraqipchoq,</i>
F	Etnosning ishtimoiy holati va mavqeiga daxldor tushunchalar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar	<i>Xo'jalik, Qalandar, Qalandarxo'ja, Beklar, Boylar, Raboti G'oziyon, Darvishan</i>	<i>Bevatan</i>	<i>Qalandarxona, Devona</i>
G	Aholining mashg'uloti va kasb-koriga daxldor tushunchalar asosida paydo bo'lgan etnotoponimlar	<i>Tasmachi, Cho'yanchi, Pichoqchi</i>	<i>Sayot</i>	<i>Tasmachi, Egarchi</i>
H	Etnosning yashash joyi, geografik o'rniga nisbat berilgan etnotoponimlar	<i>Oytamg'ali poyon, Oytamg'ali bala</i>	<i>Uyshun, Uyrot, Miton, Qang'li, Qiyot</i>	<i>G'oziyog'liq-bola, G'oziyog'liq-poyon</i>
I	Kishi ismlari asosida shakllangan etnotoponimlar	<i>Isaboy arig'i</i>	<i>Alieli, Chig'atoy</i>	<i>Risquli</i>

3.2.1. ilova

t/r	Turkiy etnonimlar	o'zbek	no'g'oy	qozoq	qoraqalpoq	qirg'iz	turkman	boshqird	xakas	oltoy
1	Qipchoq	+	+	+	+	+	+	+		+
2	Qangli	+	+	+	+	+		+	+	
3	Uyshun	+	+	+		+				
4	Nayman	+	+	+	+	+				
5	Kereit	+	+	+	+			+	+	
6	Qo'ng'irot	+	+	+	+	+		+		+
7	Mang'it	+	+		+	+				
8	Qatag'on	+	+			+				
9	Xitoy	+	+	+	+	+	+			
10	Tama	+	+	+						
11	Kenagas	+	+				+			
12	Ming	+	+			+		+		
13	Uyg'ur	+	+		+					
14	Qirg'iz	+	+	+				+		
15	Turkman	+	+	+		+		+	+	
16	Siyaq	+	+		+					
17	Durman	+	+							
18	Merkit	+	+				+	+		+

3.2.2. ilova.

	Xiva xonligi	Buxoro amirligi	Qo'qon xonligi
Geononimlar – urug' - qabila tarkibidagi ichki bo'limlar nomi umumiy aholining nomiga o'tishi	<i>Qonjig'ali, Qorabo'yinlik, Qo'shtamg'ali, Boymoqlik, Aytana, Aymavut, Beshsari, Qorayerlik, Jarunchi, Araboq, Dubil, Oq tugun, Tekrstamg'ali, Oq mang'it, Qora mang'it, Uj toy, Toza Xitoy, Juquz...va boshqalar.</i>	<i>Bo'yrachi, Cho'michli, Oytamg'ali bola, Oytamg'ali poyon, Qoraqipchoq, Qoraqisoq, Mitani, Bekbo'ta, Beshkal, Galabotir, Qoramo'yin, Qutchi, Sari bohrin, Bolg'ali, Boltali, Qoracha, Tama, Qoranayman, Bog'onali, Tugay, Uramas, Achamayli, Uvalay....va boshqalar.</i>	<i>G'oziyog'liq, Qoraxitoy, Beshbola, Mo'yten, Taypoq, Jamashuy, Daudak, Telovqo'rqon, Kerovchi...va boshqalar.</i>
Patronimlar – shaxs avlod-ajdod, to'p nomi umumiy aholining nomiga o'tishi	<i>Alieli, Chig'atoy, Qozoqboy, Arabboy, Iskandar qozoq, Quramboy arap, Sapar qalmaq, Ilat kenagas, Olim qiyot, Amat pirsion, Ata turkman, Chovdir to'pi, Xo'ja to'par...va boshqalar.</i>	<i>Isaboy arig'i, Temirxo'ja, Taloqota, O'roqboy, Qoramirza, Sadirbek, Po'lotchi, To'xsonboy, Eshmat xalifa, Abbasxo'ja, Qo'ldosharab, Mirzadevona, Musobozori...va boshqalar.</i>	<i>Arabbek, Arabto'pi, Boybo'ta, Kumushoy, O'lmas, Xoldar Qipchoq, Qutlug'said...va boshqalar.</i>

Etnotoponimlarning qisqacha izohli lug'ati

Alieli – turkmanlarning alieli urug'i bilan bog'liq XIIa xonligidagi shahar nomi. G. Lansdeyl o'zining asarida shahar nomini *Iliali* deb atab, shunday yozadi: "Shahar nomi turkmanlar tomonidan *Djilandi* yoki *Jingildi* deb nomlanib, shaharga dafn etilgan Hazrat Biliali nomidan olingan bo'lib, u turkmanlarni XIIa xonlarining turli-tuman hujumlaridan himoya qiluvchi duogo'y mo'tabar piri hisoblangan". Turkmanlarning etnonimlari bo'yicha maxsus tadqiqot olib borgan S. Ataniyazov ushbu etnotoponim paydo bo'lishini XII asrda O'zboyda yashagan o'zbek va turkman urug'larining sardori Ali Chora (Jo'ra) nomi bilan bog'laydi. O'z navbatida, XIIa xonligida ham Ali Sulton ismli mahalliy hukmdor bo'lib, Ya. G'ulomovning Abulg'ozi Bahodirxonga ma'lumotlariga tayanib qayd etishicha, 1559-yilda Hoji Muhammad (Hojimxon) XIIa taxtiga o'tirgach, Urganch, Hazorasp va Katni Ali sultonga bergan.

Bahrin – o'zbeklarning bahrin urug'i bilan bog'liq joy nomi bo'lib, deyarli har bir xonlikdagi beklilik va tumanlarda uchraydi. Xususan, A. P. Xoroshxinning safarnomasida Buxoro amirligining, xususan, Zarafshon vohasida ko'plab ushbu nom bilan bog'liq etnotoponim uchrab, ular Kattaqo'rg'on bekligi Zarafshon daryosining har ikki qirg'og'ida, shuningdek, Shimoliy Zarafshon va Oqtog'ning orasida joylashganligi qayd etilgan. Ba'zi manbalarga ko'ra, ushbu urug' O'rta Osiyoga mo'g'ullar davrida kirib kelgan bo'lsa, ba'zi manbalar ularni XVI asrda Dashti Qipchoqdan kirib kelgan o'zbek urug'lari tarkibida bo'lgan deb, ta'kidlaydi. "Bahrin" so'zi qadimiy turkiy tilda yirtqich qush, lochinning bir turi sifatida izohlanadi. Shundan kelib chiqib, ushbu etnonimning totemistik tasavvurlar bilan bog'lash mumkin. Ushbu etnotoponim Respublikamizning deyarli barcha viloyatlarida uchraydi.

Bevatan – XIIadan Hazoraspga ketish yo'lida, XIIadan 22 verst uzoqlikda qishloq nomi. Bizga ma'lumki, bevatan – XIIa xonligidagi davlat yerlarini ijara olib, dehqonchilik qiluvchi qatlam bo'lib, ular xonlikning turli yerlarida yashaganlar. XIX asr davomida XIIa xonlari tomonidan ko'plab bevatanlarga Shohmurod va Xonobod kanali bo'ylaridan yerlar ajratilganligi natijasida, ularning xonlik bo'ylab katta-kichik qishloqlari vujudga keladi.

Beshbola – Buxoro amirligidagi So'g'd bekligining dahalaridan birining nomi. Beshbola nomli etnonim tadqiqotlarga qipchoq, qo'ng'iroq va turkman juzlari tarkibadigi marqa urug'ining shohobchasi bo'lib, K. Shoniyozovning fikricha, Zarafshon vodiysidagi beshbola urug'i sariqqipchoq bo'limining olti

ota urug'i tarmog'iga mansub. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Farg'ona, Toshkent, Navoiy hamda Samarqand viloyatlarida mavjud.

Beshkal – qurama, mang'it, yuz qabilalari tarkibidagi shu nomdagi urug' nomi asosida shakllangan Buxoro amirligidagi qishloq nomi. Shuningdek, ushbu etnotoponim XIX asrda Toshkent vohasida ham mavjud bo'lib, bu yerdagi beshkal urug'i quramalar, Zarafshon vohasidagi beshkal urug'i ko'proq mang'it, qirq, yuz qabilasiga mansubligi ehtimoli baland. Xususan, A. D. Grebenkin tomonidan qayd etilgan Buxoro amirligi, xususan, Zarafshon vohasidagi Beshkal qishlog'i qirq qabilasiga mansubli alohida ta'kidlanadi. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Sirdaryo viloyati, Samarqandning Urgut hamda Toshkent viloyati Bekobod tumanlari toponimik qatlamida mavjud.

Bolg'ali – qo'ng'iroq, qurama, kenagas, jaloyir hamda qipchoqlar turkibidagi urug' nomi bo'lgan, XIIa xonligidagi qishloq nomi. Mazkur urug' tamg'asining shakli, tuzilishi bolg'aga o'xshash bo'lgan. Urug' nomiga mana shu tamg'a asos bo'lib xizmat qilgan. Bugungi kunda ushbu etnotoponim Toshkent viloyatining Ohangaron va Samarqand viloyati Bulung'ur tumanidagi qishloq nomlarida mavjud.

Boltali – o'zbek, qozoq va qirg'izlar turkibidagi etnonim bo'lib, Buxoro amirligi, Ziyovuddin amlokдорligidagi qishloq nomi. Ushbu urug' tamg'asining shakli, tuzilishi boltaga o'xshash bo'lgan. Urug' nomiga mana shu tamg'a asos bo'lib xizmat qilgan. Bugungi kunda ushbu etnotoponim Farg'ona viloyatining Beshariq, Samarqand viloyatining Pstdarg'om, Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanidagi qishloq nomlarida uchraydi.

Burqut – turkiy urug' nomi bilan bog'liq joy nomi. Manbalarda, Buxoro amirligi Kattaqo'rg'on bekligida ushbu urug' bilan bog'liq etnotoponim qayd etilgan. O'zbek etnonimlari bilimdoni X.Doniyorovning fikricha, burqut yoki barqut "borgujin" to'qim so'zidan olingan bo'lib, daryoning narigi tomoni degan ma'noni ifodalaydi. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Buxoro, Samarqand, Navoiy hamda Jizzax viloyatlarida mavjud.

Do'rmon – Genri Lansdeylning safarnomasida keltirilgan XIIa xonligida qishloq nomi. Ushbu etnonim asosida paydo bo'lgan etnonim, ya'ni tog' nomi Sirdaryo etaklarida mavjudligi, nemis sayyohi Aleksandr Petzoldning asarida ham qayd etilgan. Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida keltirilishicha, do'rmon so'zi – "to'rt" degan ma'noni ifodalaydi. Do'rmonlar Buxoro xonligida Qo'bodiyon, Xisor, Balx hamda Xo'jand atroflarida yashab kelgan. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Toshkent shahri va viloyatidagi aholi manzilgohi nomi sifatida saqlanib qolgan.

Galabotir – Zarafshon vohasidagi yashagan mang'it qabilasining 17 ta urug'idan birining nomi bo'lib, amirlikdagi So'g'd bekligida shu nomdagi qishloq borligi qayd etilgan. Shuningdek, qo'ng'irot qabilasidagi qorag'ursoq urug'idagi tarmoqlarning biri ham galabotir deb nomlangan. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Samarqand viloyatining Toyloq, Pastdarg'om, Jomboy va Samarqand, Toshkent viloyatining O'rta Chirchiq tumanlarida mavjud.

Isaboy arig'i – Kattaqo'rg'on bo'limida O'rus qishloq yaqinidagi Oqdaryodan oqib keladigan ariq nomi. Etnogidronimga asos bo'lgan so'z mang'it qabilasidagi isoboy urug'i bo'lib, ular Zarafshon vohasida istiqomat qilgan. Xususan, A. D. Grebenkinning qayd etishicha, ushbu Samarqandda istiqomat qilgan mang'itlarning 17 bo'limidan biri *isaboy* deb atalgan.

Mang'it – shu nomdagi qabila nomi bilan bog'liq XIIa xonligidagi shahar nomi. Shuningdek, ushbu mang'it qabilasi Zarafshon vohasi, Qarshi va Jizzax atroflarida ham keng tarqalgan. Muhammaddiyor Arab Qatag'onning "Musaxxir –al bilod" asarida mang'itlar Dashti Qipchoqdan mintaqaga kirib kelgan. Uning etimologiyasiga keladigan bo'lsak, mang'it so'zi mo'g'ulcha "mangaat – ming" ma'nosini ifodalab, son va miqdor so'z ko'pchilik ma'nosida qabila nomiga o'tgan. Hozirgi kunda, mang'it etnotoponimi yuqorida ko'rsatilgan hududlardan tashqari Respublikaning deyarli barcha viloyatlarida uchraydi.

Mitan – o'zbek va qoraqalpoqlar tarkibidagi shu nomdagi qabila nomi bilan bog'liq, Buxoro amirligidagi qishloq nomi. Ushbu qabila mintaqada ilk o'rta asrlardan, balki undan ham oldindan yashab kelgan bo'lib, uning ma'nosi mitan so'g'dcha "qo'rg'on", "qal'a" demakdir. Hozirda ushbu etnotoponim Qoraqalpog'istonning Taxtako'pir va Mo'ynoq, Samarqand viloyatining Ishtixon, Farg'ona viloyatining Dang'ara tumanlari hamda Buxoro viloyatida uchraydi.

Naymancha – A.P.Xoroshxinning safarnomasida keltirilgan, nayman etnonimi bilan bog'liq Qo'qon xonligidagi qishloq nomi. Ushbu etnonim Niyozmuhammad Xo'qandiyning "Ibrat ul-Xavoqin" asarida etnogidronim shaklida, *Naymancha soyi* haqida ma'lumot keltiradi. Naymanlar XIII asr boshlarida mo'g'ullar istilosi arafasida Oltoy hamda Mo'g'uliston hududlaridan kirib kelgan.

No'g'oyqo'rg'on – Toshkent shahriga yaqin joylashgan qishloq nomi, no'g'ay urug'i bilan bog'liq etnotoponim. P. I. Pashinoning yozishicha, No'g'oyqo'rg'on nisbatan katta bo'lib, unda bir nechta yuz uylar bo'lgan. Mazkur uylarda Rossiyadan turli davrlarda qochib kelgan tatar oilalari yashaydilar, ularni mahalliy aholi "no'g'oylar" deb ataydi. "No'g'oyqo'rg'on" etnotoponimi turk-mo'g'ul guruhiga oid va "no'g'oy" so'zining etimologiyasi

“noxoy” totemiga tegishli, deb qayd etilgan. Ushbu soʻz hozirgi moʻgʻul tilida “kuchuk (it)” maʼnosini anglatadi. Shuningdek, ushbu etnonim Chingizxon davridagi, Noʻgʻoy, Noʻqoy nomli shaxs nomlari bilan ham bogʻlanadi. Abu Tohirxoʻja Samarqandiyning “Samariya” asarida ham Samarqand shahridagi Xazrati Noʻgʻoy ota qabristoni borligini hamda uning paydo boʻlishi asos boʻlgan olim noʻgʻoy ulusidan boʻlib, Samarqandda vafot etganligini qayd etadi.

Qangʻli – oʻzbeklarning qangʻli qabilasi nomi bilan bogʻliq, XIIa xonligidagi shahar nomi. Ushbu qabila ilk oʻrta asrlardan, (ayrim Xitoy manbalariga koʻra undan oldin ham) beri Oʻrta Osiyoda yashab kelgan qabilalardan biri boʻlib, oʻzbek, qozoq, qoraqalpoq hamda qirgʻiz urugʻlari tarkibida ushbu etnonim mavjud. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Qoraqalpogʻiston Respublikasining Qoʻngʻirot, Kegeyli, Chimboy tumanlaridagi qishloq nomlarida uchraydi. Uning etimologiyasi haqida maʼlumotlar nisbatan kam boʻlib, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, qangli – “aravali” degan maʼno anglatadi.

Qalmoqtepa – oʻzbek urugʻi boʻlmish qalmoq etnonimi bilan bogʻliq Buxoro amirligining Kattaqoʻrgʻon bekligida qishloq nomi. Qalmoqlar XVIII asrning oʻrtalaridan eʼtiboran Oʻrta Osiyo hududiga kirib kelgan boʻlib, mintaqaning turli hududlarida ularning nomi bilan bogʻliq Qalmoq, Rabotiqalmoq, Qalmoqon, Qalmoqyoʻl, Qalmoqariq kabi joy nomlari uchraydi.

Qalandarxona – Samarqanddagi Mulla darvozasini yaqinida joylashgan, bir nechta masjid va qator xujralardan iborat mahalla nomi. Ushbu mahallada asosan, shaharlarda tilamchilik qilish ruxsat berilgan, lekin ibodat qilish man etilgan bir nechta darvesh jamoalari va qalandarlar istiqomat qilgan.

Qonjigʻali – shu nomdagi urugʻ bilan bogʻliq, Toshkent vohasidagi etnotoponim. Qoʻngʻirotlarning beshta katta urugʻidan bittasi qonjigʻali deb atalgan. Ular 14 otadan tarqalgan deb hisoblanadi. Oʻzbeklar tarkibiga kirgan saroy va xitoy-qipchoq, qoraxitoy qabilalarining bir urugʻi ham qanjigʻali/qonjigʻali/xonjigʻali deyilgan. Qishloq nomining Qanjigʻali deb atalishi tarixiy haqiqatga va ilmiy istifodaga mos keladi. Qanjigʻali – jigʻasi qonga bulgʻangan el degan maʼnoni beradi. Bu esa mazkur urugʻning boshidan koʻp talofatli, iztirobli, qonli voqealar oʻtganligini eslatib turadi. Bugungi kunda shu nomdagi etnotoponim Buxoro viloyati Qorakoʻl tumani, shuningdek, Samarqand, Jizzax hamda Surxondaryo viloyatlari toponimik qatlamida mavjud.

Qiyot – o‘zbek urug‘i bilan bog‘liq XIIa xonligidagi shahar, shuningdek, boshqa o‘zbek xonliklaridagi qishloq nomlari o‘rnida qo‘llaniladigan etnotoponim. Tilshunos olim X. Doniyorov Abulg‘ozi Bahodirxonning bergan ma‘lumotlariga tayangan holda, “qiyot” so‘zi “qiyon” so‘zi (ma‘nosi mo‘g‘ul tilida “tog‘dan shaldirab oquvchi suv yoki daryo”)ning ko‘plik shakli bo‘lib, mo‘g‘ullar davrida O‘rta Osiyoga kirib kelgan urug‘ hisoblanadi.

Qoramoyun – Farg‘ona vodiysidagi qipchoq-o‘zbeklari tarkibidagi, shuningdek, yuzlar, qo‘ng‘irot qabilasining tortuvli bo‘limidagi urug‘ning nomi bo‘lib, Buxoro amirligidagi So‘g‘d bekligida shu nomdagi qishloq borligi qayd etilgan. Shuningdek, ushbu etnonim aslida qorabo‘yin shaklida bo‘lib, u bilan bog‘liq joy nomlari hozirgi kunda ham mavjud. Xususan, *Qorabo‘yin* shaklida Farg‘ona viloyatining Beshariq, Andijon viloyatining Shahrixon, Surxondaryoning Boysun hamda Qashqadaryoning Shahrisabz, Chiroqchi tumanlarida uchrasa, *Qoramoyun* shaklida esa Samarqand viloyatining Pastdarg‘om va Jomboy tumanlaridagi qishloq nomlarida mavjud.

Qoranayman – turkiy urug‘ bo‘lmish naymanlar tarkibiga kiruvchi bo‘lim nomi asosida paydo bo‘lgan etnotoponim. Ushbu etnotoponim manbalarda Buxoro amirligi, Kattaqo‘rg‘on bekligida qayd etilgan. Ushbu etnonim asosi bo‘lgan so‘z, *nayman* mo‘g‘ulcha “sakkiz” degan ma‘noni ifodalab, mo‘g‘ullar davrida mintaqaga kirib kelgan urug‘lardan biri hisoblanadi.

Qurama – Toshkent vohasidagi shaharcha nomi. Ushbu etnotoponim rus sayyohlaridan F.Nazarov, X.Potanin, A.Xoroshxinning safarnomlarida qayd etilgan. Quramalar haqida mahalliy manbalarda XVII asrdan boshlab ma‘lumotlar uchraydi. Xususan, Muhammad Yusuf Munshiyning “Tarixi Muqimxoniy” asarida qayd etilishicha, quramalar Balxda yashaganligi haqida ma‘lumotlar qayd etilgan. Shuningdek, quramalar Zarafshon, Toshkent hamda Farg‘ona vodiysida yashaganligi shu hududlarda uchraydigan yuqoridagi kabi joy nomlari orqali tasdiqlanadi.

Qoraxitoy – o‘zbeklarning xitoy urug‘i tarkibidagi, yirik bo‘limlardan biri qoraxitoy nomi bilan bog‘liq etnotoponim. Ushbu urug‘ nomidagi, qora so‘zi “ko‘p”, “katta” degan ma‘nolarni anglatadi. Yujin Skaylarning asarida Toshkentdan Qo‘qonga borish yo‘lida, shu nomdagi qishloq mavjudligi qayd etilgan. Chingizxon tomonidan Qoraxitoylar davlati tugatilgandan so‘ng (1218), Qoraxitoylar keyinchalik turkiy xalqlar tarkibiga xitoy urug‘i nomi bilan kirdi. XVI asrda xitoylarning bir qismi Shayboniyxon qo‘shini tarkibiga kirgan. XVII asrda xitoylarning katta guruxi qipchoqlar bilan birgalikda xitoy-qipchoqlar qabilaviy ittifoqini tuzgan va O‘rta Zarafshon vohasiga ko‘chib o‘tgan. Bu qabilaviy ittifoq XIX asr o‘ralarigacha davlatning siyosiy hayotida

muhim rol o'ynagan. Hozirda ushbu atama yuqoridagi keltirilgan toponimdan tashqari, Samarqand, Buxoro va Xorazm viloyatlarida joy nomlari sifatida saqlanib qolgan.

Oytamg'ali – o'zbeklarning do'rmon, qipchoq, qo'ng'iro't hamda Nurota turkmanlari tarkibida uchraydigan shu nomdagi etnonim asosida paydo bo'lgan joy nomi. Ushbu urug'ning tamg'asi ko'rinishi etnonimga asos bo'lib, bunday urug' nomlari qo'chmanchi urug'-qabilalarga xos bo'lib, ular chorvasini boshqalardan ajratish maqsadida ularga o'zlarini tamg'asini bosgan. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Toshkent viloyati, Samarqand viloyati Oqdaryo tumanida mavjuddir.

Oqbura – o'zbek qipchoqlari tarkibiga kiruvchi oqbura urug'i asosida paydo bo'lgan joy nomi. Ushbu etnotoponim XIX asrda Qo'qon xonligida mavjud bo'lib, bu joy nomi manbalarda bir nechta bor qayd etilgan. Buvra, bugra, bura – erkak tuya, urug'yaning muqaddas jonllori, ya'ni totem asosida shakllangan. Shuningdek, qo'ng'iro't qabilasi tarkibidagi urug', qozoqlarning jetiru va boyuli qabilalarining bir urug'i qorabura deb atalib, uning asosi ham yuqoridagi totem nomiga aloqador.

Olchin – shu nomdagi o'zbek urug'i asosida paydo bo'lgan etnotoponim. Xususan, Buxoro amirligi, Kattaqqo'rg'on bekligida qishloq ushbu etnotoponim bilan nomlangan. "Olchin" so'zi "alashin"dan kelib chiqqan bo'lib, "ala" – "ulug', katta, buyuk" degan ma'nolarni anglatadi, "shyn" so'zi mo'g'ul, tuva va xakas tillarida – "xalq, qabila, kishilar" degan ma'noni ifodalagan. Demak, ushbu etnonimning ma'nosi "katta xalq", "ko'p kishilar uyushmasi", "ko'p miqdordagi qabila" kabi so'zlarga teng.

Saroy – o'zbeklarning shu nomdagi urug'i asosida paydo bo'lgan etnotoponim bo'lib, deyarli har bir o'zbek xonligida joy nomlarini ifodalab kelgan. Saroy urug'i, asosan, Buxoro, Samarqand, Qorako'l, Shahrizabz, Qarshi, Sherobod hamda Balxga tutash hududlarda istiqomat qilgan. Abudarahmon Tolening "Abulfayzxon tarixi" asarida qayd etilishicha, saroylar Buxoro qo'shiniga sarkardalik qilib, jang paytlari qo'shining chap tarafida turgan. Saroy etnonimi bilan bog'liq joy nomlari Buxoro amirligi, Kattaqqo'rg'on bekligida qishloq nomlari o'rnida keladi. Shuningdek, Is'hoqxon to'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida Qo'qon shahri yaqinida *Saroy* nomli qishloq mavjudligi qayd etilgan.

Sayot – XIIadan Hazoraspgacha ketish yo'lida (XIIadan 9 verst uzoqlikda) XIIa xonlarining bog'i joylashgan qishloq nomi. Uning nomi o'zbek, tojik va turkman xalqlarida keng tarqalgan sayot urug'idan olingan bo'lib, kenagas va mang'it qabilalaridagi uning nomi bilan bog'liq genonim mavjud. Ushbu urug' turli davrlarda *sayyod*//*sayyot*//*sayot* shakllarida qo'llanilib, qadimgi turkiy

tillarda ovchilik va ovga aloqador odamlarning nomlarini umumlashtirib kelgan.

Sirg'ali – Xerman Vamberining asarida keltirilgan Xiva xonligidagi qishloq nomi. Ushbu etnonomimga asos bo'lgan etnonim, sirg'ali qo'ng'iroq qabilasi tarkibidagi urug'lardan biri bo'lib, o'zbeklardan tashqari qozoqlar hamda qoraqalpoqlar nomida ham uchraydi. Ushbu urug' Xivadan tashqari Buxoro hamda Qo'qon xonligida ham tarqalgan. Xususan, Avazmuhammad Attor Xo'qandiyning "Tarixi jahonnomayi" asarida keltirilishicha, sirg'ali Qo'qon xonligida yashovchi urug'lardan biri hisoblangan. Hozirgi kunda, ushbu etnotoponim Toshkent shahrining tumanlaridan biri, *Sergeli* shaklida ilmiy iste'molda saqlanib qolgan.

Telov – quramalar tarkibadgi 5 urug'dan birining nomi bo'lib, Qo'qon xonligiga qarashli qishloq nomi. Shuningdek, ushbu urug' qozoqlarning jetirav qabilasi tarkibida ham uchraydi. Bugungi kunda ushbu etnotoponim Toshkent viloyatining Ohangaron tumanidagi shaharcha, Farg'ona viloyatining O'zbekiston, Beshariq tumanlaridagi qishloq nomlarida uchraydi. Xudoyorxon zodaning "Anjum at-Tavorix" asarida keltirishilicha, ushbu qishloq XIX asrda dastlab Qo'qon xonligiga, keyinchalik Yunusxo'ja tasarrufidagi Toshkent hokimligi tarkibiga kiritiladi.

Uyshuntepa – L.Sobolevning "Географическая и статическая сведения о Зерафшанскомъ округъ" asarida keltirilgan Zarafshon okrugi, Kattaqo'rg'on bekligidagi qishloq nomi. Ushbu urug' o'zbeklardan tashqari, qozoq, qirg'iz, boshqird, no'g'oy xalqlari tarkibida uchraydi. Uyshun toponimi Buxorodan tashqari, Qo'qon xonligida ham uchraydi. Niyozmuhammad Xo'qandiyning "Ibrat ul-xavoqin" asarida Uyshun qo'rig'i nomli etnotoponim qayd etilgan.

Chandir – turkmanlarning shu nomdagi urug'ining nomi asosida paydo bo'lgan, Buxoro amirligi Qorako'l bekligidagi qishloq nomi. Ushbu etnonim bo'yicha bir nechta turlicha qarashlar mavjud. Ya'ni, uning kelib chiqishi turkmanlarning chovdur urug'i bilan bog'lansa, boshqa bir tahminga ko'ra chandir so'zining o'zi o'zbek va qozoqlardagi "qurama" hamda mo'g'ullardagi "duragay" ya'ni aralashib ketgan, chatishgan degan ma'nolarni ifodalydi. Aslida, quramalar kabi boshqa urug' va qabila bilan aralashmagan urug'lar deyarli yo'qdir. Bugungi kunda ushbu etnotoponim Qashqadaryoning Mirishkor tumanidagi qishloq va Buxoro viloyatidagi shaharcha nomida qo'llaniladi. XIIa xonligining janubida turkmanlar yashaydigan hududda ushbu etnonimlar bilan bog'liq joy nomlari uchraydi. Xususan, Muhammad Rizo Ogahiyning "Firdavs ul-Iqbol" asarida *Chandir* nomli qishloq hamda

Atrek daryosining oqimlaridan biri sifatida *Chandir suyi* nomli etnogidronim qayd etilgan.

Chimboy – shu nomdagi urug' nomi bilan bog'liq, Xiva xonligidagi shahar nomi. Manbalarda Chimboy dastlab Shoxtemir deb yuritilgan. Xususan, 1740-yilda XIIga kelishda poruchik Gladishev Shoxtemirdan o'tgan hamda 1741-yilda geodezist Muravin tuzgan xaritada ham Shoxtemir ko'rsatilgan. Hozirgi, kunda ushbu etnotoponim Qoraqalpog'istondagi tuman, Samarqand viloyati va Toshkent shahridagi ayrim joy nomlarini ifodalashda ilmiy iste'molda mavjud.

Chinoz – shu nomdagi etnonim asosida paydo bo'lgan Toshkent shahriga yaqin joy nomi. Ushbu etnotoponim Mulla Olim Mahdumhoji Toshkandiyning "Tarixi Turkiston" asrida ham qayd etilgan. Chinoz (chinos, chinas) mo'g'ullar davrida mintaqaga kirib kelgan qabila bo'lib, ushbu so'z "bo'ri" degan ma'noni anglatadi. Ya'ni. bo'ri totemi asosida shakllangan etnonimdir. Hozirgi kunda ushbu etnotoponim Toshkent viloyatidagi tumanning nomi sifatida toponimik qatlamda mavjud.

Chig'atoy – shaxs ismi asosida paydo bo'lgan o'zbek urug'i bo'lib, Chingizxonning Movarounnahr, Yettisuv va Sharqiy Turkistonda hukmronlik qilgan o'g'li Chig'atoy avlodlari hisoblanadi. "Firdavs ul-Iqbol"da keltrilishicha, Xiva xonligidagi Chig'atoy etnotoponimi shu nomdagi urug' bilan bog'liq bo'lib, ushbu urug' vakillari Amir Temurning Xorazmga yurishi davrida kelgan. Ular turli davrlarda boshqa urug' va qabilalardan alohida nufuz hamda imtiyozlari bilan farq qilgani uchun, o'zlarini alohida urug' sifatida atay boshlaydi. Ular Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida keng tarqalgan bo'lib, Buxoro amirligining Kattaqo'rg'on bekligida ushbu etnotoponim bilan bog'liq qishloq nomi qayd etilgan. Shuningdek, Mulla Olim Mahdumhoji Toshkandiyning "Tarixi Turkiston" asarida Toshkent shahridagi darvozalardan birining nomi ham Chig'atoy darvoza deb nomlangan. Ushbu etnonim ma'nosi "tog'ni quyoshga qaragan" va "tog' yonbag'ri" degan ma'nolarni ifodalaydi.

Cho'michli – qo'ng'irot qabilasining voxtamg'ali bo'limidagi shu nomdagi urug', Zarafshon vohasidagi qipchoqlar, shuningdek, xitoy, qirq, nayman qabilalarida ham cho'michli urug'i bo'lib, Buxoro amirligi So'g'd bekligidagi qishloq nomi. Ushbu etnonim urug'ning tamg'asi asosi shakllangan bo'lib, u cho'michli shaklida bo'lgan. Bugungi kunda Cho'michli etnotoponimi Qashqadaryoning G'uzor, Surxondaryoning Sherobod tumanlari va Samarqand viloyatida shu nomdagi qishloqlar mavjud.

G'oziyog'liq – qo'ng'irot qabilasining vohtamg'ali bo'limi, saroy, yuz hamda naymanlar tarkibidagi urug' nomi bo'lib, Qo'qon xonligidagi qishloq

nomi. Mirzo Abdul Aziz Somiyning “Tarixi salotini Mang’itiya” asarida Sherobod, Boysun va Termiz atroflarida qo’ng’irotlarning *qozoyoqli, tortuvli* kabi urug’ shahobchalari yashaganligi qayd etilgan. “G’ozoyoqli” etnonimi tamg’a nomi asosida yuzaga kelgan. Ushbu urug’ tamg’asining shakli, tuzilishi g’oz oyog’i (panjasi)ga o’xshash bo’lganligi uchun uning nomiga mana shu tamg’a asos bo’lib xizmat qilgan. Bugungi kunda ushbu etnotoponim Farg’ona viloyati Qo’qon shahridagi mahallaning nomida mavjud.

Xo’jayli – shu nomdagi urug’ nomi bilan bog’liq, Xiva xonligidagi shahar nomi. Lekin, xo’jayli nomi etnonim ekanligi biroz baxsli masala hisoblanadi. Sababi, ushbu nom o’zbek urug’larining ro’yxatida keltirilmagan. Ammo, XVIII asrning 40 yillarida kelgan, Gladishev va Muravinning kundaliklarida qoraqalpoqlar tarqibida 4 ta yirikning urug’ning biri sifatida *xo’jaili* urug’i ham qayd etilgan. Ushbu ma’lumot Y.G’.G’ulomov tomonidan ham tasdiqlanib, olim Abulg’ozixon tomonidan xonlik aholisi urug’larga ajratilganda *xo’jaili* urug’ini nukus-mang’it qismiga kiritilishini qo’shimcha qiladi. Ushbu nom hozirgi kunda Qoraqalpog’istondagi tuman nomida ilmiy iste’molda mavjud.

MUNDARIJA

So'zboshi.....	3
Kirish.....	6
I BOB. TADQIQOTGA DOIR NAZARIY-METODOLOGIK YONDASHUVLAR VA MAVZU TARIXSHUNOSLIGI	
1.1. "Safarnoma"lardagi O'rta Osiyo etnotoponimlarining o'rganilishiga doir tadqiqotlar.....	12
1.2. Etnotoponimlarni tadqiq etishga doir nazariy-metodologik yondashuvlar.....	24
1.3. Etnotoponimlarni tasniflash masalasiga oid qarashlar tahlili.....	36
II BOB. O'RTA OSIYOGA OID ETNOTOPONIMLARNI O'RGANISHDA RUS VA XORIJ SAYYOHLARINING ASARLARI MANBA SIFATIDA	
2.1. Rus sayyohlarining asarlarida O'rta Osiyoga oid etnotoponimlar.....	51
2.2. Xorij sayyohlarining "safarnoma"lari O'rta Osiyo etnotoponimlarini o'rganishda manba sifatida.....	67
III BOB. SAFARNOMALARDAGI TARIXIY TOPONIMLARNING TASNIFI VA ETNONIMIK TARKIBI	
3.1. Etnotoponimlarning tuzilishi hamda ma'nosiga ko'ra tasnifi.....	87
3.2. O'rta Osiyo etnotoponimlari shakllanishida urug'-qabila hamda ular tarkibidagi genonimlar va patronimlarning o'rni.....	107
Xulosa.....	126
Foydalangan manba va adabiyotlar ro'yxati.....	128
Ilovalar.....	157

BEXZOD ZOKIROV

**“SAFARNOMA” TURKUMIDAGI ASARLARDA
O‘ZBEK XONLIKLARIGA OID ETNOTOPONIMLAR**

Monografiya

Bosishga ruxsat etildi **12.12.2026.** Бичими 60x84 1/16

Ofset qog‘ozi. «Tayms» garniturası.

Shartli bosma tabog‘i 7.5 Nashr hisob tabog‘i 6,2.

Adadi 50 nusxada. Buyurtma № 25/06-133.

Zokirov Bexzodjon Ilxomjon o'g'li – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Markaziy Osiyo xalqlari tarixi kafedrası dotsenti v.b.

1994-yil 15-aprel kuni Farg'ona viloyati, Dang'ara tumanida ishchilar oilasida tavallud topgan. 2018-yilda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetida bakalavriat bosqichini, 2020-yilda esa Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida magistratura bosqichini tamomlagan. 2021-2023-yillarda ushbu universitetning tayanch doktorantura ta'lim bosqichida tahsil olgan.

Bir nechta o'quv qo'llanmalar, 50 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi. Qator xalqaro va respublika anjumanlar, loyihalar ishtirokchisi. Hozirgi kunda Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti huzuridagi Sharq madaniyati va merosini tadqiq etish ilmiy-tadqiqot markazi direktori.

ISBN 978-9910-8137-2-6

2294

9 789910 813726